

ЗАХАРЪ БЕРКУТЪ.

Образъ громадского жита карпатской Руси въ XIII. вѣцѣ.

Написавъ

ИВАНЪ ФРАНКО.

— ❧ — Накладомъ редакціи „Зорѣ“ . — ❧ —

У ЛЬВОВѢ, 1883.

—
Зъ друкарнѣ Товариства им. Шевченка,
подо зарядомъ К. Беднарского.

3р.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 36 924

И. 10051

П Е Р Е Д М О В А .

Повѣсть исторична не есть исторія. Историкови ходитъ передовѣсьмъ о выслѣджене правды, о сконстатоване фактѣвъ, мѣжь тымъ коли повѣстяръ користуєсь тѣлько историчными фактами для своихъ особныхъ артистичныхъ цѣлей, для воплоченя певной идеѣ въ певныхъ живыхъ, типовыхъ личностяхъ. Освѣчене, характеристика, мотивоване и груповане фактѣвъ у историка а у повѣстяря зовѣсьмъ ѳдмѣннїй: де историкъ оперує аргументами и логичными выводами, тамъ повѣстяръ муситъ оперувати живыми людьми, особами.

Праця исторична має вартѣсть, коли факты въ нѣй представленї докладно и въ причиновѣмъ звязку; повѣсть исторична має вартѣсть, коли ея основна идея зможе заняти сучасныхъ, живыхъ людей, то значить, коли сама она есть живою и сучасною.

Представлене давного громадского житя нашої Руси есть безперечно такимъ предметомъ живымъ и тыкающимъ сучасныхъ интересѣвъ. На кѣлько менѣ удалось ѳддати духа тыхъ давныхъ, замерелыхъ часѣвъ, нехай судитъ критика. Въ деталяхъ я позволявъ собѣ доповнювати сухїй историчный скелетъ поетичною фикцією. Головный предметъ взятый по части зъ исторїи (нападъ Монголѣвъ и ихъ вожакъ Пета), а по части зъ переказѣвъ народныхъ (про вытоплєне монгольской шайки и др.) Дѣйствующї особы впрочѣмъ выдуманї, мѣсцевѣсть списана по можности вѣрно.

Льѣвъ дня 1. Грудня 1882.

Ив. Франко.

Дѣла давно минувшихъ дней,
Преданья старины глубокой...

А. С. Пушкинъ.

I.

Сумно и непривѣтно теперь въ нашой Тухольщинѣ! Правда, и Стрый и Опоръ однако мнють ей рѣнистѣ, зеленѣи узбережя, и луги ей однако покрывають ся весною травами та цвѣтами, и въ ей лазуровѣмъ, чистѣмъ воздухѣ однако плавле та колесуе орель-беркутъ, якъ и передъ давными вѣками. Але все проче якъ же змінило ся! И лѣсы и села и люде! Що давно лѣсы, густѣи, непроходнѣи закрывали майже весь ей простѣръ окрѣмъ высокихъ полонинъ, сходили въ долину ажъ надъ самѣи рѣчки, — теперь они мовъ снѣгъ на сонци стопили ся, зрѣдли, змалѣли, декуды посчезали, лишаючи по собѣ лысей обрывы гѣръ, инде зновъ зъ нихъ остали ся лишь пообсмалюванѣи пеньки, зъ мѣжъ котрыхъ де-де несмѣло выростае нужденна смечина або ще нужденнѣишѣи яловець. Що давно тихо тутъ було, не чути нѣякого голосу окрѣмъ ѳвчарской тримѣты десь на далекодѣи полонинѣ, або рыку дикого тура або оленя въ гущавинахъ, — теперь на полонинѣ гейкають воларѣ, а въ ярахъ и дебрахъ гомоняють рубачѣ, трачѣ и гонтарѣ, котрѣ ненастанно, мовъ невмираючѣи червь, подгрызають и подтинають красу тухольскихъ гѣръ — столѣтнѣи ялицѣ та смереки, и або спускають ихъ, потятыхъ на великѣи бѣтюки, долѣ потоками до новыхъ паровыхъ тартакѣвъ, або таки на мѣсци рѣжуть на дошки та на гонты. Але наибѣльше змінили ся люде. Зъ верху глянувши, то немовбы змогла ся мѣжъ ними „культура“, але на дѣлѣ выходитъ, що змогло ся тѣлько ихъ число. Сель и присѣлкѣвъ бѣльше, хать по селахъ бѣльше, але за то по хатахъ убожество бѣльше и нужда бѣлша. Народъ нужденный, прибитый, понурый, супроти чужихъ несмѣлый и недотепный. Каждый дбае о себе тѣлько, не

розумѣючи того, що такимъ робомъ роздроблюють ся ихъ силы, ослаблює ся громада. Не такъ ту колись було! хочь менше народа, та за то що за народъ! що за жите кипѣло въ тыхъ горахъ, середъ тыхъ непроходныхъ борѣвъ у стѣпъ могучого Зелеменя!

Лиха доля довгй вѣки знущала ся надъ тымъ народомъ. Тяжкй удары пѣдкопали єго добробытъ, нужда зломала єго свободну, потужну вдачу, и нынѣ тѣлько неяснй, давнй спомины нагадують правнукамъ о щасливѣйшѣмъ житю предкѣвъ. И коли часомъ стара бабуся, сидячи въ запѣчку и прядучи грубу вовну почне розказувати дрѣбнымъ внукамъ про давну давнину, про напады Монголѣвъ-песиголовцѣвъ и про тухольского ватажка Беркута, — дѣти слухають тревожно, въ ихъ сивыхъ оченятахъ блискотять слѣзы, а коли скѣнчить ся дивовижна говѣсть, то малй й старй зѣтхаючи шепчуть: ахъ, що за красна байка!

— Такъ, такъ, — говорить бабуся, похитуючи головою, — такъ, такъ, дѣтоньки! Для насъ то байка, — а колись то правда була!

— А не знати, чи вернутъ ся ще коли такй часы, — замѣчає декто старшй.

— Говорять старй люде, що ще колись вернутъ ся, але мабуть ажь передъ кѣнцемъ свѣта.

Сумно и непривѣтно теперъ въ нашѣй Тухольщинѣ! Казкою выдає ся повѣсть про давнй часы и давныхъ людей. Вѣрити не хотять нынѣшнй люде, вырослй въ нуждѣ и притиску, въ тысячныхъ путахъ и залежностяхъ. Але нехай собѣ! Думка поета летить въ тй давнй часы, оживляє давныхъ людей, а въ кого сердце чисте и щиролюдске чутє, той и въ нихъ побачить своихъ братѣвъ, живыхъ людей, а въ житю ихъ, хочь и якъ неподѣбнѣмъ до нашего, догляне не одно таке, що може бути пожадане и для нашихъ „культурныхъ“ часѣвъ.

Було се 1241 року. Весна стояла въ тухольскихъ горахъ.

Однои пречудно-хорошой днини лунали лѣсистй пригѣрки Зелеменя голосами стрѣлецкихъ рѣгѣвъ и кри-

ками численныхъ стрѣльцѣвъ. Се новыи бояринъ тухольскій, Тугаръ Вовкъ, справляе великїи ловы на грубу звѣрину. Онъ празнувавъ починъ своего нового жита, — недавно бо князь Данило дарувавъ ему въ Тухольщинѣ обширнїи полонины и цѣле одно пригѣре Зелеменя, недавно онъ появивъ ся въ тыхъ горахъ и побудувавъ собѣ гарну хату, и отсе першу учту справляе, знакомить ся зъ доколичными боярами. По учтѣ рушили на ловы въ тухольскїи лѣсы.

Ловы на грубого звѣря, то не забавка, то боротьба тяжка, неразъ кровава, неразъ на жите и смерть. Туры, медведѣ, дики, се небезпечнїи противники; стрѣлами зъ лукѣвъ рѣдко кому удасть ся повалити такого звѣря; навѣтъ рогатиною, котру кидалось на противника при достаточнѣмъ приближеню, не легко ему дати рады. Тожъ послѣдною и рѣшающею збруею була важка копія, котрою треба було влучити противника зъ близька, власноручно, зъ цѣлою силою, ѡдъ разу. Схиблений ударъ — и житу борця грозило велике небезпеченство, коли ему не удалось въ послѣднѣй хвили попасти въ безпечну крыѣвку и добути меча або тяжкого топора для свои обороны.

Не диво затымъ, що Тугаръ зъ своими гѣстьми выбиравъ ся на ловы, мовъ на вѣйну, зъ запасомъ стрѣль и рогатинъ, зъ слугами и припасами живности, навѣтъ зъ досвѣдченимъ знахаремъ, умѣющимъ замовляти раны. Не диво такожъ, що Тугаръ и его гостѣ були въ повнѣй рицарскѣй збруи окрѣмъ панцирѣвъ, бо тї спинялибы ихъ въ ходѣ по ломахъ и гущавинахъ. То тѣлько диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька своего, посмѣла такожъ вырушити разомъ зъ гѣстьми на ловы. Тухольскїи громадяне, видячи єѣ, якъ ѣхала на кони посередъ гостей, гордо, смѣло, мовъ стрѣмка тополя середъ коренастыхъ дубѣвъ, зъ уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— Отъ дѣвчина! Тѣй не жаль бы бути мужемъ. И певно лѣпшїй зъ неи мужъ бы бувъ, нѣжь ви батько!

А се певно не мала була похвала, бо Тугаръ Вовкъ бувъ мужчина, якъ дубъ. Плечнистый, пѣссадковатый,

зъ грубыми чертами лица и грубымъ, чорнымъ волосемъ, ѡнъ и самъ подобавъ на одного зъ тыхъ злющихъ тухольскихъ медведѣвъ, противъ котрыхъ ѣхавъ воювати. Алежь бо ѣ донька его Мирослава була дѣва, якои пошукати. Не кажемо вже про еи уроду и красу, анѣ про еи добре сердце — въ тѣмъ зглядѣ богато еи ровесницъ могло стати зъ нею на рѣвни, хочъ и не богато могло еѣ перевыштити. Але въ чѣмъ не мала она пары мѣжь своими ровесницами, такъ се въ природнѣй свободѣ своего обходженя, въ необычайнѣй силѣ мускулѣвъ, въ смѣлости и рѣшучости, властивѣй тѣлько мужчинамъ, вырослымъ въ ненастаннѣй боротьбѣ зъ супротивными обставинами. Заразъ зъ першого разу видно було, що Мирослава выросла на свободѣ, що выховане еи було мужеске и що въ тѣмъ прекрасно розвиненѣмъ дѣвочѣмъ тѣлѣ живе сильный, великими способностями обдарованный духъ. Она була въ батька единачка, а до того ще заразъ при народженю стратила матѣрь. Нянька еи, стара мужичка, ѡдѣ малку заставляла еѣ до всякой ручной роботы, а коли пѣдросла, то батько, щобъ розважити свою самоту, бравъ еѣ всюды зъ собою и щобъ вдоволити еи палку натуру, приучувавъ еѣ владати рицарскою збруею, зносити всякѣ невыгоды и смѣло стояти въ небезпеченствяхъ. И чимъ бѣльшѣ трудности ѣй приходилось поборювати, тымъ охотнѣйше бралась она за дѣло, тымъ красше проявляла ся сила еи тѣла и еи рѣшучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава нѣколи не переставала бути женщиною: нѣжною, доброю, зъ живымъ чутемъ и скромнымъ, стыдливымъ лицемъ, а все те лучилось въ нѣй въ таку дивну, чаруючу гармоню, що кто разъ бачивъ еѣ, чувъ еи мову, — той до вѣку не мѣгъ забути еи лица, еи ходу, еи голосу, — тому они пригадували ся живо и выразно въ найкрасшихъ хвиляхъ его житя, такъ якъ весна навѣтъ старому старцеву пригадуе его молоду любовь.

Вже третій день тревали ловы. Богато оленѣвъ-рогачѣвъ и черногривыхъ турѣвъ лягло головами ѡдѣ стрѣль и ратиць боярскихъ. Надъ шумнымъ гѣрскимъ

потокомъ, на зеленѣй полянѣ середѣ лѣса стояли шатры ловцѣвъ, курили ся разъ-въ-разъ величезнѣй огнища: де висѣли на гакахъ кѣтлы, обертали ся рожны, — де варилося и пеклося мясиво убитои дичины для гостей. Нынѣшнѣй, послѣднѣй день ловѣвъ мавъ бути посвяченый самому головному, хочъ и самому небезпечному дѣлу — ловамъ на медведѣвъ.

На стрѣлкѣмъ пригѣрку, ѡддѣленѣмъ ѡдъ другихъ страшными дебрами, порослѣмъ густо величезными буками и смереками, покритѣмъ лемами и обвалищами деревъ, було ѡдъ давна головне леговище медведѣвъ. Тутъ, якъ твердивъ тухольскѣй провѣдникъ, молодой гѣрнякъ Максимъ Беркутъ, гнѣздила ся медведяча матка, — ѡдти дикѣ звѣрѣ ровносили пострахъ на цѣлу околицю и на всѣ полонины, и хочъ неразъ удавалось смѣлымъ ѡвчарямъ забити одного або другѣго стрѣлами та топорами, то все таки число ихъ було надто велике, а щѣбъ изъ того була значна для околицѣ полекша. Такъ не диво, що коли новоприбувшѣй бояринъ Тугаръ Вовкъ оповѣстивъ тухольцямъ, що хотѣвъбы зрѣбити великѣй ловы на медведѣвъ и проситъ ѡ провѣдника, они не тѣлько дали ему на провѣдника першого легиня на всю тухольску верховину, Максима Беркута, сына тухольского бесѣдника, Захара, але крѣмъ того вырядили зъ власной волѣ цѣлый ѡддѣлъ легинѣвъ зъ луками и ратищами до помочи зѣбранымъ боярамъ. Цѣла тота громада мала ѡступити медведяче леговище и очистити его до разу ѡдъ поганого звѣря.

Ѡдъ самого досвѣта въ ловецкѣмъ таборѣ великѣй рухъ и трепетне ожиданѣ. Боярскѣй слуги ѡдъ пѣвночи звивали ся, приготовуючи для гостей ѣду на цѣлый день, наповнюючи шипучимъ медомъ и яблочникомъ подорожнѣй боклаги. Тухольскѣй легинѣ й соѣбъ готовили ся, острячи ножѣ та тесаки, обуваючи мѣцнѣй жубровѣй постолы и складаючи въ невеличкѣй дорожнѣй бисаги печене мясо, паляницѣ, сыръ и все, що могло понадобится въ цѣлоденнѣй труднѣй переправѣ. Максимъ Беркутъ, котрый ажъ нынѣ супроти найважнѣйшого и найтяжшого дѣла почувъ ся въ повнѣ самымъ собою, въ повнѣ

начальникомъ сеи невеличкои арміи, заряджувавъ зъ правдиво начальницкою вважливостю и повагою все, що до дѣла належало, нѣ о чомъ не забуваючи, нѣ зъ чимъ не кваплячись, але и нѣ зъ чимъ не опѣзнюючись. Все у него выходило въ свѣй часъ и на своѣмъ мѣсци, безъ сумѣшки и сутолоки; всюды ѓнъ бувъ, де его потрѣбно було, и всюды умѣвъ зробити ладъ и порядокъ. Чи то мѣжъ своими товаришами-тухольцями, чи мѣжъ боярами, чи мѣжъ ихъ слугами, Максимъ Беркутъ всюды бувъ однакій — спокѣйный, свободный въ рухахъ и словахъ, мовъ рѣвный середъ рѣвныхъ. Товаришѣ ѓдносились до него такъ само, якъ ѓнъ до нихъ, свободно, несиловано, смѣялись и жартували зъ нимъ, а прецѣнь выповнювали кождый его розказъ швидко и точно, и такъ весело та радо, немовъ и самі безъ розказу булибы въ тѣй хвили то само зробили. Боярска служба, хочъ далеко не такой рѣвнои вдачѣ, далеко не такъ свободна въ обходженю, далеко склоннѣйша зъ одныхъ гордо висмѣвати ся а передъ другими низенько хилити ся, прецѣнь поважала Максима Беркута за его звычайнѣсть и розсудливѣсть, и хочъ не безъ дотинкѣвъ та жартѣвъ, она такой робила то, що ѓнъ казавъ. А и самі бояре, по бѣльшой части люде гордї и военнї, не радо бачучї „смерда“ въ своѣмъ товариствѣ, тай то ще смерда вважачючого ихъ чимсь немовъ собѣ рѣвнымъ, — и они прецѣнь не показували надто выразно свои неохоты и выповнювали роспорядженя молодого провѣдника, маючи на кождѣмъ кроцѣ способнѣсть переконати ся, що тї роспорядженя були зовсѣмъ розумнї и такї якъ треба.

Ще сонѣчко не заразъ мало сходити, а вже ловецке товариство вирушило зъ табору. Глубока тиша стояла надъ горами; нѣчнї сумерки дрѣмали пѣдъ темновелеными коронами смерекъ; на густѣмъ, чешѣргатѣмъ листю папороти висѣли краплѣ росы; повзучї зеленї поясники (*Lusorodium*) вили ся попѣдъ ноги, путали ся помѣжъ корѣнемъ величезныхъ вывертѣвъ, сплѣтали ся въ непроходимї клѣбуки зъ корчами гнучкои, колючои ожины та зъ сплетами дикого, пнучого хмелю. Зъ пропадистыхъ, чорныхъ мовъ гирла безоднѣ дебѣрѣвъ зносила

ся сивыми туманами пара — знакъ, що на днѣ тыхъ дебрѣвъ плыли невеличкѣ лѣсовѣ потоки. Воздухъ въ лѣсѣ напоеный бувъ тою парю и запахомъ живицѣ; днѣ захалувавъ духъ, немовбы то ширшихъ грудей треба було, щобы нимъ свободно дыхати.

Мовчки пробирала ся ловецка дружина непроходимыми нетрами, дебрами и ломами, безъ стежки, безъ нѣякихъ провѣднихъ знаківъ у тьмавоѣ гущавинѣ. Попереду ишовъ Максимъ Беркутъ, а за нимъ Тугаръ Вовкъ и прочѣ бояре. Обѣчъ Тугара йшла донька его, Мирослава. Позаду йшли тухольскѣ легинѣ. Всѣ йшли озираючи ся и надслухували пильно. Лѣсъ починавъ оживати деннымъ житемъ. Пестропера сойка хрипѣла въ верхкахъ смережъ; зелена жовна причепивши ся до пня, туйже надъ головами прохожихъ, довбала своимъ зелѣзнымъ дзюбомъ кору; въ далекихъ зворахъ чути було рыкъ турѣвъ и выте вовкѣвъ. Медведѣ въ ту пору, наѣвши ся, повертали вже до своего леговища и поукладавши ся пѣдъ ломами на моховѣѣ постели, дрѣмали. Стадо дикѣвъ рохкало десь въ дебри, холодячи ся въ студенѣмъ намулѣ.

Може годину йшло товариство тою трудною, нетоптанюю дорогою. Всѣ дыхали важко, ледво можучи наловити грудьми воздуху; всѣ отирали краплистый пѣтъ зъ лица. Максимъ частенько озиравъ ся позадъ себе. Онъ зъ разу противный бувъ тому, щобъ и женщина йшла разомъ зъ мужами въ той небезпечный походъ, але Мирослава уперла ся. Она жъ першѣй разъ була на такихъ великихъ ловахъ, и малабы для Богъ-зна-якихъ трудностей занехати найкрасцу ихъ частину! Нѣякѣ доказы Максима о трудности дороги, о небезпеченствѣ на становищи, о силѣ и лютости звѣря не могли переконати еѣ. „Тымъ лѣпше! тымъ лѣпше!“ — говорила она зъ такимъ смѣлымъ поглядомъ, зъ такимъ солодкимъ усмѣхомъ, що Максимъ, мовъ очарованный, не мѣгъ нѣчога бѣльше сказати. И батько, котрый зъ разу такожъ радивъ Мирославѣ остати ся въ таборѣ, въ кѣнци муѣвъ уступити еѣ просьбамъ. Зъ подивомъ глядѣвъ теперъ Максимъ, якъ тотъ неподѣбна женщина поровень

въ найсильнѣйшими мужами поборювала всякі трудности утяжливой дороги, якъ легко перескакувала она гнилыя ломы и величезныя трамы, якимъ певнымъ крокомъ ишла понадъ урвища, горѣ стрѣмкими дебрами, просковзувала помѣжь выверты, и при томъ такъ безопасно, такъ невтомимо, що Максимови здавало ся, що она хіба на якихъ чудовыхъ крылахъ уноситъ ся. Онъ глядѣвъ на ню и не мѣгъ наглядѣти ся.

— Дивна дѣвчина! — думалось ему разъ по разъ, — такой я ще и не видавъ нѣколи!

Ось уже прійшли на мѣсце. Медведяче леговище, то бувъ высокій, тѣлько одъ полуденного боку въ трудомъ доступный горбъ, покрытый грубезными буками и смереками, заваленый вывертами и ломами. Одъ півночи, заходу и сходу вхѣдъ и выхѣдъ замыкали высокій скалисті стѣны, немовъ величезною сокирою вырубаній зъ тѣла велита-Зелеменя и одсуненій одъ него на кѣльканайцять сяжнѣвъ; доломъ попѣдъ тѣ стѣны вузкою щѣлиною шумѣвъ и пѣнивъ ся студеныи гѣрскій потѣкъ. Таке положенє улекшувало нашимъ ловцямъ роботу: они потребували тѣлько обсадити не надто широкій плай одъ полуденного боку и тымъ плаемъ поступати чимъ разъ далѣ до горы, а звѣрь, не маючи иншого вихѣду, мусѣвъ конечно попасти ся въ ихъ руки и на ихъ ратища.

Опинивши ся на томъ важномъ, хочъ дуже небезпечномъ плаю, Максимъ Беркутъ велѣвъ товариству на хвилию розложити ся и спочити, щобы набрати силъ до трудного дѣла. Сонце сходило, але гиле смерекъ и суєднїи горбы заслонювали его видъ. По короткомъ оддыху Максимъ почавъ розставляти ловцѣвъ въ два ряды такъ, щобы вповнѣ обсадити плай и перетяти звѣрямъ дорогу. Обчисливши ся зъ силами, Максимъ побачивъ, що при вхѣдѣ, де плай ще вузкій, каждому ловцеви прїйдесть стояти о пять кроковъ одъ другого; але дальше въ горѣ, де плай росширяє ся въ цѣлу спѣховасту площину, тамъ прїйде ся ловцямъ ширше розступити ся. Одно тѣлько клопотало его, що зрѣбити зъ Мирославою, котра

конче хотѣла и собѣ стояти на особнѣмъ становищи, а не при боцѣ своего батька.

— А щожь то я гѣрша ѡдѣ отсихъ твоихъ леги-нѣвъ, — говорила она, румянѣючись мовь рожа, до Макси-ма, — ихъ ты ставишь на становища, а мене не хо-чешь... Нѣ, сего не буде! И для мого батька се бувбы встыдѣ, колибъ насъ двоє стояло на однѣмъ становищи! Правда, батеньку?

Тугарь Вовкѣ не мѡгъ ѣй спротивити ся. Максимъ зачавъ ѣй говорити о небезпеченьствѣ, о силѣ и люто-сти розжерттого звѣря, але она зацѣткала его.

— А щожь то въ мене нема силы? А щожь то я не владаю лукомъ, ратищемъ и топоромъ! Ану, нехай котрый небудь изъ твоихъ леги-нѣвъ стрѣбуе зо мною порѡвнати ся, — побачимо, кто дужшій!

Максимъ въ кѡнци умовкѣ и мусѣвъ вчинити еи волю. Тай чи мѡгъ ѡнъ спротивити ся тѡй дивнѡй, ча-рующѡй дѣвчинѣ? Ѳнъ хотѣвъ хочъ становище визна-чити ѣй найменше небезпечне, але на нещасте сего не можна було зробити, бо ту всѣ становища були однако небезпечнѣ. Розставивши цѣле товариство, Максимъ давъ отъ якій розпорядокъ:

— Теперъ помолѣмъ ся, кому кто знае, а ѡдтакъ разомъ заграймо въ роги. Се буде першій знакъ и по-полошитъ звѣря. Затѣмъ пѡдемо горѣ плаемъ и станемо ажъ тамъ, де ѡнъ розширюе ся. Тамъ мои товаришѣ остануть ся пильнувати виходу, щобы нѣ оденъ звѣрь не уйшовъ, а вы бояре пѡдете дальше, до самого матчи-ного леговища!

Въ добру хвилию ѡпѣсля залунали лѣсы и полонины хрыпливымъ ревомъ жубровыхъ рогѡвъ. Немовъ вели-чезна филия покотивъ ся голосъ по лѣсахъ и зворахъ, розбиваючи ся, глухнучи то зновъ подвоюючись. Про-буркали ся лѣсы. Заскиглила каня на вершинѣ смереки, зляканый беркутъ, широко розмахуючи крылами, пѡд-нявъ ся на воздухи; захрустѣвъ звѣрь помѣжъ ломами, шукаючи безпечнои крыѣвки. Наравъ рыкъ рогѡвъ утихъ и ловцѣ пустили ся въ дорогу горѣ плаемъ. Всѣхъ сердца били ся живѣйше ожиданемъ незвѣсныхъ небезпе-

ченствѣ, бою и побѣды. Осторожно пробирались они рядами: передомъ рядъ боярекій, за нимъ рядъ парубочкій. Максимъ ишовъ попереду, пильно надслухоючи та слѣдячи звѣрину. Царь ломѣвъ, медвѣдь, ще не показувавъ ся.

Дѣйшли вже до самого найвузшого гирла, по за котрымъ плай розширювавъ ся въ велику споховасту площину. Ловцѣ зновъ ту зупинили ся на розказъ Максима и зновъ заgrimѣли, ще зъ бѣльшою силою, жуброві роги, розносячи тревогу въ сумрачній медведячій лавры. Раптомъ затрѣщавъ лѣмъ недалеко, за величезною купою грубыхъ, перегнилыхъ вывертѣвъ.

— Бачнѣсть! — скрикнувъ Максимъ, — звѣрь наближаєсь! — Ледво сказавъ тѣ слова, коли въ тѣмъ крѣзь велику щѣлину мѣжь двома перевернутыми пнями, просунула ся пелехата, величезна голова и двое сѣрыхъ очей на пѣвъ цѣкаво, на пѣвъ тревожно вдивляло ся въ Тугара Вовка, що стоявъ на своѣмъ становищи якъ разъ о якихъ десять крокѣвъ передъ щѣлиною. Тугаръ бувъ старый воякъ и старый ловець, — ѣнъ не знавъ, що то тревога. Тожъ не говорячи и слова, не ѣдываючи ся нѣ до кого, ѣнъ выхопивъ важку зельзну стрѣлу зъ сайдака, положивъ на лукъ и намѣривъ ся до звѣря.

— Мѣряй въ око, боярине! — шепнувъ зъ позаду Максимъ. Хвилька тревожной мовчанки — свиснула стрѣла — и заревѣвъ звѣрь, мовъ скаженный, кинувши собою взадъ. И хотъ черезъ то счезъ ѣнъ ловцямъ зъ очей, скрывши ся за купою вывертѣвъ, то ревотъ его не втихавъ и не втихало безумне шеметанѣ.

— Далѣ за нимъ! — крикнувъ Тугаръ Вовкъ и кинувъ ся до щѣлины, въ котрѣй счезъ медвѣдь. Рѣвночасно два другі бояре вже выдрапались були на верхъ выверту, вже попѣднимали свои ратища и старались дати имъ належитый розмахъ, щобы доконати звѣря. Тугаръ Вовкъ, стоячи въ щѣлинѣ, пустивъ въ него другою стрѣлою. Звѣрь заревѣвъ ще дужше и кинувъ ся утѣкати, але очи его заплыли кровю, — ѣнъ не мѣгъ найти выходу и розщивавъ собою о дерева. Ратище одного боярина впилося ему мѣжь ребра, але не нанесло смер-

тельной раны. Дикій рыкъ раненого медведя разлягавъ ся чимъ разъ дужше. Въ роспуцѣ ѓнѣ здвигавъ ся на заднїи лапы, обтиравъ собѣ кровь зъ очей, рвавъ и кидавъ галуземъ напередъ себе, але дарма: одно его око прошиблене було стрѣлою, а друге разъ-въ-разъ заплывало кровю наново. Шемечучись на ослѣпѣ довкала, звѣрь наблизивъ ся зновъ до Тугара Вовка. Той ѓдкинувъ лукъ и причаивши ся за выстаючимъ коренемъ, вхопивъ обѣручь свѣй важкїй топѣръ, и коли медвѣдь, мацаючи добиравъ ся до знакомои собѣ щѣлины, ѓнѣ зъ всего розмаху грюкнувъ его зъ горы въ голову, ажъ черепъ розколовъ ся на двое, мовъ розбита тиква. Бризнувъ кровавый мозокъ на боярина, и тихо, безъ рыку, поваливъ ся звѣрь до долу. Радѣсно заревѣли трубы бояръ на знакъ першої побѣды.

Звѣря вытягнуено зъ мѣжь вывертѣвъ и обдерто зъ шкѣры. Затимъ бояре рушили дальше, въ гущавину. Сонце вже пѣднялось на небѣ и меркотѣло крѣзь гиле, мовъ скѣснїи золотїи нитки и пасма. Ловцѣ йшли теперъ гетъ-гетъ веселѣйшїи, перехвалюючи ся своєю ѓдвагою и силою.

— Хочъ я тѣлько вовкѣ, дрѣбна звѣрюка, то все ще дамъ раду тухольскому медведеву! — говоривъ Тугаръ Вовкѣ, радѣючи.

Максимъ Беркутъ слухавъ тыхъ перехвалокъ, и самъ не знавъ, чогу ему жаль зробило ся тухольского медведя.

— Щожъ, — сказавъ ѓнѣ, — дурна звѣрюка, той медвѣдь, — самотою держить ся. Якъ бы они вѣбравлись до купы, то кто знае, чи и стадо вовкѣвъ далобы имъ раду.

Тугаръ позирнувъ на него гнѣвно, але не сказавъ нѣчогу. Ловцѣ осторожно поступали дальше, драпаючись по вывертахъ, перескакуючи зъ пня на пень, западаючи неразъ по поясъ въ порохнѣ и ломахъ. Посередъ тыхъ звалищъ велитной природы виднѣлм ся подекуды медведячїи стежки, протоптанїи ѓдѣ давныхъ давенъ, вузкїи, але добре убїтїи, засѣянїи густо бѣлѣющими кѣстками баранѣвъ, оленѣвъ та всякожъ другои худобы. Максимъ

державъ ся теперь позаду бояръ; ѡнъ разъ за разомъ обходивъ все становища, осматривавъ слѣды, щобы догадати ся, чи свѣжій, чи нѣ, пѡдпомагавъ, заохочувавъ утомленыхъ, — и тѡлько на нѣмъ однѡмъ не знати було нѣякои утомы. Зъ подивомъ позирала на него Мирслава, коли ѡнъ переходивъ коло неи, и хочъ богато доси видала она молодцѣвъ и сильныхъ и смѣлыхъ, але такого якъ Максимъ, котрый бы единивъ въ собѣ все прикметы сильного робѡтника, рицаря и начальника, — такого ѣи доси не лучало ся бачити.

Наразъ захрустѣвъ лѡмъ и грѡзно-люто выпавъ на ловцѣвъ величезный медвѣдь. ѐнъ бѣгъ зъ разу на чотырѣхъ лапахъ, але побачивши передъ собою ворогѡвъ, звѣвъ ся на заднїй лапы, а въ переднїй вхопивъ бурею ѡдломаный буковый конарь, выкручючи нимъ докола себе и выдаючи часъ ѡдъ часу зъ горла уриваный, немовъ вызывающїй рыкъ.

На становищи супроти звѣря були два околичнїй бояре, зъ тыхъ, що то найголоснѣйше перехвалювали ся и хотѣли передъ всеми показати ся наибѡльшими мысливцями. Побачивши страшного ворога тужъ передъ собою, они збѣдли и затремтѣли. Але скрыти ся, втѣкати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь. Двѣ стрѣлы вылетѣли рѡвночасно зъ двохъ лукѡвъ, але одна хибила, свиснувши медведеви понадъ уха, а друга влучила звѣря въ бѡкъ, не зранивши значно, а тѡлько роздразнивши безмѣрно. Величезнымъ сусомъ пѡдекочивъ медвѣдь и шпурнувъ на одного ловця свою збрую — буковый конарь, котрый зъ страшенною силою гепнувъ ся о дерево. Затымъ не зупиняючи ся и на хвильку и не даючи ворогамъ часу до намыслу, медвѣдь кинувъ ся на одного зъ нихъ, що саме стоявъ на его протоптанѡй стеждѣ. Ратище блыело въ тремтячѡй рудѣ боярина, — ѡнъ хотѣвъ кинути нимъ на звѣря.

— Не кидай! — крикнувъ тревожно Максимъ, надбѣгаючи и ведучи зъ собою помѡчь zagrożенымъ боярамъ, Тугара Вовка и ще одного боярина, — не кидай ратище, але схвати поприбѡчь и борони ся!

Але бояринъ не слухавъ и кинувъ ратище на звѣря.

Розмахъ бувъ невеликій, рука боярина тремтѣла, медвѣдь бувъ уже на якихъ пять кроковъ, — не диво за-
тымъ, що ратище слабо зранило звѣря въ передну ло-
патку. Вхопивъ медвѣдь дручину, розломавъ єѣ и зъ
страшнымъ рыкомъ кинувъ ся на свого ворога. Той
державъ уже въ рукахъ пряму, на оба боки остру шаблю,
котру ѓнъ называвъ медвѣдницею, и готовивъ ся вихнути
єи ѓстре въ груди звѣреви. Але ѓстре поховзло ся по
кости и застрягло въ лопатцѣ, и звѣрь вхопивъ боярина
въ свои страшнѣ, зелѣзнѣ обѣймы. Разъ тѣлько скри-
кнула нещаслива жертва; захрустѣли кости пѣдъ медве-
дячими пазѣрями, а голова, мовъ грушка, рострощена
була медведячими зубами. Цѣла та страшенна и дрозю
проймаюча пѣдѣя скоила ся такъ раптовно, такъ неспо-
дѣвано, що закимъ Максимъ мѣгъ надѣбгчи зъ пѣдмо-
гою, вже трупъ боярина лежавъ на землі, а надъ нимъ
стоявъ кровавий медвѣдь, выскаливши свои страшеннѣ
зубы и ревучи на весь лѣсъ зъ болю ѓдъ одержаныхъ
ранъ.

Дрозъ пройшла у всѣхъ по тѣлѣ на той видъ;
бояре стали мовъ вкопанѣ. Тѣлько Максимъ спокѣйно
наложивъ стрѣлу на свѣй роговий лукъ, пѣдступивъ
два кроки близше до медведа и прицѣливши ся одну
хвилину, пустивъ єму стрѣлу прямо въ сердце. Мовъ но-
жемъ перетятый урвавъ ся рыкъ звѣря и ѓнъ поваливъ
ся трупомъ на землю.

Не ревѣли роги, не лунали веселѣ оклики по тѣй
новѣй побѣдѣ. Бояре покинувши свои становища, зѣбгли
ся на мѣсце нещастя. Хочъ и якъ були они загартованѣ
въ вѣйнахъ, привыкли бачити смерть кругомъ себе, але
видъ кровавого, потрошеного и пошарпаного трупа вы-
тиснувъ зъ всѣхъ грудей важкѣй зойкѣ.

Мирослава вхопилась за груди и ѓдвернула ся. Ту-
хольскѣй легинѣ на сплетенѣ зъ галузя мары положили
трупа, а за нимъ потягли и медведа. Понура мовчанка
заягла надъ товариствомъ. Велика калужа крови бли-
скотѣла до сонця и нагадувала всѣмъ, що ту ще передъ
хвилею стоявъ живый чоловѣкъ, батько дѣтемъ, весе-
льнѣ, охочѣй и повный надѣѣ, а теперъ тѣлько безобразна

купа кровавого мяса зъ него лишила ся. У великои части боярь ѡдѡйшла охота до ловѡвъ.

— Цуръ имъ, тымъ проклятымъ медведямъ! говорили деякї. Нехай тутъ и гинуть собѣ — чижъ намъ для нихъ наражувати свое жите?

Але Тугаръ Вовкъ, а особливо Мирослава и Максимъ, налягали конче, щобы кѡнчити роспочате дѣло. Бояре вкѡнци пристали, але якось дуже не радї були вертати на свои становища.

— Позвольте менѣ, бояре, слово сказати, — заговоривъ до нихъ Максимъ. Позаякъ мои легинѣ замкнули выхѡдъ и не пустять нѣ одного звѣря ѡдси, то намъ не потрѣбно росходити ся ѡддалѣкъ однї ѡдъ другихъ. Найлѣпше буде, я думаю, роздѣлитись намъ на двѣ ровты и йти понадъ самї краѣ пропасти по обохъ бокахъ. Такъ мы зможемо найлѣпше зѡгнати все до середины, а тамъ разомъ зъ моими легинями обступимо густою лавою и выстрѣляемо до одного.

— А вжежъ, а вжежъ, що такъ лѣпше! — крикнули деякї бояре, не бачучи наемѣшливого усмѣху, що перелетѣвъ по устахъ Максима. Затимъ товариство роздѣлило ся. Одну ровту провадивъ Тугаръ Вовкъ, а другу Максимъ. Мирослава зъ власной охоты прилучила ся до другої ровты, хочъ и сама не могла собѣ выяснити, для чого. Мабуть шукала небезпеченства, бо Максимъ выразно казавъ, що дорога другої ровты небезпечнѣйша.

Зновъ заграли роги и обѣ ровты розѡйшли ся. Ловцѣ йшли де парами, де поединчо, то сходячись, то росходячись, щобъ вышукати дорогу. Купами йти було зовсѣмъ не можна. Зѡближались уже идъ самому верхови; верхъ самъ бувъ голый, але понизше бувъ цѣлый аль звалищъ и вывертѡвъ. Туды пройти було найтруднѣйше и найнебезпечнѣйше.

Въ однѡмъ мѣсци сторчала купа звалищъ, мовъ висока башта. Ломаче, камѣне и навѣяне ѡдъ давныхъ давенъ листе загороджувало, бачилось, всякїй приступъ до тої природной твердынѣ. Максимъ поповзавъ понадъ самымъ краємъ глубочезной пропасти, чѣпляючи ся де-де моху та скальныхъ обрывѡвъ, щобъ туды вынайти про-

хѡдѣ. Бояре-жь , не навыклѣ до такихъ неприступныхъ и карколомныхъ дорѡгъ, пѡшли здовжь валу, надѣючись найти далѣ перерву и обѡйти его. Мирослава запинила ся, щось немовъ держало еѣ близь Максима ; еи быстрѣи очи вдивлювали ся пильно въ настобурчену передѣ нею стѣну лому, шукаючи хочбы и якъ трудного проходу. Не довго она такъ и вдивляла ся, але смѣло почала пробирати ся помѣжь сушникъ и лѡмъ, а далѣ почала вдирати ся на великѣ камѣннѣ брылы и завалюющѣи прохѡдѣ выверты. Стала на версѣ и гордо озирнулась до вкола. Бояре ѡдѡйшли вже були досыть далеко, Максима не видно , а передѣ нею безладна сутолока скаль и ломѡвъ, черезъ котру, бачилось , прохѡдѣ бувъ невозможеный. Але нѣ! Онтамъ ѡддалѣкъ трохи, лежить величезна смерека кладкою понадѣ те щекло , — туды безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаячи, Мирослава пустила ся на тоту кладку. А вступаючи на ню, ще разъ озирнула ся и , горда зъ своего ѡдкрытѣи, приложила гарно точеный рѡгъ до своихъ коралевыхъ устѣи и затрубилла на весь лѣсь. Лунѣ покотилла ся полонинами , розбиваячись въ дебрахъ и зворахъ чимъ разъ на бѡльше частокъ , ажъ поки не сконала десь въ далекихъ, недоступныхъ гущавинахъ. На голосѣ Мирославиного рога ѡдозвавъ ся зъ далека рѡгъ еи батька , а ѡдтакъ и роги другихъ боярѣи. Ще хвильку завагувала ся Мирослава, стоячи високо на вывертѣи ; смерека була дуже стара и наскрѡзь порохнава, а въ споду, въ непроглядной гущи ломѡвъ, здавалось ѣи, що чуе легкѣи хрускѡтъ и муркотане. Прислухала ся лѣпше — не чути нѣчого. Тогдѣ она смѣло ступилла на свою кладку. Але ледво уйшла зъ пять крокѡвъ, коли разомъ затрѣщала передрухнѣла смерека, зломала ся пѡдѣ ногами Мирославы, и смѣла дѣвчина вразъ изъ перегнилымъ трамомъ упала до долу, въ ломы и гниляче.

Упала на ноги, не попускаючи ся свои збруѣи. Въ рукахъ стискала сильно срѣбломъ оковане ратище ; черезъ плечѣи у неѣ висѣли потужный лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами , а за гарнымъ шкѡрянымъ поясомъ , щомовъ вылитый обхапувавъ еи стрѡйный дѣвочѣи станъ,

застромленный бувъ топѣрь и широкій мысливекій нѣжъ зъ кѣстяными черенцями. Упавши несподѣвано въ тьмаву пропасть, она прецѣнь не почувала анѣ на хвилю страху, а тѣлько почала озирати ся довкола, щѣбъ дослѣдити якій выхѣдъ. Зъ разу не могла нѣчого выразно доба-чити, але швидко очи еи привыкли до пѣсемерку, и тогдѣ побачила такій видъ, котрый и найсмѣлѣйшого мѣгъ переняти смертельною тревогою. Не далѣ, якъ на пять кроковъ передъ нею, лежала величезна медведица въ гнѣздѣ коло своихъ молодыхъ и гнѣвными, зеленко-ватыми очима глядѣла на несподѣваного гостя. Мирослава затремтѣла. Чи вдавати ся въ боротьбу зъ страшнымъ звѣремъ, чи шукати выходу и спровадити помѣчь? Але не легко було найти выхѣдъ — довкола ѣжили ся ломы и обрывы скаль, и хочъ перелѣзти черезъ нихъ зъ трудомъ було можна, то въ очахъ дикого звѣря була се работа крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рѣшила ся Мирослава не зачѣпати звѣря, лишь боронити ся въ разѣ нападу, а тымчасомъ дати трубою тревожный знакъ и закликати помѣчь. Але скоро тѣлько Мирослава затрубила, коли въ тѣмъ медведица схопила ся зъ леговища и выючи кинулась до неи. Не часъ було Мирославѣ брати ся до лука, — звѣрь бувъ надто близько. Она вхопила обома руками ратище и опершиесь плечима о камѣнный облазъ, наставила его напротивъ медведицѣ. Звѣрь побачивши блискуче зѣлѣзне ѣстре, зупинивъ ся. Обѣ неприятели стояли такъ довгу хвилю, не зводячи ока одна зъ одной, не схибляючи и однимъ рухомъ изъ своего становища. Мирослава не смѣла перша нападати на медведицю; медведица зновъ шукала очима, куды бы напасти на ворога. Раптомъ медведица вхопила въ переднїи лапы великїи камѣнь и зводячись на заднїи ноги, хотѣла шпурнути нимъ на Мирославу. Але въ тѣй самѣй хвили, коли зводила ся на заднїи лапы, Мирослава однимъ могучымъ рухомъ пхнула ѣй ратище мѣжъ переднїи лопатки. Рыкнула страшенно медведица и перевернулась горѣлицъ, обѣлявши ся кровю. Але рана не была смертельна, и медведица швидко зѣрвала ся на ноги. Кровь текла зъ неи, та не зважаючи на

бѣль, она зновѣ кинула ся на Мирославу. Небезпечность было страшнѣе. Розжертый звѣрь садивъ прямо, грозячи вже теперѣ своими страшными зубами. Оденъ ратунокъ для Мирославы бувъ — выдрапати ся на облазѣ, о котрый була оперта. Хвилька, оденъ рухъ — и она стояла на облазѣ. На серци полекшало Мирославѣ, — теперѣ еи положене не было такѣе небезпечнѣе, бо въ разѣ нападу она могла ударити на звѣря зъ горы топоромъ. Але медведица, побачивши наглу втечу своего ворага, раптомъ кинула ся въ бѣкъ въ густѣй ломы и поки Мирослава могла дослѣдити, де она дѣлась, а вже медведица стояла близько неи на камени, ревучи грѣзно и ровнявши закровавлену пащеку. Зимный пѣтъ выступивъ на чолѣ у Мирославы; она бачила, що теперѣ настала рѣшуча хвиля, що на тѣй вузкѣй камѣнной плитѣ мусить роздѣлати ся боротьба на жите и смерть, и що того буде побѣда, кто зможе удержати ся на тѣмъ становищи и зѣпхнути зъ него противника. Медведица була вже близько; Мирослава трѣбовала заставити ся бѣдѣ неи ратищемъ, але медведица вхопила дручину зубами и шарпнула еѣ такъ сильно, що мало не зѣпхнула Мирославу зъ каменя; ратище выховзлось фѣй зъ рукъ и звѣрь кинувъ нимъ геть въ ломы.

— Теперѣ прѣйдесь згибати! — блиснуло въ мысли Мирославы, але бѣдвага не покинула еи. Она ухопила обома руками топѣръ и стала мѣдно до послѣдней обороны. Звѣрь сунувъ чимъ разѣе близьше; горяче его дыхане чула вже Мирослава на своѣмъ лицѣ; мохната лапа, насторожена острыми кѣгтями, грозила еи груди, — ще хвиля, и фѣй прѣйшлося бы, пошарпанѣй и кровавѣй, упасти зъ каменя, бо топорище было за коротке супроти лапъ величезного звѣря.

— Ратунку! — скрикнула въ смертельнѣй тревозѣ Мирослава, и въ тѣй хвилѣ понадѣ еи головою блиснуло ратище и пхнута въ горло медведица мовѣ колода упала зъ каменя. Въ щѣлинѣ камѣнныхъ звалищъ понадѣ головою Мирославы показало ся радѣсне, живымъ огнемъ палаюче лице Максима Беркута.

Оденъ вдячный поглядъ уратованой дѣвчины уща-

слививъ Максима. Але слова не було мѣжь ними анѣ одного. На те не було часу. Медведиця ще жила и ревучи зѣрвала ся зъ мѣся. Однимъ скокомъ була она коло своихъ молодыхъ, котрѣ, не розумѣючи цѣлой тои страшнои борбы, бавили ся и перевертали ся въ гнѣздѣ. Обнюхавши ихъ, медведиця кинула ся зновъ до Мирославы. Але чи то утрата крови ослабила єѣ, чи лютоѣсть не дала ѣй застановити ся, досыть того, що она почала просто горѣ каменемъ спинати ся до Мирославы. На се Мирослава була приготована, и пѣднявши обѣручь топоръ, однимъ замахомъ розрубала нимъ голову медведици. Упала опосочена звѣрюка и кинувши собою кѣлька разѣвъ въ боки, сконала. Мѣжь тымъ и Максимъ, прдерши ся крѣзь наваленѣи ломы, станувъ обѣчь Мирославы. Въ очахъ дѣвчины заблысли двѣ перловѣ слезы, и не кажучи и слова, она горячо стиснула руку своего выбавителя. Максимъ чогось немовъ змѣшавъ ся, почервѣвъ, спустивъ очи и запинаячися проговоривъ:

— Я чувъ твоѣи тревожный знакъ... але не знавъ, де ты... Богу дякувати, що и такъ додрапавъ ся!

Мирослава все ще стояла на мѣся, держачи руку гарного легиня въ своѣи руцѣ и глядаючи въ его хороше, сонцемъ опалене и здоровымъ румянцемъ яснѣюще, отверте, щире лице. Въ тѣи хвили она не почувала нѣчого окрѣмъ вдячности за ратунокъ ѣдѣ неохибной погибели. Але коли Максимъ, троха осмѣлившись, стиснувъ єи нѣжну, а такъ сильну руку, тогдѣ Мирослава почувала, якъ щось солодко защемѣло ѣй коло сердца, якъ лице єи загорѣлось встыдливимъ румянцемъ — и она спустила очи, а слово подяки, котре готове було вылетѣти зъ єи устѣ, такъ и замерло на губахъ и розлилось по лицю дивнымъ чаромъ розгорающего сердечного чутя.

Максимъ першѣи отямивъ ся. Въ его сердца, смѣломъ и чистѣмъ, якъ щире золото, ѣдѣ разу блыснула щаслива думка, котра тутже перемѣнила ся въ незломне рѣшенѣ. Се вернуло ему всю смѣлоѣсть и певноѣсть поступованя. Приложивши рѣгъ до устѣ, ѣнъ затрубивъ радѣсный знакъ побѣды. Тутже за стѣною вывертѣвъ обѣзвали ся роги Тугара и другихъ боярѣ. Звинна якъ

вывѣрка, Мирослава швидко выдрапала ся назадъ на той валъ, зъ которого була упала, и ѳдтамъ оголосила цѣлому стрѣлецкому товариству свою пригоду и помѳчь, якои дѳзнала ѳдъ Максима. Зъ трудомъ выдрапавъ ся туды Тугаръ Вовкъ, а за нимъ и другіи бояре; Тугаръ довго державъ доньку въ обнятахъ, а побачивши кровь на еи одежи, ажъ затремтѣвъ.

— И ты, ты, моя доню, була въ такѳмъ небезпеченьствѣ! — И ѳнъ разъ по разъ обнимавъ доньку, немовъ боячись еѣ утратити. Затимъ ѳнъ злѣзъ въ дѳль до Максима, що поравъ ся коло медведицѣ и коло молодыхъ медведятъ. Молодїи, що не знали ще ворога своего въ чоловѣцѣ, муркотѣли любенько въ гнѣздѣ и бавили ся собѣ, мовъ малїи песики; они давали ся гладити руками и зовсѣмъ не боялись людей. Максимъ взявъ ихъ на руки и положивъ передъ Мирославою и Тугаромъ.

— Отсе ваша здобычь! — сказавъ ѳнъ. — Вы чейже радо прїимете въ своѣмъ домѣ такихъ гостей.

Згромаженїи бояре глядѣли то радѳсно на малїи медведята, то зъ лякомъ на вѳбиту медведицю, обзирали раны и подивляли силу и смѣлѳсть Мирославы, котра могла вдати ся въ боротьбу зъ такъ страшною звѣрюкою.

— О, нѣ, — сказала смѣючись Мирослава, — безъ помочи отсего чесного легиня булабъ теперь лежала такъ, якъ сеся звѣрюка, пошарпана и закровавлена! Ёму ѳдъ мене належитъ ся велика подяка.

Тугаръ Вовкъ якось немовъ нерадо слухавъ тои бесѣды свои доньки. Хочъ и якъ ѳнъ любивъ еѣ, хочъ и якъ радувавъ ся еи выбавленемъ зъ великого небезпеченьства, але все таки ѳнъ волѣвбы бувъ, якбы выбавивъ его доньку боярскїи сынъ, а не сей простый тухольскїи мужикъ, не сей „смердъ“, хочъ и якъ впрочѣмъ той смердъ умѣвъ подобати ся Тугарови. Та все таки ёму, гордому бояринови, що вирѳсъ и великои чести дослуживъ ся при князѣвскѳмъ дворѣ, важко було прилюдно ѳддавати подяку за выратуване доньки — мужикови. Але нѣщо було дѣяти. Обовязокъ вдячности такъ бувъ глубоко вкорѣненный у нашихъ рицарскихъ

предкѣвъ, що и Тугаръ Вовкъ не мѡгъ ѡдъ него выломати ся. Онъ взявъ Максима за руку и выпровадивъ его напередъ.

— Молодче, — сказавъ онъ, — донька моя, єдина моя дитина, говоритъ, що ты выратувавъ єи жите зъ великого небезпеченьства. Я не маю причины не вѣрити єи слову. Приймижь за своє чесне дѣло подяку ѡтця, котрого вся любовь и вся надѣя въ тѡй однѡй дитинѣ. Я не знаю, чимъ тобѣ можу ѡдплатити за се дѣло, але будь певный, що если се коли nebude буде въ моѣй силѣ, то бояринъ Тугаръ Вовкъ не забуде того, що тобѣ завдячує.

Максимъ стоявъ при тыхъ словахъ, мовъ на грани. Онъ не привыкъ до такихъ прилюдныхъ похвалъ и зовѣмъ не надѣявъ ся анѣ не бажавъ нѣчого подѡбного. Онъ змѣшавъ ся при боярскихъ похвалахъ и не знавъ, чи ѡдповѣдати щонебудъ, чи нѣ, а въ кѡнци сказавъ коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробивъ те, що кождый на моѣмъ мѣсци зробивбы, — за щожь ту дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячнѡсть нѣяку я не заслуживъ.

За симъ онъ пѡшовъ, щобы закликати своихъ тухольскихъ товаришѣвъ, и при ихъ помочи медведицю швидко ѡдерто зъ шкѡры, а малѣ медведята перенесено на збѡрне мѣсце, ѡдки цѣле товариство по скѡнченю ловѡвъ мало удати ся назадъ до табору.

Сонце доходило вже полудня и сыпало жарке, золотисте промѣне на тухольскѣ горы; розгрѣта живица сильнѣйше запахла въ лѣсахъ; гордо и тѡлько деє колѣсь помахуючи розпластаными крылами плававъ яструбъ высоко понадъ полонинами въ лазурѡмъ океанѣ. Тиша стояла въ природѣ. Тѡлько зъ одного пригѡрка Зелемєня роздавали ся голоса ловецкихъ трубъ и крики ловецкого товариства. Ловы скѡнчили ся, хочъ и не зовѣмъ щасливо. На дручкахъ несли тухольскѣ парубки попередъ ловцями три медведячѣ шкѡры и въ мѣшку двое медведятъ, а на ношахъ зъ гагузя несли другѣ позадъ

товариства окровавленого, задубѣлого вже трупа нещасливого боярина, що погибѣ одъ лапъ медведя.

Швидко пѣдъ проводомъ Максима дѣйшло товариство до мысливского табору. Ловы були скѣнчені. Нынѣ ще хотѣло цѣле товариство вертати домѣвъ, сейчасъ, скоро по обѣдѣ. Дорога була вправдѣ не близька, але Максимъ обѣцявъ выпровадити товариство простѣйшою лѣсовою дорогою до Тухлѣ, а ѡдтамъ до двора Тугара Вовка. Тухольскі легинѣ, скоро тѣлько пообѣдали, заразы пѣшли напередъ домѣвъ; Максимъ оставъ ся зъ боярами, поки слуги здѣймали табѣръ и прятали все кухоннй и другй зваряды; затымъ и боярке товариство вырушило въ дорогу зъ поворотомъ до дому.

II.

Стародавне село Тухля, се була велика гѣрска осада зъ двома чи трема чималыми приселками, всего около пѣвтора тысяча душъ. Село и приселки лежали не тамъ, де лежить теперѣшня Тухля, але геть выше середъ гѣръ, въ обширнѣй подовжнѣй долинѣ, що теперь поросла лѣсомъ и zove ся Запалою долиною. Въ тѣ давнй часы, коли йде наше оповѣдане, Запала долина не була поросла лѣсомъ, але противно, була управлена и годувала своихъ жильцѣвъ достатнымъ хлѣбомъ. Простягаючись звышь пѣвъ милѣ въ довжь а мало що не пѣвъ милѣ въ ширину, рѣвна и намулиста, обведена зъ всехъ бѣкѣвъ стрѣмкими скалистыми стѣнами, высокими декуды на два або й на три сяжнѣ, долина тота була немѣвъ обширнымъ кѣтломъ, зъ котрого вылило воду. И певно, що оно й не иначе було. Чималый гѣрскй потѣкъ впадавъ одъ сходу до той долины высокимъ на пѣвтора сяжня водопадомъ, прорываючи собѣ дорогу помѣжь тѣсенй, твердй скалы, и обкрутивши ся вужакою по долинѣ выплывавъ на захѣдъ въ такужь саму тѣсну браму, розбиваючись помѣжь гладкй камѣннй стѣны и гуркотячи ще кѣлькома водопадами, поки о чверть милѣ

пониже не впасть до Опора. Высокі и стрѣмкіі береги тухольской котловины покрытіі були темнымъ смерековымъ лѣсомъ, що надавало самѣй долині повѣръ ще бѣльшого заглубленя и якоисъ пустынной тишѣ та одрубности одъ всего свѣта. Тай справдѣ, се була величезна гѣрска крыѣвка, зъ всѣхъ бокѣвъ тѣлько зъ великимъ трудомъ доступна, — але такіі були въ тыхъ часахъ ненастанныхъ вѣйнъ, усобиць и нападѣвъ майже всѣ гѣрскіі села, и тѣлько дякувати тѣй своѣй неприступности, они змогли довше нѣжъ подѣльскіі села охоронити своє свободне, староруске житє громадске, котре деінде силували ся чимъ разъ бѣльше подривати гордіі и вѣйнами збогаченіі бояре.

Тухольскіі народъ живѣ головно скотарствомъ. Тѣлько тота долина, де лежало село, а такожъ кѣлька поменшихъ порѣчинъ, непокрытыхъ лѣсомъ, надавали ся до пахарства и выдавали що року богатіі плоды ѣвса, ячменю и проса. За то въ полонинахъ, що були, такъ само якъ и всѣ окружающіі лѣсы, власностєю тухольской громады, пасли ся великіі отары овецъ, въ котрыхъ лежавъ головной скарбѣ Тухольцѣвъ: зъ нихъ они добували собѣ одежу и страву и омасту и мясо. Въ лѣсахъ докола села пасли ся коровы и волы, але сама мѣсцевѣсть гориста, скалиста и неприступна забороняла держати багато тяжкои, рогатои худобы. Другимъ головнымъ жереломъ доходу Тухольцѣвъ були лѣсы. Не говорячи вже о дровахъ, котрыхъ мали бесплатно и на топливо и на всякіі будынки, — лѣсы достарчали Тухольцямъ звѣрины и лѣсовыхъ овочѣвъ и меду. Правда, житє середъ лѣсѣвъ и недоступныхъ дикихъ гѣрь було тяжке, було ненастанною вѣиною зъ природою: зъ водами и снѣгами, зъ дикимъ звѣремъ и дикою, недоступною околицєю, — але боротьба тота вироблювала силу, смѣлѣсть и промышлѣсть народа, була подставою и движучою пружиною єго сильного а свободного громадского ладу.

Сонце вже гетъ схилило ся зъ полудня, коли зъ высокого верха въ тухольску долину спускало ся знакове намъ ловецке товариство подъ проводомъ Максима

Беркута. Передомъ ишли Тугаръ Вовкъ зъ донькою и Максимъ; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи о перебутыхъ ловахъ и о пригодахъ ловецкихъ. Передъ очима товариства раскрыла ся тухольска долина, облита жаркимъ сонѣчнымъ промѣнѣмъ, мовъ велике зелене озеро зъ невеличкими чорными острѣвцями. Кругъ неи, мовъ высочезный парканъ, бовванѣли камѣннѣ стѣны, по котрыхъ пняли ся де-де пачосы зеленои ожины. При входѣ въ долину реѣвъ водопадъ, розбиваючись о камѣне срѣблистою пѣною; побѣчь водопаду выкутый бувъ въ скалѣ вузкій вывѣзъ, котрымъ ишло ся въ гору и далѣ понадъ берегомъ потока черезъ верхи и полонины ажъ до угорскои краины; се бувъ звѣсный тодѣшнымъ гѣрнякамъ „тухольскѣй проходъ, найвыгѣднѣйшѣй и найбезпечнѣйшѣй пѣсля скѣльскаго; десять доколичныхъ громадъ, зъ галицкаго и зъ угорскаго боку, працювали майже два роки надъ выготовленѣмъ сего проходу. Тухольцѣ найбѣльше працѣ приняли въ тѣмъ дѣлѣ, тожь и гордили ся нимъ, якъ своимъ.

— Гляди, боярине, — сказавъ Максимъ, зупиняючись надъ водопадомъ при входѣ въ косый, въ каменикованый вывѣзъ, — гляди боярине, — се дѣло тухольскои громады! Геть оттуды черезъ Бескиды тягне ся сеся дорога, — перша така дорога въ верховинѣ. Мѣй батько самъ вытычувавъ еѣ на протягу пяти миль, кождый мостокъ, кожда закрутина, кождый вывѣзъ на тѣмъ протягу зроблений за его показомъ.

Бояринѣ неохѣтно якось поглянувъ горами, куды на далекий протягъ понадъ потокомъ вила ся мѣжь скалами протерта гѣрска дорога. Затымъ глянувъ долѣ вывозомъ и похитавъ головою.

— Твоѣй батько мае велику власть надъ громадою? — спытавъ ѣнь.

— Власть, боярине? ѣдкажавъ здивованый Максимъ. — Нѣ, власти надъ громадою у насъ не мае нѣкто; громада мае власть сама, а бѣльше нѣкто, боярине. Але батько мѣй досвѣдченый чоловѣкъ и радо служитъ громадѣ. Якъ ѣнь говорить на радѣ громадскѣй, такъ не

вумѣ нѣкто другій въ цѣлѣй верховинѣ. Громада радо слушае батьковой рады, — але власти батько мѣй не мае нѣякои и не жадае еи.

Очи Максима блыщали огнемъ широи гордости и подиву, коли говоривъ про своего батька. Тугаръ Вовкъ при его словахъ въ задумѣ похиливъ голову; за то Мирослава глядѣла на Максима, не зводячи зъ него очей. Слухаютъ Максимовыхъ слѣвъ, она чула, що его батько ставеъ для неи такимъ близькимъ, такимъ мовъ рѣднимъ чоловѣкомъ, немовъ она ѡдъ малку жила пѣдъ его батьковскою опѣкою.

Але Тугаръ Вовкъ стававъ чимъ разъ бѣльше понурый, чоло его морщило ся и очи зъ выразомъ давно вдержуваного гнѣву звернули ся на Максима.

— То се твѣй батько бунтуе Тухольцѣвъ проти мене и проти князя? — спытавъ ѡнъ наразъ терпкимъ, рѣзкимъ тономъ. Немовъ болющій дотыкъ вразили тѣ слова Мирославу; она зблѣдла и позирала то на батька то на Максима. Але Максимъ зовсеъмъ не змѣшавъ ся ѡдъ тыхъ слѣвъ, а ѡдповѣвъ спокѣйно:

— Бунтуе громаду, боярине? Нѣ, се тобѣ неправду сказано. Вся громада гнѣвна на тебе за то, що ты присвоєшь собѣ громадскій лѣсъ и полонину, не спытавши навѣтъ громады, чи схоче она на те пристати, чи нѣ.

— А, такъ, ще пытати ся вашои громады! Менѣ князь дарувавъ той лѣсъ и тому полонину, и менѣ нѣ въ кого бѣльше дозволяти ся.

— Именно се и говоритъ громадѣ мѣй батько, боярине. Мѣй батько уцитькуе громаду и радить пѣдождати ажъ до громадского суду, на котрѣмъ те дѣло розбере ся.

— Громадского суду! — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ, — то и я мавъ бы ставати передъ тымъ судомъ?

— Думаю, що и тобѣ самому се буде пожадане, — ты будешъ мѣгъ усѣмъ доказати свое право, успокоити громаду.

Тугаръ Вовкъ ѡдвернувъ ся. Они йшли далѣ вывозомъ, котрый закручувавъ ся на серединѣ, щобы зрѣбити дорогу не такъ похилою и не такъ небезпечною.

Максимъ, идучи позаду, не зводивъ очей изъ Мирославы. Але его лице не явѣло вже такимъ чистымъ щастемъ, якъ недовго передъ тымъ. Чимъ чорнѣйша хмара гнѣву и невдоволеня залягала на чолѣ ви батька, тымъ выразнѣйше почувавъ Максимъ, що мѣжь нимъ а Мирославою рощиняе ся якась пропасть. Впрочемъ днѣ, дитя гѣрѣ, не знаючи великого свѣта и високихъ боярскихъ замыслѣвъ, и не догадувавъ ся, яка широка и глубока тота пропасть.

Зѣйшли вже на долину. Пѣдъ водопадомъ творивъ потѣкъ обширный, спокѣйный и чистый мовъ слѣза ставокъ. При его берегахъ стояли великѣ шапки перловой шипучои пѣни; дно наѣжене було великими и малыми обломами скалъ; прудкѣ мовъ стрѣлы петруги блискали помѣжь камѣнемъ своими перлово-жовтими, червоноцятковаными боками; въ ѡддали долѣ камѣнною стѣною ревѣвъ водопадъ, мовъ живой сѣрѣбный стовпъ, играючи до сонця всѣми барвами веселки.

— Що за пречудне мѣсце, — ажъ скрикнула Мирослава, вдивляючи ся въ водопадъ и окружающѣ его, дико пошарпанѣ скалы, обведенѣ въ горы темнозеленою табою шумячого лѣса.

— Се наша Тухольщина, нашъ рай! — сказавъ зъ запаломъ Максимъ, обкидаючи окомъ долину и горы и водопадъ зъ такою гордостью, зъ якою мало котрый царь обзирае свое царство.

— Тѣлько менѣ вы затроюсте житѣ въ тѣмъ раю, — сказавъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ.

Нѣкто не ѡдзывавъ ся на тѣ слова; всѣ троє йшли мовчки дальше. Осѣ уже доходили до села, що роскинуло ся густыми купами порядныхъ, драницями крытыхъ хатъ, густо обсажене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народъ робивъ у полю; тѣлько старѣ дѣды, поважнѣ, сивобородѣ, похожали коло хатъ, то дещо тешучи, то плетучи сѣти на звѣря та на рыбу, то розмовляючи о громадекихъ та господарскихъ дѣлахъ. Максимъ кланявъ ся имъ и витавъ ихъ голосно, ирѣзно; далѣ и Мирослава почала витати старыхъ Тухольцѣвъ, що стояли на дорожѣ; тѣлько Тугаръ Вовкъ ишовъ по-

нурый та нѣмый, навѣтъ поглянути не хотѣвъ на тыхъ смердѣвъ, що смѣли супротивляти ся волѣ его князя. Ажь ось насередѣ села зъ ними пострѣчала ся дивна компанія. Три старцѣ, убрані по празничному, несли дорогою на высокѣй, гарно точенѣй и оздѣбно сръбломъ окованѣй дручинѣ великій, такожь сръбломъ окованый ланцухъ, выроблений суцѣльно зъ одной штуки дерева въ видѣ перстенья нерозрывного и въ собѣ замкнутого. Понадѣ тымъ ланцухомъ повѣвала червона, кармазинова, сръбломъ вышивана хоругвь. Три старцѣ йшли повѣльно. Передѣ кождымъ дворищемъ они зупиняли ся и вызывали голосно ховяина по имю, а коли той, або кто небудь изъ жильцѣвъ дворища явивъ ся, они говорили:

— Завтра на копу! — и ишли дальше.

— Се що за дивоглядія? спытавъ Тугаръ Вовкѣ, коли старцѣ почали приближати ся до нихъ.

— Хибажь ты не видавъ ще такого? — спытавъ его здивованый Максимъ.

— Не видавъ. У насъ коло Галича нема того звичаю.

— На копу скликають, на раду громадеку, — сказавъ Максимъ.

— Я гадавъ, що попы зъ хоругвою, — почавъ насмѣхати ся Тугаръ. У насъ коли скликають на копу, то скликають по-тиху, передаючи зъ хаты до хаты копне знамено.

— У насъ копне знамено обноситъ ся по селѣ отсими закличниками; они повинні кождого громадянина по имю закликати на копу. И тебе закличуть, боярине.

— Нехай собѣ кличуть, я не прійду! Нѣчого мене не обходитъ ваша копа. Я ту зъ княжою волѣ и можу самъ збирати копу, коли се буду вважати потрѣбнымъ.

— Ты.... самъ.... збирати копу? спытавъ зачудованый Максимъ, — безъ нашихъ закличникѣвъ? безъ нашего знамена?

— У мене свои закличники и свое знамено.

— А лежь на твою копу нѣкто зъ нашихъ грома-

дянь не по́де. А наша копа якъ осудитъ, такъ въ нашой громадѣ й буде.

— Побачимо! — сказавъ гнѣвно и уперто Тугаръ Вовкъ.

Въ ту пору наблизили ся нашѣ пѣшоходы до закличникѣвъ. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а оденъ изъ нихъ ѡдозвавъ ся:

— Боярине Тугаре Вовку!

— Ось я, — ѡповѣвъ бояринъ понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не ѡповѣли нѣчого и по́шли дальше.

— Не ихъ дѣло, боярине, говорити, чого, — пояснявъ Максимъ, стараючись якъ мога злагодити неохоту боярина до тухольскои рады громадскои. По довшой мовчанцѣ, по́дчасъ котрои они все йшли селомъ, Максимъ зновъ зачавъ говорити:

— Боярине, позволъ менѣ, недосвѣдченому, молодому, сказати тобѣ слово.

— Говори! — сказавъ бояринъ.

— Прийди завтра на копу!

— И по́ддати ся вашому хлопскому судови?

— Щожъ, боярине, — тухольска громада судить по справедливости, а справедливому судови хиба встыдъ по́ддати ся?

— Таточку! вмѣшала ся и Мирослава до тои розмовы, — зроби такъ, якъ Максимъ каже! Максимъ добре каже! Онъ уратувавъ мое жите, — онъ же-жь не схотѣвъбы тобѣ зле радити; онъ знае добре тутешнѣй звичаѣ.

Тугаръ Вовкъ мимоволѣ усмѣхнувъ ся на тоту, правдиво жѣночу льогіку, але чоло его швидко зновъ наморщило ся.

— И вже ты протуркала менѣ уши тымъ Максимомъ! — сказавъ онъ. — Ну, уратувавъ тобѣ жите, я и вдячний ему за то, и коли хочешъ, дамъ ему пару волѣвъ. Але ту зновъ о иншій рѣчи йде, до котрыхъ нѣщо мѣшати ся нѣ тобѣ нѣ Максимови.

— Нѣ, боярине, — ѡдказавъ на се Максимъ, — ты чей не хочешь унизити мене ѡдплатою за мое незначуче дѣло. Анѣ я, анѣ батько мой не пріймемо такой ѡдплаты. А то, що я тебе прошу прійти завтра на копу, и роблю тѣлько зъ щирои прихильности. Я радъ бы, боярине, щобы мѣжь тухольскою громадою а тобою була згода.

— Ну, нехай и такъ, — сказавъ въ кѡнци Тугаръ Вовкъ, — прійду завтра на тоту вашу раду, — але не на то, щобъ ѣй пѡддати ся, але на то, щобъ побачити, що се за рада буде.

— Прійди, боярине, прійди, — скрикнувъ радѡсно Максимъ, — побачишь самъ, що тухольска громада умѣе бути справедливою.

Приречене Тугара Вовка облекшило сердце Максима. Онѣ ставъ веселый, говѡркій, показувавъ Мирославѣ на право и на лѣво, що було гарного и цѣкавого, а гарного и цѣкавого докола було богато. Наші пѣшоходы були саме середъ села и на серединѣ тухольскои долины. Стрѡмкіи скалисті береги кѡтловины свѣтлѣли ся по обохъ бокахъ далеко, мовъ рѡвнїи, высокіи мармуровїи муры. Потѡкъ плавъ посередъ села, туйже коло дороги, шумѣвъ и пѣнивъ ся, розбиваючись по камѣню, котрымъ усѣяне було его дно, и навѣваючи свѣжїи холодъ на всю долину. По обохъ бокахъ потока, помимо того, що береги его были досить высокіи, прорѣзанїи въ намулѣ давного озера, побудованїи були тамы зъ рѣчного камѣня и грубыхъ смерековихъ палѣвъ та колодъ, щобы охоронити село ѡдъ выливу. Всюды черезъ потѡкъ поробленїи были выгѡднїи зъ поручами кладки, а заразъ поза тамами йшли скопанїи грядки зъ фасолею и горохомъ, що вили ся въ гору по тычиню, зъ бураками и капустою, а такожъ загоны пшеницѣ, що чистыми, яенозелеными пасмугами простягали ся далеко поза хаты. Хаты были чисто обгородженїи и харно удержуванїи; стѣны зъ гладкого деля, котре не обмазувалось глиною, але кѡлька разѡвъ до року мыло ся и скоблило ся рѣчными черепнищами, а тѣлько тамъ, де одна деляна сходила ся зъ другою, въ вузкихъ пасмугахъ полѣпленїи глиною и побѣленїи паленымъ вапномъ, выглядали дуже гарно середъ зеле-

ныхъ вербъ и грушъ. При входѣ до каждаго дворища стояли двѣ липы, мѣжь котрыми привязанъ были гарно плетеніи въ всякіи узоры ворота. Майже надъ кождыми воротами, на жердцѣ, висѣла прибита якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструбъ, то орель, зъ широко распластаными крылами и звислою до долу головою: се були знаки духовъ-опѣкунѣвъ дому. За хатами стояли стайнѣ и другіи господарскіи будынки, все пѣдъ драницями и зъ грубезныхъ, тесаныхъ брусѣвъ збудованіи; тѣлько нечисленніи обороги були зъ соломы и насторчували де-де свои золото-жовті, острокругліи чубы до горы помѣжь чотырма высокими оборожинами.

— Ось мого батька двѣръ, — сказавъ Максимъ, показуючи на оденъ двѣръ, нѣчимъ не ѡдмѣнный ѡдъ другихъ. Передъ домомъ не бухо нѣкого, але двѣрѣ до сѣней були ѡдчиненіи, а въ стѣнѣ до полудня прорубаніи були два невеличкіи квадратовіи отворы, котріи въ лѣтѣ оставались або зовсѣмъ отвореніи або закладались тонкими и на-пѣвъ прозѣрчастыми гипсовыми плитками, и на зиму крѣмъ того забивались дощаными ѡконницями. Се були тодѣшніи ѡкна.

Мирослава цѣкаво позирнула на те гнѣздо Беркутѣвъ, надъ котрого ворѣтми справдѣ висѣвъ недавно вбитый величезный беркутъ, ще й по смерти немѣвъ грозячи своими могучими, зелѣзными пазорами и своимъ чорнымъ, въ каблукъ закривленнымъ дзюбомъ. Затишно, супокѣйно и ясно було на тѣмъ обѣистю; потѣкъ ѡддѣлювавъ его ѡдъ гостинця, перекиненный широкою кладкою, и журчѣвъ стиха та плескавъ хрустальною филею о камѣнну таму. И Тугаръ Вовкъ позирнувъ туды.

— Ага, то ту сидитъ той тухольскіи владика. Ну, радъ я пѣзнати его. Побачимо, що се за птиця!

Максимъ хотѣвъ попрощати боярина и его доньку и звернути до дому, але щось немѣвъ тягло его йти зъ ними дальше. Мирослава немѣвъ порозумѣла се.

— Чи вже вертаешъ до дому, — спытала она, ѡдвертаючись, щѣбъ скрыти свое помѣшанѣ.

— Хотѣвъ було вертати, але нехай и такъ, — проведу васъ еще черезъ тѣснину до вашого двора.

Мирослава утѣшила ся, сама не знаючи чого. И зновъ пошли они долѣ селомъ, гуторячи, озираючись на всѣ боки, любующись одно однимъ, голосомъ, присутностію, одно для другого забуваючи о всѣмъ окружающѣмъ, о батькахъ, о громадѣ. И хотъ въ цѣлѣй розмовѣ анѣ однимъ словомъ не згадували о собѣ, о своихъ чувствахъ и надѣяхъ, але й скрѣзь найрѣвнодушнѣйшу ихъ бесѣду тремтѣло тепло молодыхъ, першою любовою огрѣтыхъ серць, проявляла ся таємнича сила, що притягала до себе тѣ двѣ молоді, здорові и гарні истоты, чисті и неопсовані и въ своѣй невинности навѣтъ не думаючи о перепомахъ, якъ мусѣла стрѣтити ихъ молода любовь.

И Тугаръ Вовкъ, що йшовъ передомъ въ важкѣй, понурѣй задумѣ та мѣркувавъ надъ тымъ, якъ бы ту завтра стати гѣдно и въ цѣлѣмъ блеску передъ тыми смердами и показати имъ свою повагу та высшѣсть, — и Тугаръ Вовкъ не запримѣтивъ нѣчого мѣжь молодыми людьми; одно тѣлько гнѣвало его, що той молодой парубокъ такій смѣлый и такъ поводитъ ся зъ нимъ и зъ его донькою, мовъ зъ рѣвными собѣ. Але до поры, до часу ѣнъ здержувавъ свѣй гнѣвъ.

Минули вже село и зближали ся до того мѣся, де тухольска кѣтловина замыкала ся, пропускаючи тѣлько вузкою скалистою брамою потѣкъ въ долину. Сонце вже похилило ся гетъ зъ полудня и стояло надъ вершиною лѣса, купаючи свое косо промѣне въ журчачихъ филияхъ потока. Ѡдъ скаль, що затѣнювали выплывъ потока зъ тухольской долины, лежали вже довгі тѣни; въ самѣй тѣсенинѣ було сумрачно, холодно и слизько. Доломъ разбивала ся вода потока о величезне, купами ту навалене камѣне, а въ горѣ высоко шумѣли величезні смереки и буки. Понадъ самымъ потокомъ, зъ обохъ бѣкѣвъ, вели проковані въ скалахъ выгѣдні стежки — такожь дѣло Тухольцѣвъ. Якась дрожь проняла Мирославу, коли входила въ тоту дивовижну „камѣнну браму“: чи то ѣдъ пануючого ту холоду, чи ѣдъ вохкости, чи Богъ знае ѣдъ чого, — она взяла батька за руку и притисла ся до него.

— Яке страшне мѣсце! — сказала она, зупиняю-

чись въ самѣй тѣснинѣ и озираючись кругомъ та до горы. И справдѣ, мѣсце було незвычайне, дике. Протѣкъ бувъ вузкій, може на три сяжнѣ, не бѣльше, за-вширки, и такъ гладко прорѣзанный рвучою гѣрскою водою въ пѣсковѣй скалѣ, що незнаючий бувъ бы мѣгъ присягнути, що се людскихъ рукъ робота. А передъ самымъ проходомъ стоявъ на сторчѣ величезный камѣнный стовпъ, у споду геть пѣдмытый водою и для того тоншій, а въ горѣ немовъ головатый, порослый папороттю та карловатыми берѣзками. Се бувъ широко звѣсний *Сторожъ*, котрый, бачилось, пильнувавъ входу въ тухольску долину и готовъ бувъ упасти на кожного, кто въ ворождѣй цѣли вдиравъ ся-бъ до сего тихого, щасливого закутка. Самъ Тугаръ Вовкъ почувъ якийсь холодъ за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тѣфу, яка небезпечна каменяка! сказавъ онъ, — такъ нависла надъ самымъ проходомъ, що бачить ся, туй-туй упаде!

— Се святой камѣнь, боярине, — сказавъ поважно Максимъ, — ему що весны складають вѣнки зъ червоного огнику, — се нашъ Сторожъ тухольскій.

— Ехъ, все у васъ ваше, все у васъ святе, все у васъ тухольске, — ажъ слухати обридло! скрикнувъ Тугаръ Вовкъ. Немовъ то поза вашою Тухольщиною вже й свѣта нема!

— Для насъ и справдѣ нема свѣта, — ѳдказавъ Максимъ. Мы надъ все любимо свѣй кутикъ, — коли бы такъ кождый другій любивъ свѣй кутикъ, то певно все люде жилибъ на свѣтѣ спокѣйно и щасливо.

Максимъ въ своѣй невинноѣй щирости й не розумѣвъ, якъ чутко вколовъ онъ въ сердце боярина тыми словами. Онъ не зауважавъ такожь, якими злобными очима позирнувъ на него Тугаръ Вовкъ. Звертаючи ся до Мирославы, Максимъ зачавъ далѣ спокѣйнымъ, теплымъ голосомъ:

— А про той камѣнь, про нашего Сторожа, я вамъ роскажу, що чувъ ѳдъ батька. Давно то, дуже давно дѣялось, ще коли велиты жили въ нашихъ горахъ. То ту, де теперъ наша Тухля, стояло велике озеро; сеся

кѣтловина була ще зовѣмъ замкнута и тѣлько черезъ верхъ текла вода. Озеро се було заклѣте; въ нѣмъ не було нѣчого живого, нѣ рыбки, нѣ хробачка; въ него звѣрина, котра напила ся, мусѣла згинути, а птиця, що хотѣла перелетѣти понадъ него, мусѣла впасти въ воду и утопити ся. Озеро було пѣдъ опѣкою Мораны, богинѣ смерти. Але разъ стало ся, що царь велитѣвъ посваривъ ся въ Мораню и щобъ зробити ѣй на перекѣрѣ, ударивъ своимъ чародѣйскимъ живущимъ молотомъ о скалу и розваливъ стѣну, такъ що вся вода въ заклѣтого озера выплыла и стратила свою дивну силу. Цѣла околиця раптомъ ожила пѣсля того благодатного удару: дно озера стало ся плодючою долиною и зазеленѣло ся буйными травами та цвѣтами; въ потоцѣ завели ся рыбы, помѣжъ камѣнемъ всяка гадь, въ лѣсахъ звѣрина, въ воздухѣ птиця. За те розлютила ся Морана, бо она не любить нѣчого живого, и заклѣла царя велитѣвъ въ отсей камѣнь. Але долинѣ самѣй не могла нѣчого зробити, бо не могла назадъ вернути мертвящои воды, що выплыла въ озера; якъ бы була вернула назадъ всю воду до краплины и заткала отсей въ скалѣ выбитый прохѣдъ, то булабы зновъ царицею нашихъ гѣрѣ. А такъ, то хочъ царь велитѣвъ и не жиє, то и Морана не має вже ту власти. Але царь велитѣвъ не зовѣмъ погибѣ. Онъ треває въ тѣмъ камени и пильнує сеи долины. Кажуть, що колись Морана ще разъ збере свою силу, щобъ нею звоювати нашу Тухольщину, але отсей заклѣтый Сторожъ упаде тогдѣ на силу Мораны и раздавить еѣ собою.

Зъ дивнымъ чутѣмъ слухала Мирослава тои повѣсти; глубоко она щемѣла ѣй въ серци, — ѣй такъ бажало ся стати пѣдъ рукою того доброго и животворного царя велитѣвъ до бою въ силую Мораны; кровь живѣйше заграла въ єи молодѣмъ серци. Якъ сильно, якъ горячо любила она въ тѣй хвили Максима!

А Тугаръ Вовкъ, хочъ и слухавъ Максимови повѣсти, але, бачилось, не дуже вѣривъ въ ню, тѣлько ще разъ обернувъ ся, позирнувъ на камѣнного тухольского Сторожа и въ погордою усмѣхнувъ ся, немовъ подумавъ

собѣ: отъ дурнй смерды, въ якѡй дурниці покладають свою гордѡсть и свою надѣю!

Вже нашй пѣшоходы минули вузкій протѡкъ тухольскаго потока и вышли на ясный свѣтъ. Передъ ихъ очима раптомъ ровкинулась довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра генъ-генъ сходила ся зъ долиною Стрыя. Сонце вже клонило ся на захѡдъ и горячимъ пурпуромъ меркотѣло въ широкихъ филяхъ Опора. Тухольскій потѡкъ скажеными скоками и зъ лютымъ шумомъ гуркотѣвъ до долу, щѡбъ скупати ся въ Опорѣ. Ёго вода, прямо ѡдбиваючи въ собѣ заходову червонь, выглядала мовъ бурхаючи зъ величезной раны кровь. Докола шумѣли темнѣючи вже лѣсы.

Хвилю стояли нашй пѣшоходы, наповаючись тою безсмертною и живущою красою природы. Максимъ немовъ вагувавъ ся на якѡйсѣ думцѣ, котра засѣла въ ёго головѣ и насилу просила ся на волю. Далѣ ѡнъ зѡбравъ ся зъ ѡдвагою и приблизивъ ся до Тугара Вовка, тремтючи и червонѣючись.

— Боярине-батьку, — сказавъ ѡнъ незвычайно мягкимъ и несмѣлымъ голосомъ.

— Чого тобѣ треба?

— Позволь менѣ бути твоимъ найщирѣйшимъ слугою...

— Слугою? Щѡжь, се не трудне, — прійди зъ батькомъ и наймись, коли конче хочешъ на службу.

— Нѣ, боярине, не такъ ты зрозумѣвъ мене... Позволь менѣ бути твоимъ сыномъ!

— Сыномъ? Алежь у тебе є свѡй батько, и якъ чую, далеко лѣпшій и справедливѣйшій и мудрѣйшій ѡдъ мене, коли завтра буде мене судити!

Бояринъ гѡрко, ѣдовито вемѣхнувъ ся.

— Я хотѣвъ сказати, — поправивъ Максимъ, — хотѣвъ сказати ще не такъ. Боярине, ѡдай за мене доньку свою, котру я люблю дужше житя свого, дужше душѣ своєй!

Грѡмъ зъ яснаго неба не бувбы такъ перелякавъ Тугара Вовка, якъ тѣ горячій, намѣтнй слова молодого легиня. інъ ѡдступивъ два кроки назадъ и прошибаю-

чимъ, въ гнѣву и погорды замѣшанымъ поглядомъ мѣривъ бѣднаго Максима ѡдъ нѡгъ до головы. Лице его было недобре, ажъ сине, зубы ему зацѣпило, губы дрожали.

— Смерде! — скрикнувъ ѡнъ наразъ, ажъ дооколичнїи горы залунали тымъ проклятымъ окликомъ, — що се за слова смѣшь ты говориши до мене! Повтори ще разъ, бо се не може бути, щобы я справдѣ чувъ те, що менѣ причуло ся.

Грѣбный крикъ боярина збудивъ и въ Максимѣ его вычужаю смѣлость и рѣшучость. Онъ выпростувавъ ся передъ бояриномъ, мовъ молодой, пышный дубчакъ, и сказавъ лагѡднымъ, але певнымъ голосомъ:

— Нѣчого злого я не сказавъ тобѣ, боярине, — нѣчого такого, що бы приносило нечесть тобѣ або твоѣй доньцѣ. Я просивъ тебе о руку твою доньки, котру я люблю, якъ би нѣкто въ свѣтѣ не буде любити. Не вжежь мѣжь твоимъ боярскимъ а моимъ мужицкимъ родомъ така велика пропасть, щобъ би любовь не могла перебути. Тай чимъ жежь ты такъ дуже высшїй ѡдъ мене?

— Мовчи, смерде! перебивъ его лютымъ крикомъ Тугаръ Вовкъ. Рука моя судорожно стискае рукоять меча, щобъ заткати нимъ твою глупу гортань. Одно тѡлько ратувъ тебе ѡдъ мови мести — а се то, що ты нынѣ выратувавъ доньку мою въ небезпеченьства. Инакше лягбы ты вѣ тѡй хвили трупомъ за такой слова. И ты, безумный, мѡгъ подумати, мѡгъ посмѣти, пѡдносити очи свои до неї, до мови доньки?... Се за то, що я и она говоримо въ тобою по людски, а не копаемо тебе, якъ собаку! И ты думавъ, що ратуючи ѡдъ пазорѡвъ медведя ты здобувъ сѣ для себе, якъ бранку? О, нѣ! Коли-бъ мало на таке прїйти, то волѣлабъ она згинути въ кровавыхъ обнятяхъ дикого звѣря, анѣжь малабы тобѣ дѡстати ся!

— Нѣ, боярине, — не такъ кажи! Волѣлабы я згинути въ лапахъ медведя, анѣжь бы мавъ оденъ би волосокъ бути ушкоджений.

Мирослава ѡдвернула ся при тыхъ словахъ, щобъ

скрыти одъ батька и одъ Максима довго здержуванї слёзы, що теперь брызнули зъ еи очей. Але Тугарь Вовкъ не зважавъ на ню и говоривъ дальше.

— И ты, пѣдмый хамѡвъ роде, смѣешь рѡвнати ся во мною? во мною, котрый вѣкъ звѣкувавъ мѣжь князьями, котрый удостоивъ ся княжои похвалы и надгороды за рицарекї дѣла, котрого донька може выбирати собѣ жениха мѣжь найпершими и найславнѣйшими молодцями въ краю? И я мавбы дати еѣ тобѣ, смердови, до твого тухольского гнѣзда, де бы она зѡвѣла, зсохла и пропала въ нуждѣ? Нѣ, нѣ, иди геть, бѣдный хлопче, ты не сповна розуму, ты сказавъ свои слова въ нападѣ божевѡльства!

Максимъ бачивъ теперь, що его надѣѣ розбитї, що бояринъ надто високо цѣлить, надто гордо глядитъ на него. Хочъ и якъ тяжко приходилось ему, але нѣчого було дѣлати.

— Боярине, боярине, — сказавъ онъ сумнымъ, теплымъ голосомъ, — за надто ты високо пѣднѣвъ ся на крылахъ гордости, — але уважай! Доля тыхъ звичайно найвыше пѣдноситъ, котрыхъ думае найниже зопхнути. Не горди бѣдными, не горди низкими, не горди робучими, боярине, — бо кто ще знае, до котрои кто керницѣ прїйде воду пити!

— Ты ще смѣешь менѣ науки давати, гаде? — скрикнувъ ровлюченый Тугарь Вовкъ, и очи его заблыщали безумнымъ гнѣвомъ. — Прочъ менѣ зъ очей, а то, Богомъ кленусь, не буду нѣ на що зважавъ, а просаджу тя отсимъ ножемъ, якъ просадивъ нынѣ рано медведя!

— Не гнѣвай ся, боярине, за слова дурного хлопця, — ѡдкававъ все спокѡйный Максимъ. Прощай! Прощай и ты, моя зоре, що блиснула менѣ такъ пречудно на одну днину, а теперь мусишь на вѣки для мене померкнути! Прощай и будь щаслива!

— Нѣ, годѣ мовчати, — сказала наразь Мирослава, рѣшучо обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугарь Вовкъ, мовь остовпѣлый, глядѣвъ на свою доньку и вже ажъ теперъ не знавъ, що ему робити.

— Доню, а се що ты кажешъ? — скрикнувъ ѿнѣ.

— Те, що чувшь, таточку. Оддай мене за Максима! Я по́ду за него.

— Дурна дѣвчино, сего не може бути!

— Стрѣбуй, а побачишь, що може.

— Ты въ горячцѣ говоришь, доню, — ты перелякала ся дикого звѣря, ты недужа!...

— Нѣ, таточку, я здорова, и кажу тобѣ ще разъ, и кленусь передъ оттымъ яснымъ сонцемъ, що саме своими золотыми устами дотыкае ся землѣ, що сей молодець мусить бути моимъ! Сонце, будь свѣдкомъ!

И затымъ она взяла за руку Максима и горячо прилипла устами до его устѣ. Тугарь Вовкъ не мѡгъ стямити ся, не мѡгъ здобути ся и на одень рухъ, и на одно слово.

— А теперъ, молодче, йди домѡвъ и не лякай ся нѣчого. Мирослава присягла, що буде твоею, и Мирослава зумѣе додержати присяги. А мы, таточку, спѣшѣмо до дому! Онде въ долинь наша хата, — а отъ и нашъ гостѣ надходятъ.

И сказавши се, дивна дѣвчина взяла нетямного зъ диву батька за руку и пошла зъ нимъ долѣ горою. А Максимъ довго ще стоявъ на мѣсци, очарованный, щасливый. Въ кѡнци прочунавъ ся, и упавши лицемъ на землю, помоливъ ся заходячому сонцю, такъ якъ молили ся его дѣды и прадѣды, якъ моливъ ся тайкомъ и его батько. Одтакъ вставъ и тихою ходою пошовъ до дому.

III.

За селомъ Тухлею, туйже близь водопаду, стояла насередъ поля величезна липа. Нѣкто не затымивъ, коли ѣвъ засаджено и коли она розросла ся така здорова та конариста. Позаякъ Тухля була осада не дуже давна и деревина, яка росла на тухольскѡй долинь, була гетъ-гетъ молодша ѡдъ тои липы, то й не диво, що тухольскѡй на-

родъ уважавъ еъ найдавнѣйшимъ свѣдкомъ давнины и окружавъ великимъ почитанемъ. Тухольцѣ вѣрили, що тотя липа — даръ походячій прямо ъдъ ихъ споконвѣчного добродѣя, царя велитѣвъ, котрый засадивъ еъ власноручно на тухольскѣй долинтѣ на знакъ своей побѣды надъ Мораною. Зъ пѣдъ корѣня липы била нора погожою воды, котра ъдтакъ, тихо журчачи по дрѣбныхъ камѣнцяхъ, вилывала до потока. Се було мѣсце копныхъ зборѣвъ тухольскихъ, мѣсце сѣльскаго вѣча, котре въ старовину становило всю и едину власть въ рускихъ громадахъ.

Довкола липы бувъ широкій, рѣвный майданъ. Рядами стояли на нѣмъ до сѣдъ сонця гладкі камѣннї брылы, призначенї на стѣльцѣ, де сѣдали старцѣ громадскї, батьки родинѣ. Кѣлько було такихъ батькѣвъ тѣлько и камѣнныхъ стѣльцѣвъ. Поза ними було мѣсце вѣльне. Пѣдъ липою, надъ самымъ жереломъ, стоявъ чотырогранный камѣнь зъ проверченою въ серединѣ дѣрою; тутъ на часъ рады выставляло ся копне знамено. А обѣчь зроблене було друге пѣдвышене для бесѣдника, т. е. для того, кто въ якѣй небудь справѣ говоривъ; ѣнъ выступавъ изъ своего мѣсця и входивъ на се пѣдвышене, щобъ весь народъ мѣгъ его чути.

На другїй день пѣсля боярскихъ ловѣвъ густо тухольскаго народа рошло ся по копнѣмъ майданѣ. Гамѣръ ишовъ по долинтѣ. Старцѣ громадскї йшли повагомъ изъ села оденъ за однимъ и засѣдали на своихъ мѣсцяхъ. Шумно збирала ся молодѣжь и ставала поза ними широкимъ пѣвѣо кругомъ. И жѣнки сходили ся, хочъ не такъ численно: ъдъ рады громадскою жаденъ дорослый громадянинъ, чи мужъ чи жѣнка, не бувъ выключеный. И хочъ рѣшаючїй голосъ мали тѣлько старцѣ-батьки, але при нарадѣ вѣльно було и молодѣжи и жѣвноцтву подавати свой голосъ пѣдъ розвагу старцямъ.

Сонце пѣднялось уже высоко на небѣ, коли зъ села, послѣднї за вѣми, надѣшли закличники, несучи передъ собою тухольске копне знамено. Появлене ихъ вызвало загальнїй шепѣтъ мѣжь громадою, а коли они наблизили ся, все утихло. Закличники, тричи покло-

нившись громадѣ, вышли подъ липу и познимали шапки зъ головъ. Вся громада зробила то само.

— Чесна громадо, — дооввали ся закличники, — чи воля ваша нынѣ раду держати?

— Такъ, такъ! загула громада.

— То нехай же Богъ помагає! сказали они и поднявши высоко въ гору копне знамено, встромили его въ дѣрку, продовбану въ камени. Се бувъ знакъ, що рада зачата.

Затымъ вставъ изъ своего мѣсяца найстаршій въ зборѣ, Захаръ Беркутъ, и повольнымъ, але твердымъ крокомъ выступивъ подъ липу и дотуливши ся ви рукою, наблизивъ ся до пływучои зъ ви корѣня норы и припавши на колѣна, помазавъ собѣ нею очи и уста. Се була звичайна, стародавна церемонія, котра знаменувала очищенє устъ и проясненє ока, потрѣбне при такомъ важномъ дѣлѣ, якъ рада народна. За симъ сѣвъ на подвысшенє мѣсце, звернений лицемъ до народа, т. е. до сходной стороны неба.

Захаръ Беркутъ, се бувъ сивый якъ голубъ, звышь 90-лѣтний старецъ, найстаршій вѣкомъ въ цѣлой тухольскѣй громадѣ. Батько осьми сынѣвъ, изъ котрыхъ три сидѣли вже разомъ зъ нимъ мѣжь старцями, а наймолодшій Максимъ, мовъ крѣпкій дубъ мѣжь осичиною вызначавъ ся мѣжь вѣмъ тухольскимъ парубоцтвомъ. Высокій ростомъ, поважный поставою, строгій лицемъ, богатый досвѣдомъ жита и знанємъ людей та обставинъ, Захаръ Беркутъ бувъ правдивымъ образомъ тыхъ давныхъ патриархѣвъ-батькѣвъ и провѣдникѣвъ цѣлого народа, про котрыхъ говорятъ намъ тысячолѣтнї пѣсни. Помимо глубокой старости Захаръ Беркутъ бувъ ще сильный и кремѣзний. Правда, ѣнъ не робивъ уже коло поля, не гонивъ овецъ въ полонину а нѣ не ловивъ звѣря въ лѣсовыхъ нетрахъ, — але проте працювати ѣнъ не перестававъ. Садъ, пасѣки и лѣки, — се була его работа. Скоро лишень весна завитає въ тухольскї горы, Захаръ Беркутъ уже въ своѣмъ саду, копле, чистить, подрѣзує, щепить и пересажує. Дивували ся громадяне его знаню въ садѣвництвѣ, тымъ бѣльше дивували ся,

що він не кривъ ся зъ тымъ знанемъ, але радо навчавъ кождого, показувавъ и заохочувавъ. Пасѣка его була въ лѣсѣ, и кождою погѣдною дниною Захаръ Беркутъ ходивъ въ свою пасѣку, хочъ дорога була утяжлива и досить далека. А вже найбѣльшимъ добродѣемъ уважали Тухольцѣ Захара Беркута за его лѣки. Коли було настане часъ, мѣжь Зелеными святами а святомъ Купайла, Захаръ Беркутъ зъ своимъ наймолодшимъ сыномъ Максимомъ иде на кѣлька день, а неравъ и на цѣлый тыждень въ горы за зѣлемъ и лѣками. Правда, чистѣ и простѣ звычаѣ тодѣшного народа, свѣжѣй тухольскѣй воздухъ, обширнѣй и здоровѣ хаты и ненастанна, хочъ и надильна праця, все те вкупѣ хоронило людей ѣдъ частыхъ и заразливыхъ слабостей. За то частѣйше лущали ся калѣцтва, раны, на котрѣ певно нѣякѣй знахоръ не умѣвъ такъ скоро и такъ гарно зарадити, якъ Захаръ Беркутъ.

Але не въ тѣмъ всѣмъ покладавъ Захаръ Беркутъ головну вагу свого старечого житя. „Чоловѣкъ тѣлько такъ довго вартъ жити, — говоривъ онъ частенько, — якъ довго може помагати другимъ. Коли онъ стае для другихъ тягаромъ, а хѣсна не приносить имъ нѣякого, тодѣ онъ уже не чоловѣкъ а завада, тодѣ онъ уже й жити не вартъ. Хорони мене Боже, щобъ я коли небудь мавъ стати ся тягаромъ для другихъ и ѣсти ласкавый, хочъ и якъ заслуженый хлѣбъ!“ Тѣ слова, то була провѣдна золота нитка въ житю Захара Беркута. Все, що онъ робивъ, що говоривъ, що думавъ, те робивъ, говоривъ и думавъ онъ зъ поглядомъ на добро и хосенъ другихъ, громады. Громада, то бувъ его свѣтъ, то була цѣль его житя. Видячи, що медведѣ и другѣ дикѣ звѣрѣ часто калѣчать худобу и людей въ горахъ, онъ, ще молодой чоловѣкъ, задумавъ научити ся лѣчити раны, и покинувши батькѣвскѣй дѣмъ, выбравъ ся въ далеку незнакому дорогу до одного славного ворожбита, котрый, чутка була, умѣвъ замовляти стрѣлы й кровь. Але примова того лѣкаря показала ся пустою. Захаръ Беркутъ, прѣйшовши до него, обѣцявъ ему десять куницъ платы, щобъ научивъ его свои примовы. Во-

рожбитъ приставъ. Але Захарови не досыть було научити ся на слѣпо, онъ хотѣвъ попереду перекопати ся, чи лѣкъ ворожбитовъ добрый. Онъ вынявъ своѣй нѣжь и задавъ собѣ нимъ глубоку рану въ удо.

— На, замовь! — сказавъ онъ до зачудуваного лѣкаря.

Примова не удала ся.

— Е, сказавъ лѣкарь, се для того не удае ся, що ты самовѣльно задавъ собѣ рану. Такой раны замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепска твоя примова, и менѣи не потрібно. Я потребую такой примовы, котра не пыталабъ, чи рана самовѣльна, чи нѣ, а залѣчила-бъ всяку.

И затымъ Захаръ Беркутъ покинувъ ворожбита и пѣшовъ дальше, розпытувати лѣпшихъ лѣкарѣвъ. Довго блукавъ ся онъ по горахъ и долахъ, ажъ поки по роцѣ блуканя не зайшовъ до Скитскихъ*) монаховъ. Мѣжь ними бувъ оденъ, столѣтний старецъ, що довгі часы пробувавъ на Атоньскѣй горѣ и читавъ тамъ богато старыхъ грецкихъ книгъ. Той монахъ умѣвъ чудно лѣчити раны и бравъ ся научити своѣй штуцѣ кожного, кто проживе зъ нимъ рѣкъ въ доброй злагодѣ и покажесь ему чоловѣкомъ щирого сердца и чистои душѣ. Богато вже учениковъ приходило до старого, вѣчно задуманого и вѣчно сумуючого монаха, але нѣ одного онъ не вподобавъ, нѣ оденъ не проживъ зъ нимъ условленого року и не вынѣсь его тайниковъ лѣкарскихъ. Про сего то лѣкаря прочувъ Захаръ Беркутъ и рѣшивъ ся ѡдбути его пробу. Прійшовши до Скитского монастыря, просивъ, щобъ заведено его до старця Акинтія, и отверто розказавъ ему про цѣль своего приходу. Сивобородый, понурый дѣдъ Акинтій принявъ его безъ супереки — и Захаръ выбувъ рѣкъ. Онъ вернувъ ся зъ Скита новымъ чоловѣкомъ; его любовь до громады стала ще ге-

*) Пишучи про Скитскій монастырь опираюсь ту не на историчнымъ фактѣ, а на переказѣ народнымъ, що ѡдносятъ монастырь той до первопочатковъ христіанства въ нашѣй землі.

рячѣйша и сильнѣйша, его слова плыли хрустальною, чистою филою, були спокѣйні, розумні и тверді якъ сталь, а противъ всякои неправды острі якъ бритва. Въ своѣй дволѣтній вандрѣвцѣ Захаръ Беркутъ пѣзнавъ свѣтъ, бувавъ и въ Галичи и въ Кіевѣ, бачивъ князѣвъ и ихъ дѣла, пѣзнавъ войкѣвъ и купцѣвъ, а его простый, але могучій розумъ складавъ усе бачене и чуте, зерно до зерна, въ скарѣницю памяти, яко матеріялы для мысли. Онъ вернувъ ся зъ вандрѣвки не тѣлько лѣкаремъ, але и громадяниномъ. Бачучи по долахъ, якъ князѣ и ихъ бояре силують ся ослабити и розѣрвати громадскі вольні порядки по селахъ, щобы опѣсля розѣднаныхъ и розрѣжненыхъ людей тымъ лекше повернути въ невольникѣвъ и слугъ, Захаръ Беркутъ переконавъ ся, що для его братѣвъ-селянъ нема иншого ратунку и иншой надѣѣ, якъ тѣлько добре улажене и розумне ведене та розвиване громадскихъ порядкѣвъ, громадскои спѣльности та дружности. А зъ другого боку ѡдъ старця Акинтія и ѡдъ другихъ бувалыхъ людей онъ чимало наслухавъ ся про громадскі порядки въ пѣвнѣчній Руси, въ Новгородѣ, Пековѣ, про добробутокъ и розцвѣтъ тамошнихъ людей, и все те запалювало его горячу душу до бажаня — ѡдати цѣле свое жите на поправу и скрѣплене добрыхъ громадскихъ порядкѣвъ въ своѣй рѣдній Ту-хольщинѣ.

Сѣмдесять лѣтъ минуло ѡдъ того часу. Мовъ стародавній дубъ-великанъ стоявъ Захаръ Беркутъ середъ молодого поколѣня и мѣгъ теперь бачити плоды своєї довголѣтної дѣяльности. И певно, що не безъ радости мѣгъ онъ глядѣти на нихъ. Мовъ одна душа стояла тухольска громада дружно въ праці и вживаню, въ радости и въ горю. Громада була для себе и судією и указчикомъ у всѣму. Громадске поле, громадскі лѣсы не потребували сторожа — громада сама, вся и завсѣгды, бачно берегла свое добро. Бѣднихъ не було въ громадѣ; земля выстачала прожитку для всѣхъ, а громадскі шпѣхлѣрѣ та стодолы стояли завсѣгды отворомъ для потребующихъ. Князѣ и ихъ бояре зависливымъ окомъ глядѣли на те жите, въ котрѣмъ для нихъ не було мѣ-

сця, въ котрѣмъ ихъ не потребовано. Разъ въ рѣкъ зѣздивъ въ Тухольщину князѣвскій збѣрщикъ податкѣвъ, и громада старалась якъ найборше повбути ся немилото урядового гостя: черезъ день або два ѓнь выѣздивъ обладованый всякимъ добромъ — бо податки въ великѣй мѣрѣ платили Тухольцѣ натурою. Але въ Тухольщинѣ збѣрщикъ податкѣвъ князѣвскихъ не бувъ такимъ самовладнымъ паномъ, якъ по иншихъ селахъ. Тухольцѣ добре уважали, що належить ся збѣрщикови а що князеви, и не попускали ему зробити надъ ними нѣякого надъужитя.

Але не тѣлько въ самѣй Тухольщинѣ видный и спасенный бувъ впливъ Захара Беркута; его знали люде на кѣлканайцять миль довкола, по рускѣй и угорскѣй сторонѣ. Тай то знали его не лишъ яко чудовного лѣкаря, що лѣчитъ раны и всякѣ болѣзни, але й не менше якъ чудовного бесѣдника та порадирика, котрый „якъ заговорить, то немовъ Богъ тобѣ въ сердце встуае“, а якъ порадить чи то одному чоловѣкови, чи й цѣлѣй громадѣ, то хочъ цѣлый майданъ старцѣвъ набери, а и тѣ вкупѣ певно лѣпшой рады не придумають. ѐдъ давна Захаръ Беркутъ прѣйшовъ бувъ до того твердого переконаня, що якъ чоловѣкъ самъ оденъ середъ громады слабый и безрадный, такъ и одна громада слаба, и що тѣлько спѣльне порозумѣне и спѣльне дѣлане многихъ сусѣдныхъ громадъ може надати имъ силу и може въ кождѣй громадѣ поокремо змѣцнити свободный порядки громадскѣй. Тожъ нѣколи, працуючи всѣлякими способами для своеи Тухольщины, Захаръ не забувавъ и про сусѣднѣй громады. ѐнъ за молодшихъ часѣвъ часто ходивъ по громадахъ, бувавъ на ихъ копныхъ зборахъ, старавъ ся пѣзнати добре ихъ потребности и людеи, и всюды рады и намовы его змагали до одного: до скрѣпленя дружныхъ, товарискихъ и братерскихъ звязкѣвъ мѣжь людьми въ громадахъ и мѣжь громадами въ сусѣдствѣ. А звязки тѣ були тодѣ ще досить живѣ и сильнѣ; ще розвѣдаюча князѣвщина та боярщина не здужала була ихъ до рѣшты порозривати, — тому и не диво, що пѣдъ проводомъ такъ всѣми любленого, такъ досвѣдченото и

громадекому дѣлу ѡданого чоловѣка, якъ Захаръ Беркутъ, тѣ звязки живо ѡдновили ся и окрѣпили. Особливо звязокъ зъ громадами рускими, живучими по угорскѣмъ боцѣ, бувъ дуже важнымъ дѣломъ для Тухольщины, ба й для цѣлои стрыйскои верховины, богатои въ вовну и кожухи та за те досыть убогои въ хлѣбъ, котрого мали подостаткомъ загѡрнѣи люде. Отжежь то одно зъ головныхъ старанъ Захара було — провести зъ своеи Тухольщины просту и безпечну дорогу на угорскѣи бѣкъ. Довгѣ лѣта ѡнъ носивъ ся зъ тою гадкою, переходивъ въ довжь и въ ширь тухольскѣи полонины, розмѣрковуючи, куды бы найлѣпше, найбезпечнѣйше и зъ наименшимъ коштомъ можна провести дорогу, а заразомъ старавъ ся звѡльна и ненастанно наклонювати верховинскѣи громады по однѣмъ и другѣмъ боцѣ Бескиду до того дѣла. При кождѣи нагодѣ, на кождѣи громадскѣи радѣ ѡнъ не переминувъ показувати на корысти и потребу такои дороги, поки въ кѡнци не добивъ ся свого. Бѡльше якъ десять громадъ зъ близшой и дальшой окружности и рислали до Тухлѣ своихъ выборныхъ на раду громадеку, на котрѣи обговорюватись мало побудоване новои дороги. Се бувъ радѣсный день для Захара. інъ не тѡлько принявъ ся радо самъ повиычувати, куды мае йти дорога, а такожъ черезъ цѣлый часъ, поки буде она будувати ся, надзырати за роботою, але крѡмъ того выправивъ чотырехъ своихъ сынѡвъ до работы, а пятый его сынъ, коваль, мавъ изъ своею перевѡзною кузнею все бути на мѣсци работы для направи потрѣбныхъ орудѣи. Кожда громада высылала по кѡльканайцять робѡтникѡвъ, засмотреныхъ въ свѣи хлѣбъ и свою страву, — и пѡдъ проводомъ невтомимого Захара дорога була збудована въ однѣмъ роцѣ. Корысти еи ѡдъ разу для всѣхъ стали очевиднѣи. Звязокъ зъ богатыми ще тодѣ угро-рускими громадами ожививъ всю верховину: почала ся жива и обоѡльно хосенна обмѣна здобуткѡвъ працѣ: туды йшли кожухи, сыръ овечѣи, та й цѣлы отары на зарѣзъ, а ѡдтамъ пшениця, жито та полѡтна. Але не тѡлько для такого обмѣнного торгу була выгѡдною тухольска дорога: она була такожъ проводомъ для всѣлякихъ вѣстей

про жите громадь по однѣмъ и по другѣмъ боцѣ Бескиду, була живою ниткою, котра вязала до купы дѣтей одного народа, розбитыхъ мѣжь двома державами.

Правда, тухольска дорога була не перша така нитка. Давнѣйша и колись далеко славнѣйша була скѣльска дорога. Але галицко-рускимъ князямъ она зъ многихъ причинъ не злюбила ся, менше може для того, що піддержувала живый звязокъ мѣжь громадами по сѣмъ и по тѣмъ боцѣ Бескида и черезъ те скрѣплювала у однихъ и у другихъ вольнѣ громадскѣ порядки, якъ радше для того, що туды частенько мадярскѣ королѣ и дуки впадали зъ войсками до Червоной Руси. Отъ тому то галицкѣ та перемыскѣ князѣ старались коли не зовеъмъ замкнути, то бодай укрѣпити тоту входову браму въ свои границѣ, а звѣсно, що таке „укрѣплене“, зроблене по державному и для державныхъ цѣлей, муѣло выйти на шкоду громадь и громадскои самоуправы. Князѣ понасаджували здовжь скѣльскои дороги своихъ боярѣ, понадаровували имъ изъ громадскихъ земель обширнѣ грунты и посеѣдища и вложили на нихъ обовязокъ — пильнувати скѣльскои брамы, въ разѣ военного нападу спиняти неприятели военными дружинами, набранными зъ окolicныхъ громадь, а такожъ засѣнками, т. е. деревяными та камѣнными запорами, котрыми въ тѣсныхъ мѣсяхъ завалювано дорогу, чинячи єѣ при якѣй-такѣй оборонѣ зовеъмъ непрохѣдною для ворожихъ воякѣвъ. Розумѣе ся, що тѣ обовязки цѣлымъ своимъ тягаромъ спадали на селянъ, на громады. Они не тѣлько тратили часть своихъ споконвѣчныхъ земель, на котрыхъ розсѣдали ся бояре, але муѣли крѣмъ того ставити варты, давати дружинникѣвъ боярамъ, робити засѣнки, ба, на случай военного часу пѣдданѣ були зовеъмъ боярекимъ ровказамъ и боярекому судови. Очевидна рѣчь, що бояринъ обдарованѣй такими широкими правами, стававъ ся силою въ селѣ и зовеъмъ природно стремѣвъ до побѣльшеня и укрѣплєня свои силы. Щобы збогатѣти, бояре закладали на шляху свои власнѣ засѣнки-рогачки и побирали зъ нихъ и въ спокѣйныхъ часахъ оплату ѣдъ всякого проѣздячого, що муѣло спинити живый

рухъ по скѣльскѣй дорозѣ, ослабити живіи звязки мѣжь громадами. А рѣвночасно зъ ослабленемъ тыхъ звязкѣвъ мусѣвъ ити и упадокъ вѣчевыхъ, вольныхъ порядкѣвъ въ самыхъ громадахъ. Власть боярска не могла и не хотѣла обѣчь себе терпѣти другои, громадскои власти; мѣжь боярами а громадами мусѣло прійти до довгои и тяжкои боротьбы, котра въ кѣнци выйшла на некорысть громадѣ. Правда, въ тѣмъ часѣ, коли йде наше оповѣданє, боротьба тота ще далеко не була скѣнчена, а дєкуды, въ самотныхъ гѣрскихъ селахъ ще й зовсѣмъ не почала ся, — и се були, можь сказати напевно, найщасливѣйшій закутки тодѣшнои Русей. До такихъ щасливыхъ закутокѣвъ належала и Тухольщина, а дорога, проведена черезъ Бєскидѣ на Угры, остаточно убєзпєчила єи добробутокѣ. Тухольска дорога не була ще въ рукахъ боярскихъ, була вѣльна для кожного, хочъ громадяне прилягаючихъ до неї селищъ, якъ червоно-русского такъ и угорєкого боку, пильно стерегли єи ѡдѣ всякого ворожого нападу и давали собѣ взаимно знати о всякомъ грозячѣмъ небєзпєченствѣ, котре въ такій спосѣбъ ѡдбивало ся завчасу и тихо, сполучєными силами вѣсѣхъ заинтерєсованыхъ тымъ дѣломъ громадѣ. Не диво затымъ, що лежачи при тѣй дорозѣ, на серединѣ мѣжь Угорщиною а Пѣдгѣремъ, Тухольщина змагала ся не тѣлько добрымъ побутомъ, але и свѣбѣднымъ громадскимъ ладомъ. Своимъ примѣромъ она освѣжувала и пѣддержувала всю доколичну верховину, а особливо тѣ села, въ котрыхъ уже були княжѣ бояре, т. є. въ котрыхъ почалась уже руйнуюча боротьба мѣжь давнымъ громадствомъ а новымъ панствомъ. Горяче слово и велика повага Захара Беркута причинювали ся немало до того, що поки що бѣльша часть громадѣ держала ся добре въ тѣй боротьбѣ, що бояре не могли такъ швидко росширювати своєи власти, якъ имъ сєго бажало ся, и мусѣли жити въ добрѣй владѣ зъ громадами, пѣдлягаючи въ часахъ супокою ихъ копнымъ судамъ и засѣдаючи въ нихъ поручъ зъ другими старцами, якъ рѣвнѣ зъ рѣвными. Але такій станъ бувъ боярамъ дуже немилый, они ждали военного часу, якъ не знати якого празнику,

бо тодѣ усмихалась имъ надѣя — разомъ захопити всю власть въ свои руки, а при той способности разбити до крыхты ненависній порядки громадскій, такъ щобы разъ захоплена власть уже й не потребувала виходити зъ ихъ рукъ. Але часу военного не було. Володѣючій въ Червоной Руси князь Данило Романовичъ, хочъ и якъ бувъ ласкавий для бояръ — не то що єго батько — але допомогти имъ богато не мѡгъ, занятый то старанями о королѣвску корону, то спорами князѣвъ, що дерлись за великокняжій кїевскій престолъ, то въ кѡнци забезпечуванемъ свого краю противъ новому, доси нечуваному ворогови, Монголамъ, котрї передъ десятыма роками, мовъ страшна громова хмара, появились були на схѡднѣхъ границяхъ Руси, въ наддонскихъ степахъ, и побили зѡбрѡнѣхъ рускихъ князѣвъ въ страшной и дуже кровавой битвѣ надъ рѣкою Калкою. Але зъ надъ Калки, нагло, немовъ наполошенї хоробростю Русичѡвъ, они вернули ся назадъ, и ось уже десятый рѡкъ наставъ, а о нихъ не були нѣчого чути. Тѡлько глуха тревога ходила по народѣ, мовъ горяча вѣтрова филя ходитъ по дозрѣваючѡмъ житѣ, и нѣкто не знавъ, чи филя уляже ся, чи може нажене зъ собою грѡзну, градову тучу. А найменше знали се и надѣяли ся сего князѣ та бояре. Они спокѡйно по погромѣ надъ Калкою приняли ся за свою давну роботу — споры за наслѣде престолѡвъ и пѡдкопуванє свободныхъ та самоуправныхъ громадскихъ порядкѡвъ. Нерозумнї! Они пѡдрывали дуба, котрый ихъ кормивъ! Колибъ были свою власть и свою силу повернули на скрѣплюване, а не на пѡдкопуване тѣхъ порядкѡвъ по громадахъ и живыхъ звязкѡвъ мѣжь громадами, то Русь наша певно не булабъ упала пѡдъ стрѣлами та топорами Монголѡвъ, але булабъ остояла ся проти нихъ, якъ глубоко вкорѣненный дубъ-великанъ остоює ся проти осѣнной бурѣ!

Щаслива була наша Тухольщина, бо доси якось обминали єѣ несѣтї очѣ князѣвъ и бояръ. Чи то для того, що лежала она такъ ѡддалѣкъ ѡдъ свѣта, мѣжь горами та скалами, чи може для того, що надто великого богатства въ нѣй не було, — досѣть того, що бояре

якось не мали охоты пробирати ся въ той закутокъ. Але и се щасте не було вѣчне. Разомъ одной гарной днины зѣхавъ въ тухольскій горы бояринъ, Тугаръ Вовкъ, и не кажучи нѣкому й слова, почавъ на горбѣ надъ Опоромъ, ѳдалѣкъ ѳдъ Тухлѣ, але на тухольскѣмъ грунтѣ, будувати собѣ дѣмъ. Тухольцѣ зъ зачудованя зъ разу мовчали и не спинали нового гостя, далѣ почали допытувати ся его, кто ѳнъ, ѳдки и зачимъ приходить сюда? — Я бояринъ князя Данила — гордо ѳдповѣдавъ имъ Тугаръ Вовкъ, — за мои заслуги князь надгородивъ мене землями и лѣсами въ Тухольщинѣ. — Алежь се землѣ и лѣсы громадскій! — ѳдповѣдали ему Тухольцѣ. — Се мене нѣчого не обходить, — ѳдказувавъ бояринъ, — идѣте и у князя допоминайте ся. Я маю его грамоту и бѣльшь нѣ о чѣмъ знати не хочу! — Тухольцѣ кивали головами на такій боярскій слова и не казали нѣчого. А бояринъ мѣжь тымъ починавъ собѣ все зъ горда, все похвалявъ ся княжою ласкою та княжою волею, хочъ впрѣчѣмъ на разѣ й не стѣснявъ нѣ въ чѣмъ Тухольцѣвъ и не мѣшавъ ся въ ихъ громадскій дѣла. Тухольцѣ, а особливо молодшій, зъ разу чи то зъ цѣкавости, чи зъ звичайной гостинности, частенько сходили ся зъ бояриномъ и робили ему деякій прислуги, — ажъ наразѣ, мовъ сокирою втявъ, перестали ходити и очевидно зовѣмъ уникали его. Се зъ разу здивувало, а далѣ и розлютило боярина и ѳнъ почавъ теперъ чинити Тухольцямъ всякій пакости. Дѣмъ его стоявъ якъ разѣ надъ тухольскою дорогою, и ѳнъ, идучи за примѣромъ другихъ боярѣ, поставивъ на дорозѣ величезну рогачку и жадавъ ѳдъ проѣздячихъ для себе мыта. Тѣлькожь Тухольцѣ були тугій народъ. Они почули ѳдъ разу, що ту починає ся рѣшуча боротьба, и постановили за радою Захара Беркута стояти твердо и неѳдступно при своихъ правахъ до крайной крайности. Заразѣ въ тыждень по выставленю рогачки выслала тухольска рада громадска своихъ ѳдпоручникѣвъ до Тугара Вовка. ѳдпоручники поставили передъ нимъ пытане:

— Що ты робишь, боярине? За що спираєшь до рогу?

— Такъ менѣ хоче ся! — ѳдказавъ гордо бояринъ.
Коли вамъ кривда, то йдѣть жалѣйтесь на мене до князя.

— Алежь се дорога не княжа, а громадска.

— То мене нѣчого не обходитъ!

Зъ тымъ ѳдпоручники ѳддалили ся, але заравъ же по ихъ ѳдходѣ прійшла зъ Тухлѣ цѣла юрба сѣльскои молодѣжи зъ сокирами и тихесенько порубала рогачку на дрѳбнй куснѣ, наклала зъ неи огонь и спалила недалеко ѳдъ боярскаго двора. Бояринъ лютивъ ся въ своѣмъ дворѣ, клявъ поганыхъ смердѳвъ, але супротивляти ся имъ не мавъ смѣлости, и на разѣ не робивъ уже другои рогачки. Першій нападъ на громадскй права бувъ ѳдбитый, але Тухольцѣ не радували ся завчасно, — они добре знали, що се тѳлько першій нападъ и що за нимъ треба надѣяти ся другихъ. И справдѣ такъ оно стало ся. Одного дня прибѣгли до Тухлѣ ѳвчарѣ, голосячи сумну вѣсть, що боярскй слуги згоняють ихъ изъ найкрасшой громадскои полонины. Не вѣгли ще ѳвчарѣ до ладу розказати свого, коли въ тѳмъ прибѣгли лѣсничй громадскй, кажучи, що бояринъ ѳдмѣрюе и запальковуе для себе величезный кусень найкрасшого громадскаго лѣса. Зновъ громадска рада выслала ѳдпоручникѳвъ до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдишь громаду?

— Я беру тѳлько те, що менѣ мѳй князь дарувавъ.

— Алежь се не княжй, а громадскй землѣ, — князь не мѳгъ дарувати того, що до него не належить.

— Ну, то йдѣть на князя жалѣйте ся, — ѳдказавъ имъ бояринъ и ѳдвернувъ ся ѳдъ нихъ.

ѳдъ тои поры почала ся правдива вѳйна мѣжь бояриномъ а Тухольцями. То разъ Тухольцѣ зженуть боярскй стада зъ своихъ полонинъ, то боярскй слуги зженуть отары тухольскй. Лѣса, загарбаного бояриномъ, стерегли и громадскй и боярскй лѣсничй, мѣжь котрыми неразъ приходило до сварки и бѳйки. Се лютило боярина чимъ разъ дужше, и ѳнъ въ кѳнци казавъ убивати тухольску худѳбу, придыбану на загарбанныхъ полонинахъ, а одного громадскаго лѣсничого, придыбаного въ загарбанѳмъ лѣсѣ, велѣвъ привязати до дерева и сѣчи

терновыми рѣзками мало що не на смерть. Сего було вже за много тухольскѣй громадѣ. Многѣ голоса оббѣ-звали ся за тымъ, щобы, по давному звичаю, до боярина приложити право о непокрѣнѣмъ и шкѣднѣмъ громадянѣнѣ, розбѣйнику та злодѣю, и выгнати его зъ обягу громадскихъ земель, а дѣмъ его зруйнувати до тла. Велика часть громадянъ пристала на то, и певно, що круто прѣйшлось бы було тодѣ бояринови, коли-бъ Захаръ Беркутъ не бувъ высказавъ тои думки, що не належить ся засуджувати нѣкого, не выслухавши впередъ его оправданя, и що за тымъ справедливѣсть домагае ся — закликати боярина попередъ всего на громадскѣй копный судъ, дати ему можнѣсть вытолковати ся, и ажъ потѣмъ поступити зъ нимъ такъ, якъ громада при повнѣмъ спокою и розвазѣ осудить. Тои розумнои рады послухала тухольска громада.

Певно нѣкто въ нынѣшнѣмъ зборѣ не понимае такъ добре важности сеи хвилѣ, якъ Захаръ Беркутъ. Онъ бачивъ, що тутъ цѣле дѣло его житя важить ся на ѣстру засуду громадского. Тай кобы то въ тѣмъ засудѣ ишло тѣлько о просту справедливѣсть, то Захаръ бувбы спокѣйный и покладавсь бы въ повнѣ на громадскѣй розумъ. Але ту приходило ся розважати — першѣй разѣ на тухольскѣмъ копнѣмъ судѣ — и другѣ, постороннѣй, а безмѣрно важнѣй вгляды, котрѣ запутували дѣло майже до безвыхѣдности. Захаръ понимае добре, що засудъ, чи прихильный чи неприхильный для боярина, грозить громадѣ великимъ небезпеченствомъ. Прихильный засудъ, т. е. признане не такъ права, якъ силы по сторонѣ боярина, разѣ на завѣгда упокорить передъ нимъ громаду, ѣддасть ему въ руки не тѣлько загарбанѣ лѣсы и полонины, але й цѣлу громаду, буде першимъ и найтяжшимъ выломомъ въ вольнѣмъ громадскѣмъ устрою, надъ котрого ѣдновленѣмъ и скрѣпленѣмъ онъ черезъ сѣмдесять лѣтъ ненастанно трудивъ ся. А засудъ неприхильный, проганяющѣй боярина зъ громады, грозить такожь немалымъ небезпеченствомъ. Анужь бояринъ зумѣе пѣдмовити князя, розбудити его гнѣвъ, переконати его, що Тухольцѣ—бунтѣвники? Се може сти-

гнути велику бурю або и цѣлковиту руину на Тухольщину, якъ подобній засуды кѣлька разѣвъ уже стягали руину на другій громады, узнаній князями за бунтовничій и ѡдданій боярамъ та ихъ дружинамъ на розграблене та на знищене. Оба тѣ важкї выходы нынѣшной рады наповняли сердце старого Захара великимъ сумомъ, и ѡнъ щиро моливъ ся духомъ передъ починомъ рады до великого Дажбога-Сонця, щобъ той просвѣтивъ розумъ его и его громады и давъ имъ найти праву стежку середъ всѣхъ тыхъ трудностей.

— Чесна громадо! — такъ зачавъ ѡнъ свою бесѣду. Не буду ѡдъ васъ скривати, тай впрочѣмъ вы и самї то добре знаєте, якї важкї и великї дѣла чекають нынѣ нашего громадского розсуду. Коли поглядаю на те, що кругъ насъ робить ся и що намъ грозить, то такъ и здаєсь менѣ, що наше дотеперѣшне спокѡйне громадеке житє пропало безповоротно, що теперъ наступає для насъ всѣхъ пора — показати въ дѣлѣ, въ боротьбѣ, чи нашї порядки громадскї справдѣ мѡцнї и добрї, чи можуть выдержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на насъ, и то не зъ одного боку, се вы знаєте и почувете ще ѡбширно на нынѣшнѡй радѣ, тожь о тѡмъ я теперъ не буду говорити. Я хотѣвбы тѡлько показати вамъ и вѣбити незнищимо въ тямку вашу тото становище, на котрѡмъ бы намъ, по моѣй думцѣ, треба стояти, твердо стояти до крайной крайности. Впрочѣмъ и тутъ нѣ я, нѣ нѣкто другїй не має власти надъ вами: схочете, то послухаете, а не схочете — воля ваша! Тѡлькожь вамъ кажу, що нынѣ мы стоимо на розстайнѡй дорозѣ, нынѣ намъ прїйдесь выѡбрати: сюды чи туды. Тожь годить ся намъ, людямъ старымъ и досвѣдченымъ, добре выяснити собѣ той выѡбрѣ и тѣ дороги, на котрї ѡнъ насъ може повести, и те мѣсце, на котрѡмъ мы стоимо теперъ!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре ѡдъ пятидесяти лѣтъ скликає насъ на громадскї нарады, ѡдъ пятидесяти лѣтъ чує нашї слова и бачить нашї дѣла. Чи знаєте вы, що выражають его знаки? Святї и поважнї старцѣ, батьки нашї, зробили

его и передали менѣ его значѣнїе. — Захаре, — сказали они, — колись, въ хвили найгрѣзнѣйшого небезпеченства, коли жите наверне супротивну филью на громаду и загрозить ей порядокъ, — тодѣ ты ѡдкрывшь громадѣ, що значить се знамено, а заразомъ ѡдкрывшь, що на нѣмъ спочивае наше и нашего Духа-опѣкуна благословенство, що ѡдступлене ѡдъ той дороги, котру вказуе те знамено, буде найбѣльшимъ нещастемъ для громады, буде початкомъ ей цѣлковитого упадку!

Захаръ утихъ на хвилю. Бѣго бесѣда зробила велике, до глубины потрясаюче вражене на всѣхъ громадянѣ. Всѣхъ очи зверненїи були на знамено, котре на высокѡй жердцѣ, встроменѡй въ камѣнь, стояло передъ громадою, блискотѣло срѣбною оковою на своихъ концяхъ и повѣвало кармазиною хоруговкою, немовъ переливалось живою кровю.

— Я доси не говоривъ вамъ о тѡмъ нѣчого, — бесѣдувавъ Захаръ дальше, бо часы були спокѡйнїи. Але нынѣ пора се зробити. Глядѣть на него, на се знамено наше! Зъ одного здорового пня выробленийъ весь той суцѣльный ланцухъ, сильный и немовъ замкнутый въ собѣ, а прецѣнь свободный въ кождѡмъ поединчѡмъ кѡлечку, готовый приняти всякї звязки. Сей ланцухъ, то нашъ рѡдъ рускїй, такїй, якїй выйшовъ зъ рукъ добрыхъ, творячихъ духѡвъ. Коже кѡльце въ тѡмъ ланцусѣ, то одна громада, нерозрывно, зъ природы самой звязана зъ всѣми другими, а прецѣнь свободна сама въ собѣ, немовъ замкнута сама въ собѣ, живуча своимъ власнымъ житемъ и вдоволяюча свои потреби. Тѡлько тота суцѣльнѡсть и свобода кождої поединчої громады робить всю цѣлѡсть суцѣльною и свободною. Нехай тѡлько одно кѡльце пукне, роспаде ся само въ собѣ, то и цѣлый ланцухъ роспаде ся, одноцѣлый его звязокъ розѡрве ся. Отъ, такъ и упадокъ вольныхъ громадскихъ порядкѡвъ въ однѡй громадѣ есть раною, котра приносить недугу, ато й заразу для цѣлого тѣла нашої святой Руси. Горе громадѣ, котра добровѡльно станеть тою раною, котра не ужие всѣхъ силъ и способѡвъ, щобъ

удержати себе при здоровлю! Лѣпше бы було такій громадѣ счезнути зъ лица землѣ, запасти ся въ безодню!

Послѣдні слова Захара, сказані грѣвнымъ, поднесенымъ голосомъ, приглушили въ ухахъ слушающей громады шумъ водопаду, що недалело гримавъ собою о камѣнь и мовъ живой стовпъ хрусталу, играющего проти сонця всѣми барвами веселки, здвигавъ ся блискучою пасмугою понадъ головами громады. Захаръ говоривъ дальше:

— Гляньте ще разъ на те знамено! Каждый кѣлець его ланцуха скованый блискучими срѣбными оковами въ гарні узоры. Оковы тѣ не обтяжаютъ кѣлца, а додають ему оцдобы и тривкости. Такъ само кожда громада має свои дорогоценні установы и порядки, порождені потребами, упорядковані розумомъ мудрыхъ батькѣвъ нашихъ. Порядки тѣ святі, але не для того, що давні, що батьками нашими улажені, тѣлько для того, що свободні, що не вяжуть нѣкого добраго въ добромъ дѣланю, а вяжуть лишъ злого, що хотѣвбы шкодити громадѣ. Порядки тоті и громады не вяжуть, а тѣлько додають їи силы и власти для охороны всего, що добре и хосенне, а для знищеня всего, що зле и шкодне. Коли-бъ не тоті срѣбні оковы, деревяні обручки легко моглибы попукати и вся одноцѣлѣсть ланцуха пропалабы. Такъ само якъ бы не наші святі громадекі установы, то й вся громада пропалабы. Уважайтежъ, чесна громадо! Злодѣйскі руки простягають ся, щобы обдерти тѣ срѣбні оковы зъ нашего кѣлца, щобы ослабити и ногами потоптати нашъ ладъ громадекій, при котромъ намъ такъ добре жило ся!

— Нѣ, мы не попустимо имъ того! крикнула разомъ однодушно громада. — Станемо въ оборонѣ своєї евободы, хочбы прійшлося намъ и послѣдну краплю крови пролити!

— Добре, дѣти! — сказавъ зрушений Захаръ Беркуть, — такъ оно й треба! Вѣрте менѣ, се духъ нашего великого Сторожа прорѣкъ зъ васъ! Вы его силою вгадали значене той хоругви, що повѣває на нашомъ знаменѣ. Чому она червона? Бо значить кровь! До по-

слѣдной краплѣ крови повинна боронити громада своєї свободы, свого святого ладу! И вѣрте менѣ, недалека та хвиля, котра справдѣ потребує одъ насъ крови! Будьмо готові и сѣ пролити въ своѣй оборонѣ!

Въ тѣй хвили очи всѣхъ громадянъ немовъ на даний знакъ звернули ся въ сторону села. Тамъ на шляху, що вѣвъ одъ села попри водопадъ въ горы, показала ся невеличка громада пышно постровныхъ, оружныхъ людей. Се йшовъ у всѣй своѣй okazalosti на тухольську раду бояринъ Тугаръ Вовкъ зъ своєю дружиною. Помимо горячої весняної днини бояринъ бувъ въ повнѣй рицарскѣй збруѣ: въ панцырѣ зъ зелѣзної, блискучої бляхи, въ такихъ же набедренникахъ и нагольнникахъ и въ блискучѣмъ спижевѣмъ шоломѣ зъ повѣваючою поверхъ него китою изъ косиць когута. При боцѣ у него телѣпавъ ся въ похвѣ тяжкій боевой мечъ, черезъ плечѣ перевѣшений бувъ лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, а за поясомъ стремѣвъ топѣръ, поблискуючи широкимъ сталенымъ остремъ и бронзомъ набиванымъ обухомъ. Поверхъ всеи тої страшної збруѣ на знакъ супокѣйного свого намѣру бояринъ накинувъ вовчу шкѣру, зъ пащею переробленою въ защѣпку на груди, и зъ лабами, котрѣ острыми кѣгтями обхапували его поясъ. Докола боярина ишло десять воякѣвъ, лучникѣвъ и топѣрникѣвъ, поубираныхъ въ такій-жъ вовчій шкѣры, але безъ панцирѣвъ. Мимоволѣ стрепенула ся тухольска громада, побачивши наближене тої вовчої дружины; всѣ поняли, що се именно є той ворогъ, котрый напосѣвъ ся на ихъ свободу и незалежнѣсть. Але поки що они ще не надѣйшли, а Захаръ кѣнчивъ свою бесѣду.

— Ось надходить бояринъ, котрый хвалить ся, що зъ милости для него князь подарувавъ ему нашѣ землѣ, нашу свободу, насъ самыхъ. Бачте, якъ гордо несеть онъ въ тѣмъ почутю княжѣи милости, въ тѣмъ почутю, що онъ княжѣий слуга, що онъ рабъ! Намъ не потрѣбно милости одъ боярина и нѣзащо ставати намъ рабами — се причина, для чого онъ ненавидить насъ и прозываетъ насъ смердами. Але мы знаемо, що гордѣсть его пуста и що правдиво свободному чоловѣкови личить не гордѣсть, а

супокѣйна повага и розумъ. Захуйтежъ проти него тоту повагу и той розумъ, щобъ не мы упокоряли его, а самъ ѓнъ въ глубинѣ своего сумлѣня почувъ ся упокоренымъ! Я скѣнчивъ.

Тихій шепѣтъ вдоволеня и радѣснои рѣшучости перейшовъ по громадѣ. Захаръ сѣвъ на свое мѣсце. Хвилю стояла мовчанка на майданѣ, поки Тугаръ Вовкъ не наблизивъ ся до рады.

— Здорові були, громадо! — сказавъ ѓнъ, дотыкаючи рукою своего шолома, але не знимаючи его зъ головы.

— Здоровъ будь и ты, боярине! — ѓдповѣла громада.

Тугаръ Вовкъ гордымъ, безпечнымъ поступомъ выйшовъ передъ громаду и ледво окинувши еѣ окомъ, проговоривъ:

— Вы зазвали мене передъ себе — и ось я. Чого хочете ѓдъ мене?

Слова тѣ сказаніѣ були рѣзкимъ, гордымъ голосомъ, котрымъ бояринъ очевидно хотѣвъ показати громадѣ свою вышѣсть. При тѣмъ ѓнъ но дививъ ся на громаду, але обертавъ въ рукахъ свѣй топѣръ и немовъ любувавъ ся блескомъ его ѓстря та обуха, показуючи явно, що глупо погорджує тою цѣлою радою.

— Мы зазвали тебе, боярине, передъ судъ громадскій, щобъ, закимъ осудимо твои поступки, выслухати твого слова. Якимъ правомъ и въ якѣй цѣли ты робишь кривды громадѣ?

— На судъ громадскій? — повторивъ немовъ зачудуваный Тугаръ Вовкъ, обертаючись лицемъ до Захара. Я княжій слуга и бояринъ. Нѣкто не має права судити мене, окрѣмъ князя и рѣвныхъ менѣ бояръ.

— О тѣмъ, боярине, чій ты слуга, мы не будемъ зъ тобою сперечати ся, — се насъ нѣчого не обходить. А про твое право поговоримо опѣсля. Теперъ тѣлько будь ласкавъ сказати намъ: ѓдкѣля прійшовъ ты въ наше село?

— Зъ столичного княжого мѣста Галича.

— А кто казавъ тобѣ йти сюды?

— Мѣй и вашъ панъ, князь Данило Романовичъ.

— Говори о собѣ, а не о насъ, боярине! Мы вольніѣ

люде и не знаємъ нѣякого пана. А чогожь казавъ тобѣ твоѣй панъ ити въ наше село?

Лице боярина облило ся червоню злости за тыми словами Захара. Хвилю ѓнъ вагувавъ ся, чи ѓдповѣдати дальше на его допытуваня, далѣ погамувавъ своѣй невчасный порывъ.

— ѓнъ казавъ менѣ бути сторожемъ его земель и его пѓдданныхъ, воеводою и начальникомъ Тухольщины, и давъ менѣ и моимъ потомкамъ въ вѣчне посѣдане землѣ тухольскѣй въ надгороду за мою вѣрну службу. Осъ его грамота, его печать и пѓдпись!

При тыхъ словахъ бояринъ зъ гордымъ рухомъ вынявъ изъ за широкого ремѣнного пояса княжу грамоту и пѓднявъ еѣ въ гору, показуючи громадѣ.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказавъ спокѓйно Захаръ, — мы не вмѣємо ви читати, а печать твого князя для насъ не законъ. Радше самъ ты скажи намъ, кто се такѣй, той твоѣй князь?

— Якъ то? — скрикнувъ здивованный бояринъ, — вы не знаете князя Данила?

— Нѣ, не знаємо нѣякого князя.

— Владѣльца всѣхъ земель, всѣхъ селъ и мѣсть ѓдъ Сяна ажъ до Днѣпра, ѓдъ Карпатъ ажъ до устя Буга?

— Мы не видали его нѣколи и у насъ ѓнъ не владѣлецъ. Адже пастухъ, владѣлецъ отары, стереже ви ѓдъ вовка, гонить еѣ въ жаръ полудня до холодного потока а въ холодъ ночи до теплои и безпечнои кошары. А князь чи робить се зъ своими пѓдвладными?

— Князь робить зъ ними ще бѓльше, — ѓдповѣвъ бояринъ. ѓнъ дае имъ мудрѣ права и мудрыхъ судѣвъ, посылае имъ своихъ вѣрныхъ слугъ, щобы боронили ихъ ѓдъ ворога.

— Не по правдѣ сказавъ ты се, боярине, — замѣтивъ строго Захаръ. Бачъ, сонце на небѣ закрыло свое ясне лице, щобъ не слухати твоихъ кривыхъ слѓвъ! Мудрѣ права нашѣ походять не ѓдъ твого князя, а ѓдъ дѣдѓвъ и батькѓвъ нашихъ. Мудрыхъ судѣвъ княжихъ мы не видали доси и жили тихо, въ згодѣ и ладѣ, судячись самѣй громадскимъ розумомъ. Батьки нашѣ зъ

давна учили насъ: оденъ чоловѣкъ — дурень, а громадскій судъ — справедливый судъ. Безъ княжихъ воеводѣвъ жили батьки нашѣ, жили и мы доси, и, якъ бачишь, хаты нашѣ не попустошенѣ и дѣти нашѣ не забранѣ до вражои неволѣ.

— Такъ було доси, але ѡдъ теперъ не такъ буде.

— Якъ буде ѡдъ теперъ, сего мы не знаемо и ты, боярине, не знаешъ. Одно ще тѣлько скажи намъ: твоѣй князь чи справедливый чоловѣкъ?

— Весь свѣтъ знае и подивляе его справедливѣсть.

— То ѡнъ певно и тебе выславъ, щѣбъ ты въ нашихъ горахъ насаждавъ справедливѣсть?

Бояринъ змѣшавъ ся симъ простымъ питанемъ, але по хвилевѣмъ вагованю сказавъ: — Такъ.

— А якъ думавшь, боярине, чи справедливый владѣтель може несправедливо кривдити своихъ пѣдвладныхъ?

Бояринъ мовчавъ.

— Чи може ѡнъ несправедливими поступками насадити въ ихъ сердцахъ справедливѣсть и кривдячи ихъ, звѣднати для себе любовь и повагу?

Бояринъ мовчавъ, играючи ѡтрѣмъ своего топора.

— Глядижъ, боярине, — заключивъ Захаръ. — Уста твои мовчать, але совѣсть твоя каже, що се не може бути. А прецѣнь твоѣй справедливый князь зробивъ се въ нами, звъ нами, котрыхъ ѡнъ не бачивъ и не знае, котрыхъ добромъ и щастемъ ѡнъ не турбуе ся, котрѣ ему не вчинили нѣчого злого, але противно, що року складають ему богату данину. Якъ ѡнъ мѣгъ се зробити, боярине?

Тугаръ Вовкъ блиснувъ гнѣвно очима на Захара и сказавъ:

— Плетешъ дурницѣ, старый. Князь нѣкого не може скривдити!

— А прецѣнь насъ скривдивъ, оттою самую грамотою, котрою ты такъ хвалишь ся! Бо зважай лишень: чи не скривдивбы я тебе, якъ бы безъ твои волѣ знявъ звъ тебе оттой блискучѣй панцырь и давъ его мому сынови? А таке саме дѣло князь твоѣй зробивъ звъ нами.

Що для тебе панцырь, то для насъ земля и лѣсъ. Одь вѣкѣвъ мы уживали ихъ и берегли, якъ ока въ головѣ, — а ту наразъ приходишь ты въ имени своего князя и кажешь: „Се мое! мѣй князь давъ менѣ се въ надгороду за мои великѣ заслуги!“ И прогоняешь нашихъ пастухѣвъ, убиваешь нашего лѣсеничого на нашѣй власнѣй земли! Скажижь, чи можемо мы уважати твого князя справедливымъ чловѣкомъ?

— Ты помиливъ ся, старче! — сказавъ Тугарь Вовкъ. Всѣ мы — власнѣсть князя, зъ всѣмъ що маємо: зъ худобою и землею. Князь оденъ вѣльный, а мы его невѣльники. Бго ласка, то наша воля. Онъ може зробити зъ нами, що хоче.

Мовъ ударъ обуха въ тѣмя, такъ оглушили тѣ слова Захара Беркута. Онъ похиливъ свою сиву голову до долу и довгу хвилю мовчавъ, не знаючи, що й казати. Мертвецки понуро мовчала и вся громада. Вкѣнци Захаръ вставъ. Лице его яснѣло. Онъ пѣднѣсь руки до горы, до сонця.

— Сонце преясне! — сказавъ онъ, — ты благотворне, вольне свѣтило, — не слухай тыхъ огидныхъ слѣвъ, котрѣ осмѣливъ ся сей чловѣкъ казати передъ лицемъ твоимъ! Не слухай ихъ, забудь, що они сказанѣ були на нашѣй, доси й помысломъ такимъ не оскверненѣй земли! И не карай насъ за нихъ! Бо безкарно ты не пропустишь ихъ, то знаю. И коли тамъ, въ тѣмъ Галичи, кругъ князя, наплодилось богато такихъ людей, то ты зѣтри ихъ зъ лица землѣ, але за кару не погуби разомъ зъ ними всего нашего народа! — И затымъ Захаръ успокоивъ ся, сѣвъ и зновъ звернувъ ся до боярина.

— Мы чули, боярине, твоє переконане, — сказавъ онъ. Не повторяй его другѣй разъ передъ нами, нехай оно при тобѣ остане ся. Послухай же теперь, яка наша думка про твого князя. Послухай и не розгнѣвай ся! Самъ бачишь и знаешь, що ѣтця и оцѣкуна мы въ нѣмъ бачити не можемо. Отець знає свою дитину, ви потреби и бажаня, а онъ не знає насъ и не хоче знати. Оцѣкунъ береже своего пѣдручного ѣдъ ворога, ѣдъ всякою шкѣды, — князь не береже насъ нѣ ѣдъ слоты нѣ ѣдъ

тучѣ нѣ ѡдѣ граду нѣ ѡдѣ медведа — а се нашѣ найгѡршѣ вороги. Онѣ голосить, правда, що береже насѣ ѡдѣ нападѡвѣ угорекихѣ. Але якѣ береже насѣ? Насылаючи на насѣ ще гѡршихѣ ворогѡвѣ, нѣжѣ Угры — своихѣ несытыхѣ боярѣ зѣ ихѣ дружинами. Угры нападуть, заберуть, що можна, и пѡдутѣ, — бояринѣ якѣ нападе, то вже й осяде и не вдоволишь ся нѣякими добычами, а радѣ бы насѣ всѣхѣ на вѣки поробити рабами. Не ѡтцемѣ и опѣкуномѣ мы уважаемо твого князя, але карою божою, зѡсланою на насѣ за грѣхи нашѣ, ѡдѣ котрой мусимо ѡдкупуватись що-рѡчными данинами. Чимѣ менше мы о нѣмѣ знаемо а ѡнѣ о насѣ, тымѣ лѣпше для насѣ. И кобы вся наша Русь могла повбути ся нынѣ его зѣ всѣма его ватагами, то певно булабы ще щаслива и велика!*)

Зѣ дивнымѣ чутьемѣ вѣ серци слухавѣ Тугарѣ Вовкѣ тыхѣ горячихѣ слѡвѣ старого бесѣдника. Хочѣ выхованный при княжѡмѣ дворѣ и зопсованный гнилю та пѡдлотою, ѡнѣ все таки бувѣ рицарѣ, воякѣ, чоловѣкѣ, и мусѣвѣ ѡдчути серцемѣ хочѣ крыхту того чутя, котре такѣ сильно порушувало серце Захара Беркута. А при тѡмѣ же ѡнѣ далеко не по щирѡй совѣсти высказавѣ бувѣ свои слова про неограничену власть князя; его душа и сама неравѣ бунтовала ся проти тои власти, а тутѣ ѡнѣ тѡлько хотѣвѣ заслонити показомѣ на княжу власть свои власнѣ забаци такоижѣ власти. Не диво, що слова Захара запали ему вѣ душу глубше, анѣжѣ ѡнѣ самѣ того бажавѣ. Онѣ першѣй разѣ зѣ щирымѣ поди-

*) Погляды, котрѣ высказуе ту Захарѣ Беркутѣ, можуть уважати ся характеристикою поглядѡв тогочасного простого народа на князѣвѣ и ихѣ кровавѣ межиусобицѣ. Пригадуемо, що подѡбнѣй погляды найшли ѡдголосѣ навѣтъ у нашего лѣтописця вѣ оповѣданю про спѣвака Митусу, котрого за бунтѡвнѣй бесѣды и непокорѣнѣсть князѣ Данило казавѣ зловити и укарати смертею. Розумѣе ся, що наводячи такѣ погляды для характеристики часу и людей, мы тымѣ не хочемо уймити ваги и значѣня личности князя Данила, котрый мѣжѣ всѣми володѣтелями руско-галицкихѣ земель визначе ся яко чоловѣкѣ незвычайный, симпатичный и, по своему, якѣ на тѣ часы досытъ демократичный та обдареный политичнымѣ розумомѣ.

вомъ глянувъ на него, але заразомъ и жаль ему зробило ся того велита, котрого упадокъ, по его думцѣ, бувъ близкій и неминучій.

— Старче, старче, — сказавъ ђнь, — жаль менѣ твого сивого волоса и твого молодечого сердца. Довгій часъ проживъ ты на свѣтѣ, здаєсь навѣтъ, що занадто довгій! Живучи сердцемъ въ давнинѣ и въ горячихъ думкахъ молодости, переставъ ты понимати нові теперѣшні часы, ихъ погляды и потребности. То що давно було, не мусить бути и теперь анѣ вѣчно. Все, що живе — переживає ся. Пережили ся и твои молодечі думы о свободѣ. Важкі теперь часы надходять, старче! Они домагають ся конечно одного, сильного владника въ нашомъ краю, котрый бы въ одномъ осередку згромадивъ и въ свою руку унявъ всю силу цѣлого народа для обороны его передъ надтягающимъ зо сходу ворогомъ. Ты, старче, не знаєшь всего того, и тобѣ здаєсь, що часы давні ще тревають!

— И тутъ ты помылывъ ся, боярине, — сказавъ Захаръ Беркутъ. Неприлично старому въ молоді мрѣѣ вдавати ся а на сучаснѣсть очи жмурити. Алежь тричи неприлично ему помѣтувати ся доброго для того, що оно старе, а хапати за лихе для того, що оно нове. Се звычай молодикѣвъ, и то зле выхованыхъ молодикѣвъ. Ты закидаєшь менѣ, що я не знаю того, що кругъ насъ дѣє ся. А мѣжь тымъ не знати ще, кто зъ насъ двоухъ бѣльше и докладнѣйше се знає. Ты натякнувъ менѣ на страшного ворога, що грозить намъ зо сходу, и высказавъ думку, що приближене того ворога вымагає згромадженя всеи силы народной въ одныхъ рукахъ. Теперь я скажу тобѣ, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибѣгъ княжій пѣсланецъ, котрый звѣстивъ тобѣ о новѣмъ нападѣ страшныхъ Монголѣвъ на нашу краину, о тѣмъ, що они по довгомъ опорѣ заняли святой Кієвъ и зруйнували его до тла, и теперь безконечною хмарою тягнуть на нашій червонорускій землѣ. Мы, боярине, знали о тѣмъ ще передъ тыжнемъ и знали про княжого пѣсланця, выправленого въ тѣ стороны, и про его вѣсти. Княжій пѣсланецъ прибувъ пѣ-

вненько — нашій по́сланецъ далеко скорѣйше ходять. А теперь послухай, що стало ся по́знѣйше! Монголы давно вже заляли нашу Червону Русь, понищили богато городѣвъ и селъ и роздѣлили ся на двѣ рѣвки. Одна по́шла на захѣдъ, мабуть по́дъ Судомиръ, въ польску краину, — а друга йде горѣ долиною Стрыя въ нашій стороны. Правда, боярине, що ты о тѣмъ не знаешь?

Тугаръ Вовкъ зъ подивомъ, майже зъ страхомъ глядѣвъ на старого Захара.

— А ѡдки ты се знаешь, старче? — спытавъ ѡнъ.

— Я и се тобѣ скажу, щобъ ты знавъ, яка сила въ громадахъ и ихъ вольно́мъ союзѣ. Зъ все́ми по́дгѣрскими громадами стоимо мы въ звязку: они обовязані намъ а мы имъ доносити якъ найшвидше всякій вѣсти, важній для громадского житя. По́дгѣрскій-жь громады стоятъ въ звязкахъ зъ дальшими, покутекими и по́дѣльскими, — тожь про все, що дѣе ся на нашѣй Червонѣй Руси для насъ важного, иде блискавкою вѣсть ѡдъ громады до громады.

— Що вамъ зъ вѣстей, коли помочи собѣ не можете!

— Правду сказавъ ты, боярине! По́дѣльскій и покутскій громады не можуть собѣ помочи, бо они зѣссані и ѡдвертї князями та боярами, котрї не дають имъ мати свое оружје анѣ вправляти ся въ робленю нимъ. Отъ и бачишь, боярине, що се значитъ: единити силу народа въ одныхъ рукахъ! Щобъ зъединити въ одныхъ рукахъ силу народа, треба ослабити силу народа. Щобъ одному надати велику власть надъ народомъ, треба кождѣй громадѣ ѡдобрати еи свободу, треба розбити громадскій звязки, обезъоружити громадскій руки. А тодѣ всякимъ Монголамъ отверта дорога въ нашу краину. Бо поглянь теперь на нашу Русь. Твоѣй владникъ, твоѣй могучій князь Данило пропавъ десь безъ вѣсти. Замѣсть обернути ся до своего народа, ѡддати ему его свободу и зробити зъ него живу, непобориму забору проти монгольского наѣзду, ѡнъ, поки Монголы руйнують его край, побѣгъ до угорского короля, его благаючи о помѣчь. Але Угры не покваннї намъ помагати, хочъ и имъ

самымъ грозить та сама залива. Теперь Данило твоѣй счезъ десь, кто знае, може незадовго его побачать въ таборѣ монгольского хана, яко его вѣрного пѣдданника, щобы цѣною неволѣ и пониженя передъ сильнѣйшимъ купити собѣ власть надъ слабшими!

Бояринъ слухавъ того оповѣданя, и вже голова его почала укладати пляны: що дѣяти? якъ выкористати таку пору?

— Такъ кажешь, Монголы гровятъ нападомъ и отсимъ горамъ?

Захаръ якось значучо усмѣхнувъ ся на те запытане.

— Гровятъ, боярине.

— И щожъ вы думаєте робити? Пѣддавати ся, чи боронити ся?

— Пѣддаватись имъ не можна, бо всехъ, кто имъ пѣддае ся, женуть они въ свою службу и то въ першій ряды, въ найтяжшій боѣ.

— Значить ся, вы хочете боронитись?

— Що сила наша, стрѣбуемъ зробити.

— Коли такъ, то приймѣтъ мене за своего воеводу. Я васъ поведу до бою проти Монголѣвъ!

— Постѣй, боярине, — мы ще не дѣйшли до выбору воеводы. Ты ще не вытолкувавъ ся зъ своихъ поступкѣвъ въ нашѣй громадѣ. Твою щиру волю до службы громадѣ мы приймаемо, але батьки нашѣ казали намъ, що до чистого дѣла й чистыхъ рукъ треба. А чи будуть твои руки чистѣ до такого дѣла, боярине?

Тугаръ Вовкъ змѣшавъ ся троха такимъ наглымъ своротомъ, а далѣ сказавъ:

— Старче, громадо, — покиньмо давнѣй уразы! Воротъ зближае ся, зѣєднаймо свои силы проти него! Доправдуючись своєю уразою, вы можете тѣлько пошкодити дѣлу, а хѣсна нѣякого собѣ не добудете.

— Нѣ, боярине, не говори сего! Не своєю уразою мы доправдуемось, але самою правдою. А правда, хочъ и коле въ очи, але зашкодити не може нѣкому и нѣколи. Неправдою прийшовъ ты до насъ, боярине, не по правдѣ поступавъ зъ нами, — и якъ же мы можемо повѣрити тобѣ начальство надъ собою въ вѣйнѣ зъ Монголами?

— Старче, ты, бачу, завзявъ ся роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що ту судъ громадскій а не забава! Скажи менѣ, осѣдаючи на тухольскій земли, чи хотѣвъ ты бути членомъ громады, чи нѣ?

— Я присланный ту княземъ яко воввода.

— Мы сказали тобѣ, що не признаемо права твого надъ нами, а особливо права на нашу землю. Не тыкай, боярине, нашихъ земель и нашихъ людей, а тодѣ може мы пріймемъ тебе до своєї громады, якъ рѣвного мѣжь рѣвныхъ.

— Отъ якъ! — скрикнувъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ. Отъ яка ваша справедливѣсть! То я мавъ бы нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки ѡдъ смердѣвъ?

— Щожь, боярине, — инакше ты не можешь бути нашимъ громадяниномъ, а неналежачого до громады громада и терпѣти у себе не схоче.

— Не схоче терпѣти? — насмѣшливо скрикнувъ Тугаръ Вовкъ.

— Батьки нашій казали намъ: шкѣдного и непотрѣбного члена громады, розбѣйника, конокрада, або посторонного, котрый бы безъ волѣ громады забиравъ громадскій землѣ, зъ родиною такого прогнати зъ границъ громадскихъ, а дѣмъ его розвалити и зрѣвнати зъ землею.

— Ха, ха, ха! — зареготавъ ся силуванымъ смѣхомъ бояринь, — то вы, вы смѣлибъ мене, княжого боярина, надѣленого княжою ласкою за мои заслуги, зрѣвнати зъ розбѣйниками и конокрадами?

— Щожь, боярине, — а скажи самъ по совѣсти, чи лѣпше ты поступаешь зъ нами, якъ розбѣйникъ? Аджежь землю нашу забираешь — наше найбѣльше и єдине добро. Людей нашихъ гонишь и вѣбиваешь на смерть, худобу нашу стрѣляєшь! Чи такъ роблять чеснїй громадяне?

— Старче, покинь таку мову, я ви слухати не можу, она тыкає мою честь!

— Постѣй боярине, я ще не скѣнчивъ, — сказавъ спокѣйно Захаръ Беркутъ. Отсе ты згадавъ про свою честь, и разъ въ разъ говоришь про свои великій за-

слуги. Будь ласкавъ, скажи намъ, якѣ се твои заслуги, щобъ и мы могли ихъ вшанувати!

— Въ двадцяти битвахъ я проливавъ кровь свою!

— Кровь свою проливати, боярине, се ще не заслуга. И розбѣйникъ неразъ проливае кровь свою, а егожь за те вѣшають. Скажи намъ, проти кого и за кимъ ты воювавъ?

— Проти князя кѣвского, проти князѣвъ волянскихъ и польскихъ и мазовецкихъ...

— Досыть, боярине, — тѣ вѣины, се ганьба, не заслуга, и для тебе и для князѣвъ. Се чисто розбѣйницкѣ вѣины.

— Я воювавъ и проти Монголѣвъ надъ Калкою.

— И якъ же ты воювавъ проти нихъ?

— Якто якъ? Такъ якъ повиненъ бувъ воювати, не вступаючись зъ мѣсця, поки раненый не дѣставъ ся до неволѣ.

— Отсе ты добре сказавъ, — не знаемо тѣлько, чи се правда.

— Якъ не знаете, то й не мѣшайте ся въ те, чога не знаете.

— Постѣй, боярине, не насмѣхай ся надъ нашимъ незнаемъ. Постарасмося переконати ся. — И за тымъ Захаръ вставъ и звертаючи ся до громады, сказавъ:

— Чесна громадо, — вы чули признане боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи можете кто свѣдчити за нимъ або противъ нему?

— Я могу? — озвавъ ся голосъ зъ мѣжь народа.

Мовъ стрѣлою пораженный, стрепенувъ ся бояринъ на той голосъ, и першій разъ уважно, зъ якоюсь тревогою поглянувъ на громаду.

— Кто може свѣдчити, най выйде передъ громаду и свѣдчить! сказавъ Захаръ.

Передъ громаду выйшовъ нестарый ще чоловѣкъ, калѣка, безъ руки и ноги, навкрестъ перекалѣченный. Лице его було порыте глубокими шрамами. Се бувъ Воякъ Митко, якъ звала его громада. Передъ кѣлькама

лѣтами зайшовъ ѡнъ до громады на кули, расповѣдаючи страшнѣйшїе вѣсти про Монголѣвъ, про битву надъ Калкою, про погрому рускихъ князѣвъ и про смерть тыхъ, що дѣстали ся до неволѣ а ѡдтакъ пѣдчасъ обѣду монгольскихъ полководцѣвъ удушенїи були пѣдъ дошками, на котрыхъ Монголы засѣли. Ѳнъ, Митко, такожъ бувъ въ той битвѣ въ дружинѣ одного боярина, и разомъ зъ нимъ дѣставъ ся до неволѣ, зъ котрой опѣсля чудомъ якимсь уйшовъ. Довго блукавъ ся ѡнъ по селахъ и мѣстахъ святой Руси, поки въ кѣнци не зайшовъ и до Тухлѣ. Тутъ ему сподобало ся жити, а позаякъ умѣвъ своєю одною рукою плести скуснѣй кошѣ и знавъ богато пѣсенъ та оповѣданъ про далекі краѣ, то громада приняла его въ свои члены, живила его и зодягала за чергою, загально люблячи и поважаючи его за раны, понесенїи въ вѣйни зъ наѣздникомъ, и за его чеснѣй, веселѣй характеръ. Отъ той то Митко теперь вѣйшовъ свѣдчити проти боярина.

— Скажи намъ, вояче Митку, — почавъ пытати его Захаръ, — ты знаешъ сего боярина, проти котрого хочешъ свѣдчити?

— Знаю, — ѡповѣвъ твердымъ голосомъ Митко. Въ его дружинѣ я служивъ и бувъ въ битвѣ надъ Калкою.

— Якежь свѣдоцтво хочешъ ты зложити противъ него?

— Мовчи, пѣдлый рабе! — скрикнувъ поблѣднувши бояринъ, — Мовчи, а то туй буде конецъ твому нужденному житию!

— Боярине, я теперь не рабъ твоѣй, але вѣльнѣй громадянинъ, и тѣлько моя громада може велѣти менѣ мовчати. Я доси мовчавъ, але теперь менѣ велѣть говорити. Чесна громадо! свѣдоцтво мое противъ боярина Тугара Вовка велике и страшне: ѡнъ зра — — —

— Мовчавъ доси, то мовчи ѡдтакъ! — ревнувъ бояринъ, блиснувъ топоръ, и Митко воякъ, зъ розлупаною головою, окровавленный упавъ до долу. Охнула громада и зѣрвала ся на ноги. Страшный крикъ роздавъ ся докола.

— Смерть ему! смерть! Ѳнъ зганьбивъ святѣсть еуду! На радѣ мужа нашего забивъ!

— Смерды погані! — скрикнувъ до нихъ бояринъ, — не боюсь васъ! Отъ такъ буде кождому, кто поважить ся ткнути мене чи рукою, чи словомъ. Гей, мои вѣрніи слуги, сюда до мене!

Лучники и топѳрники, хочъ самі блѣді и тремтѣчі, окружили боярина. Грѳзный, червоный въ люто-сти, стоявъ ѳнъ посередъ нихъ въ кровавымъ топоромъ въ руцѣ. На знакъ Захара громада утихла.

— Боярине, — сказавъ Захаръ, — ты смертельно провинивсь проти Бога и громады. Ты на судѣ забивъ свѣдка, нашего громадянина. Що ѳнъ хотѣвъ проти тебе свѣдчити, мы не дѳзнали ся и не хочемо знати, — нехай твоя совѣсть тебе судить. Але своимъ убійствомъ ты признавъ ся до вины и нову вину поповнивъ. Громада не може тебе терпѣти на своѣй земли. ѳддали ся въ мѣжъ насъ! Черезъ три дни ѳдъ нынѣ прійдутъ наші люде, щобъ роввалити твоѣй дѳмъ и загладити навѣтъ слѣдъ твого бутя у насъ.

— Нехай приходять! — крикнувъ люто бояринъ. — Побачимо, кто чій слѣдъ загладитъ. Я плюю на вашъ судъ! Радъ побачити того, кто приступитъ до мого дому! Ану, мои слуги, ходѣмо въ сего поганого збору!

Бояринъ ѳддаливъ ся въ своими слугами. Довгий часъ стояла мовчанка въ зборѣ. Молодцѣ вынесли кроваве тѣло Митка Вояка.

— Чесна громадо, — сказавъ Захаръ, — чи воля ваша поступити въ бояриномъ Тугаромъ Вовкомъ такъ, якъ батьки наші велѣли поступати въ такими людьми?

— Такъ, такъ! — загула громада.

— Когожь выбираете до сповненя волѣ громадскои?

Выбрано десять молодцѣвъ, мѣжъ ними и Максима Беркута. Важко було Максимови пріймати сей выбѳръ. Хочъ и якъ ненависный бувъ ему бояринъ, але все таки ѳнъ бувъ ѳтцемъ тои, котра мовъ чаромъ опанувала его сердце и его мысли, за котру ѳнъ ѳддавобы бувъ житѣ. А теперъ, о горе, и она була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але прецѣвъ Максимъ не ѳдпиравъ ся ѳдъ выбору. Хочъ и якъ тяжке для него було задане, сповнити засудъ громадскій, все таки ѳнъ въ глубинѣ

серця свого радувавъ ся тымъ: аджежь при тѣй способности ѣнь побачить єѣ! А може єму удасть ся якъ небудь потѣшити єѣ, злагодити хочъ своею щиростю острый засудъ громады?...

А мѣжь тымъ рада громадска ишла далѣ своєю чергою. Прикликано пѣсланцѣвъ ѣдъ стороньскихъ громадъ, щобъ зъ ними нарадитись надъ тымъ, якъ боронити ся проти нападу Монголѣвъ.

— Зруйновані мы, — говоривъ пѣсланецъ пѣдгѣрскихъ громадъ. Села наші попалені, худобы зрабовані, молодѣжь выгібла. Широкою рѣкою розлили ся пожары и знищенє по Пѣдгѣрю. Князь не давъ намъ нѣякои оборони, а бояре, що тисли насъ въ часы спокою, зрадили насъ въ потребѣ.

Пѣсланцѣ зъ Корчина и Сколього говорили:

— Намъ грозить залива. Понизше Синевѣдска на рѣвнинѣ бѣлѣють ся вже шатры Монголѣвъ. Иде ихъ сила незличима, и мы й думати не можемо о бою и опорѣ, але забираємо все и утѣкаємо въ лѣсы та въ горы. И зъ долѣвъ цѣлыми громадами утѣкають люде въ горы. Бояре наші зачали було робити засѣки на шляху, але якось вагують ся. Шепчуть люде, що хотять запродати шляхи наші Монголамъ.

Пѣсланцѣ зъ другихъ верховиньскихъ громадъ говорили:

— У насъ урожаѣ лихій, а теперь зъ долѣвъ набѣгло до насъ богато народа. Передновинокъ тяжкій. Ратуйте насъ и нашихъ гостей, поможѣтъ перебути чорну годину!

Пѣсланцѣ зъ загѣрныхъ громадъ сказали:

— Чули мы, що залива монгольска иде въ угорску краину. На Бога и богѣвъ батькѣвъ нашихъ вzywаємо васъ, сусѣде и братя, спинѣтъ тогу страшну хмару, не допустѣтъ ѣй звалити ся въ нашу краину! Ваші села — твердынѣ; кожда скала, кожда дѣбра ваша стане за тысячу воякѣвъ. А скоро разъ они перевалять ся за горы, то вже тамъ нѣяка сила ихъ не спинить и всѣ мы погибнемо марно. Мы готові дати вамъ помѣчь, якои жажадете, и хлѣбомъ и людѣми, тѣлько не опу-

скайте рукъ , не тратьте надѣвъ , ставайте до бою въ поганымъ наѣдникомъ !

Тодѣ Захаръ Беркутъ сказавъ :

— Чесна громадо и вы чеснѣ послы сусѣдскѣ ! Веѣ мы ту чули, яка страшна хмара иде на нашу краину. Восннѣ силы выступали проти нихъ и погибли. Сила ихъ велика, а нещаснѣ порядки на нашихъ долахъ дозволили имъ зайти ажъ въ сердце нашего краю , передъ порогъ нашей хаты. Князѣ и бояре потратили головы або зраджують край свѣй очевидячки. Що намъ ту зробити ? якъ намъ боронити ся ? Я думавѣбы , що намъ поза границѣ нашей Тухольщины удавати ся не можна. Шляху нашего при вашѣй помочи, чеснѣ загѣрнѣй громадяне , мы чень оборонимо. Але скѣльскаго шляху мы оборонити не можемо. Се буде ваше дѣло , чеснѣ скѣльскѣй громадяне , а колибъ намъ удало ся наше дѣло , то мы и вамъ радо пѣдемо допомагати.

На те сказали скѣльскѣй пѣсланцѣ :

— Знаємо мы , батьку Захаре , що вамъ нѣякъ ити насъ боронити и що въ тѣй тяжкѣй годинѣ треба , щобъ кождѣй попередъ всего за себе стоявъ . Але зважте лишень , що нашѣ громады не такѣ щасливѣ , якъ ваша , що бояре забрали насъ въ руки и они держатъ сторожу надъ засѣтками и проходами . А якъ они схотятъ выдати ихъ Монголамъ , то щожъ мы порадино ? Але одного мы надѣмось , и се чень спасе насъ : що Монголы не пѣдутъ на вашъ шляхъ и що затымъ вы , забезпечивши свѣй шляхъ вартою , будете могли рушити намъ въ помѣчь .

— Ехъ , громадяне , громадяне , — сумовито , але и въ докоромъ сказавъ Захаръ , — и сила , бачить ся , у васъ въ рукахъ , и розумъ въ головахъ , якъ у мужѣвъ , а бесѣда ваша дитиняча ! Покладаєте надѣю на „чень“ та на „кто знае“ . Аджежъ сего будѣте певнѣй , що скоро намъ не грозити'ме небезпеченство , то мы громадами прѣйдемо вамъ на помѣчь . Але попередъ всего вамъ належалось бы забезпечити ся проти вашихъ власныхъ ворогѣвъ — бояръ . Доки въ ихъ рукахъ засѣтки и проходы , доти вы и дыхнути бѣспечно не можете . Кождою хвилѣ сей прехитрый рѣдъ може продати васъ . Пора вамъ не

дрѣмати, але вдарити въ звоны и громадами поскидати зъ себе тѣ пута, въ котрѣ обпутала васъ боярска неснотѣсть и княжа сваволя. Поки сего не буде, поти и мы не зможемо вамъ допомочи.

Сумно похилили головы скѣльскій пѣсланецъ на тѣ Захаровѣ слова.

— Ехъ, батьку Захаре, — сказали они, — знаешь ты нашихъ громадянъ, а говоришь, немовъ бы зовсѣмъ ихъ не знавъ. Зломана у нихъ давна ѡдвага, притоптана ихъ воля. За твою раду дякуємо тобѣ и передамо еѣ нашимъ громадамъ, але чи пѣдутъ они за нею?... Ехъ, кобы ты бувъ мѣжь ними и сказавъ имъ свое слово!

— Не вжежь таки, чеснѣ сусѣде, мое слово у громадянъ вашихъ може мати бѣльшу вагу, нѣжь ихъ власна потреба, нѣжь ихъ власный розумъ? Нѣ! Колибъ такъ було, то нѣчого вже и мое слово вамъ не поможе, то вже пропали нашѣ громады, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилило ся зъ полудня, коли тухольска громада по скѣнченѣй радѣ вертала до села. Безъ радѣсныхъ спѣвѣвъ и выкрикѣвъ, сумно, повагомъ ишли старѣ и молодѣ, повнѣ важкихъ думъ. Що то принесутъ имъ будущѣй дни?

Пѣсланецъ стороньскихъ громадъ, пѣнесенѣ на душѣ и захоченѣй, порозходили ся. Тѣлько копне знамено, знакъ силы и згоды громадекой, повѣвало високо и весело въ воздухъ и весняне небо ясныло пречистымъ блакитомъ, немовъ не бачучи земной журбы та тревоги.

IV.

Широкою рѣкою плыли по Руси пожары, руина та смерть. Страшенна орда монгольска зъ далекой степовой Азѣи налетѣла нашу краину, щобъ на довгѣ вѣки въ самѣмъ корени пѣдтяти еи силу, розбити еи народне житѣ. Найпершѣй мѣста: Кѣвъ, Каневъ, Переяславъ упали и були зруйнованѣ до основы; ихъ слѣдомъ пѣшли тысячѣ селъ и меншихъ городѣвъ. Страшный начальникъ монгольскѣй, Бату-ханъ, прозванный Батыемъ, ишовъ на

чолѣ свои стотысячной орды, женучи передъ собою въ четверо тѣлько всякихъ полоняникѣвъ, котрі мусѣли бити ся за него въ першихъ рядахъ, — ишовъ повдовжь русской землѣ, розпускаючи широко свои загоны и бродячи по колѣна въ крови. О якѣмъ небудь опорѣ на рѣвнѣмъ поли нѣщо було и думати, тымъ бѣльше, що Русь була розъеднана и роздерта внутрѣшними межеусобицями. Декуды ставили опорѣ мѣщане въ своихъ мурахъ, и не привычнї до веденя правильной облоги, Монголы мусѣли неразъ тратити богато часу, добуваючи брѣмъ и мурѣвъ топорами. Але слабї твердынѣ падали, бѣльше черезъ зраду и пѣдкупство, нѣжь силою поборенї. Цѣль походу страшной орды були Угры, богата краина, замешкана племенемъ спорѣдненымъ зъ Монголами, ѣдъ котрого великїй джингисханъ монгольскїй домагавъ ся, щобъ ему пѣдало ся. Угры не хотѣли пѣддати ся, и страшеннїй похѣдъ монгольской орды мавъ имъ показати мѣсть великого джингисхана. Зъ трехъ бѣкѣвъ разомъ, пѣсля пляну Батыя, мала впасти орда до Угорщины: зѣ сходу въ землю семигородску, зъ заходу изъ землѣ моравской, и зъ пѣвночи черезъ Карпаты. Въ тѣй цѣли орда пѣдѣлила ся на три части: одна пѣдъ проводомъ Кайдана пѣшла бесарабскими степами въ Волощину, друга пѣдъ проводомъ Петы ѣддѣлила ся ѣдъ головной орды въ земли волынькѣй и поперекъ Червоной Руси, черезъ Пѣшенеско, змагала къ верхѣвямъ рѣки Днѣстра, щобъ перейти еѣ въ брѣдъ, а далѣ розлила ся по Пѣдгѣрю шукаючи проходѣвъ черезъ Карпаты. Взятї до неволѣ мѣсцевї люде, а такожъ деякї бояре-зрадники, провадили Монголѣвъ горѣ рѣкою Стрыемъ на скѣльскїй шляхъ, и вже, якъ говорили пѣсланцѣ Корчинскї, ихъ шатры бѣлѣли ся на рѣвнинѣ понизше Синевѣдска.

Вечерѣло. Густї сумерки лягали на Пѣдгѣре. Лѣсистї тухольскї горы задымыли ся, мѣвь незличимї вулканы, готовлячись выбухнути. Стрїй шумѣвъ по камѣнныхъ брѣдахъ и пѣнивъ ся по закрутинахъ. Небо покрывалось зорями. Але и на земли, на широкай надстрїйскѣй рѣвнинѣ почали розблїскуватись якїсь свѣтила, зъ разу де-де, рѣдко, мѣвь несмѣло, далѣ чимъ

разъ густѣйше, сильнѣйше, — поки врештѣ цѣла рѣвина, якъ далеко око засягне, не покрыла ся ними, не розжеврѣла ся кровавымъ обрискомъ. Мовь море, порушене легкимъ вѣтромъ, такъ меркотѣвъ той обрискъ надъ долиною, то живѣйше палахкотячи, то мовь роспываючись у темнѣючѣмъ просторѣ. Се палали нѣчнї огнища въ таборѣ Монголѣвъ.

Але генъ-генъ въ ѳддали, де кѣнчилось те меркотяче море, палали иншї свѣтила, страшнї, широкї, бухаючї розливы огнянї, горѣли околичнї села и хуторы, окружаючи широкою огненною пасмугою таборѣ монгольскїй. Тамъ бушували загоны Монголѣвъ, рабуючи та мордуючи людей, забираючи въ неволю та нищачи до основы все, чого не можна було забрати.

Смеркомъ уже фхало вузкою полониною поверхъ синеводескихъ гѣръ двое люда на невеличкихъ, но крѣпкихъ гѣрскихъ коникахъ. Оденъ зъ фздцѣвъ, мужчина вже въ лѣтахъ, бувъ въ рицарскѣмъ строю, въ збруи, зъ мечемъ и топоромъ, зъ шоломомъ на головѣ и зъ пикою припятою до сѣдла кѣньского. Зъ пѣдъ шолома сплывало довге и густе, сивѣюче вже волосе на его плечѣ. Навѣтъ густї сумороки, що хмарою лежали на горахъ и величезными клубами котили ся зъ ярѣвъ и дебѣвъ чимъ разъ выше на верхи, не могли на его лица закрыти выразу глубокого невдоволеня, гнѣву и якоисъ слѣпой завзятости, що що-хвилѣ розливавъ ся по нѣмъ то фдкимъ, прикримъ смѣхомъ, то понурою хмарою, — що немовъ шарпавъ его суставы неспѣдваными, судорожными рухами и дававъ ся въ знаки его гарному коневи.

Другїй фздець, то була молода, гарна дѣвчина, одѣта въ полотняну, шовковыми нитками перетыкану одежу, зъ невеличкимъ бобровымъ колпакомъ на головѣ, котрый не мѣгъ вмѣстити въ собѣ си богатого, буйного, золотисто-жовтого волося. Черезъ плечѣ у неи перевѣшенный бувъ лукъ зъ турового рога и сайдакъ зъ стрѣлами. Си чорнї, палкї очи ластѣвками лѣтали докола, любуючись рѣвными, филястыми контурами верховины и темнѣючими, сытыми барвами лѣсѣвъ та полонинъ.

— Що за гарна краина, таточку! — скрикнула она звѣткимъ, срѣбнымъ голосомъ, коли конѣ ихъ на хвильку зупинили ся на крутомъ пригѣрку, черезъ котрый они зъ трудомъ пробирали ся, щобъ передъ цѣлковитымъ стемненемъ дѣйти до цѣли. — Що за чудово гарна краина! — повторила она вже тихѣйшимъ, нѣжнѣйшимъ голосомъ, озираючись позадь себе и тонучи поглядомъ въ незглубимо темныхъ зворахъ.

— А що за поганий народъ живе въ тѣй краинѣ! — гнѣвно бѣрѣзавъ вѣдець.

— Нѣ, таточку, сего не говори! — сказала она смѣло, але заразъ же якось змѣшала ся, и значно понизивши голосъ, додала по хвили: Я не знаю, але народъ тутешній менѣ подобавъ ся...

— О, я знаю, що днѣ тобѣ сподобавъ ся! — скрикнувъ зъ докоромъ вѣдець, — а радше, що сподобавъ ся тобѣ оденъ зъ того народа, той проклятый Беркутъ! О, я знаю, що ты готова батька свого покинути для него, що ты перестала вже любити батька для него! Та що дѣяти, — така вже дѣвоча вдача! А тѣлько я кажу тобѣ, дѣвчино: не вѣрь тому поверховому блескови! Не вѣрь гадюцѣ, хочъ коралевыми барвами мѣнить ся!

— Алежь таточку, що за думки шибаютъ по твоѣй головѣ! И якими прикрыми словами ты докоряєшь мене! Я призналась тобѣ, що люблю Максима и присягла передъ сонцемъ, що буду его. Але я ще не его, я ще твоя. А хочъ и его буду, то я не перестану любити тебе, таточку, нѣколи, нѣколи!

— Алежь дурна дѣвчино, — ты не будешь его, о томъ и думати нѣщо! Хиба ты забула, що ты боярка дочка, а днѣ смердъ, дѣвчарь?...

— Нѣ, таточку, не говори сего! Онѣ такой рыцарь, якъ и другі рыцарѣ — нѣ, днѣ лѣпшій, смѣлѣйшій и чеснѣйшій бѣдъ всѣхъ тыхъ боярчукѣвъ, якихъ я доси бачила. Впрочемъ, таточку, дарма вже одмовлювати — я присягла!

— Що значитъ присяга дурной, ослѣпленой дѣвчины?

— Нѣ, таточку, я не дурна и не ослѣплена! Не

въ порывѣ дикой страсти, не безъ вагованя и думаня я зрѣла се. Навѣтъ не безъ вышней волѣ, таточку!

Послѣднїя слова сказала она якимь приглушеннымъ, таемничимъ голосомъ.

Бояринъ цѣкаво обернувъ ся до неї.

— Ну, а се що зновъ? Яка вышняя воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дѣвчина, запиняючись та звѣднюючи фзды. Въ ночи передъ тымъ днемъ, коли мы мали рушити на медведѣвъ, — показала менѣ въ снѣ мати. Така була, якою я послѣднїй разъ бачила єѣ: въ бѣлой одежи, въ распущенымъ волосемъ, але въ лицемъ румянымъ и яснымъ, мовъ сонце, въ радѣстю на устахъ и усмѣхомъ та безмѣрною любовію въ ясныхъ очехъ. Она приступила до мене въ распростертыми руками и обняла мене, сильно притискаючи до груди.

— Мамо! сказала я — бѣльше не могла нѣчого сказати въ радости-роскоши, котра наповняла цѣле мое существо.

— Мирославо, дитя мое єдине, — говорила она лагѣднимъ, мягкимъ голосомъ, що и доси тремтить менѣ въ серци, — слухай, що я тобѣ скажу. Велика для тебе хвиля зближає ся, доню! Серце твое пробудить ся и заговорить. Слухай своего серця, доню, и йди за єго голосомъ!

— Такъ, мамо! сказала я, тремтячи въ якоисъ не-сказаной роскоши.

— Благословлю-жь твое сердце! — И сказавши те, она розвѣяла ся запахущимъ леготомъ, а я прокинулась. И сердце мое справдѣ заговорило, таточку, и я пошла за єго голосомъ. На мнѣ благословенство мамы!

— Алежь, дурна дѣвчино, се бувъ сонъ. О чѣмъ ты въ день думала, те въ ночи и приснилось тобѣ! А впрочѣмъ — додавъ бояринъ по недовгѣй хвили, — впрочѣмъ ты вже й не побачишь єго нѣколи!

— Не побачу? скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хиба єнъ умеръ?

— Хочѣбы и сто лѣтъ живѣ, то таки не побачишь

его, бо мы... мы не вернемось уже бѣльше въ тѣ прокляті стороны.

— Не вернемось? А се для чого?

— Для того, — сказавъ бояринъ въ силованымъ супоковмъ, — що тѣ твои добрі люде, а попередъ всѣхъ той старый чортъ, батько твого укоханого Макеима, рѣшили на своѣй радѣ — выгнати насъ изъ своего села, розвалити нашъ дѣмъ и зрѣвнати его въ землю! Але постѣйте вы, хамово племя, пѣзнаете вы, въ кимъ маете дѣло! Тугаръ Вовкъ, се не тухольскій вовкъ, — ѣнъ и тухольскимъ медведямъ зумѣ показати зубы!

Болющо тѣхнуло въ серци Мирославы, коли почувла тѣ слова.

— Выгнали насъ, таточку? И за щожь насъ выгнали? Певно за того лѣсничого, що ты казавъ такъ немилосерно бити, хочъ я въ слѣзми благала тебе, пустити его на волю?

— Якъ ты все те тямить! — пѣдхопивъ злѣсно Тугаръ, хочъ въ серци глубоко вколело его те оскаржене въ устѣ доньки. — О, я знаю, що колибъ ты була на тѣй радѣ, то и ты була-бъ стала за ними противъ своего батька! Щожь дѣяти, — батько старый, понурый, не вмѣ блискати очима анѣ зѣхати, а тобѣ хочесъ не такого товариша! И що въ того, що батько отсе передъ часомъ посивѣвъ, стараючисъ забезпечити твою долю, а той новый, милѣйшій, молодшій товаришъ може дѣсь теперъ въ своими Тухольцями руйнуе нашу хату, послѣдне и єдине наше пристановище на свѣтѣ!

Мирослава не вытерпѣла тыхъ ѣдкихъ докорѣвъ, — горячій слѣзы брыснули въ єи очей.

— Нѣ, се ты, ты не любишь мене, — сказала она, заливаючисъ слѣзми, — и я не знаю, що ѣдвернуло серце твоє ѣдъ мене? Я-жь не дала тобѣ нѣякои причины! Самъ ты учивъ и наказувавъ мене жити по правдѣ и говорити правду! Не вжежь теперъ наразъ правда такъ дуже опротивѣла тобѣ?...

Бояринъ мовчавъ похиливши голову. Они зближали ся вже до верха горы и ѣхали вузкою дорогою помѣжь высокими буками, котрі зовѣмъ заслонювали передъ

ними небо. Конѣ, здані на власну волю, самі шукали собѣ стежки середъ пѣтьмы и зъ часта форкаючи туюпали звѣльна по похилѣй каменистѣй дорозѣ пѣдъ гору.

— Кудыжъ мы ѣдемо, коли насъ выгнано зъ Тухольщины? — спытала наразъ Мирослава, отираючи рукавомъ слѣзы и пѣдводячи до горы голову.

— Вѣ свѣтъ за очи, — ѣдкававъ батько.

— Тыжъ кававъ, що ѣдемо до одного боярина вѣ гостину.

— Правда опротивѣла менѣ: я сказавъ неправду.

— То кудыжъ ѣдемо?

— Куды сама хочешъ. Менѣ все одно. Може ѣхати до Галича до князя, котрому я наприкривъ ся и котрый радъ бувъ мене позѣбути ся? О, хитра се штука, той князь! Використати силу чоловѣка, выесати его, мовъ спѣлу вишню, а кѣстку кинути геть — на те ѣнъ якъ разъ. И якій радъ бувъ ѣнъ, коли я попросивъ его о даровизну земель вѣ Тухольщинѣ! Иди, сказавъ менѣ, нехай лишень тутъ не бачу тебе! Иди и угрызай ся зъ тыми смердами о нужденну межу, лишъ сюды не вертай! Ну що: може ѣхати намъ до него, жалѣти ся на Тухольцѣвѣ, просити напроти ихъ княжою помочи?...

— Нѣ, таточку! — говорила Мирослава. Княжа помѣчь злого не направить, а тѣлько ще дужше погѣршитъ.

— А видишь, — сказавъ бояринъ, не богато зважяючи на послѣдній слова дѣньки. — Ну, а може вертати намъ до Тухлѣ, до тыхъ проклятыхъ хлопѣвъ, до того чорта Беркута, и просити ихъ о ласку, пѣддати ся ихъ карѣ, зречи ся свого боярства и благати ихъ, щобъ насъ приняли до свои громады, якъ рѣвнѣй рѣвнѣихъ, и жити зъ ними такъ якъ они, зъ ѣвцями вкупѣ, мѣжъ ѣвсомъ и гноємъ?

Постава Мирославы незамѣтно, мимоволѣ простувала ся, лице еи прояснювалось при тыхъ словахъ.

— А якъ гадавшь, таточку, чи они прѣймили-бъ насъ? спытала она живо.

— Кто знае! сказавъ грызко бояринъ. Се ще якъ бы ласкаві були ихъ хамскій величества и ихъ надвеличество Захаръ Беркутъ!

— Таточку, — а чомужь намъ не стрѣбувати сего? Тухольцѣ не люблять неправды; они хочъ и засудили насъ, то може по своему праву. А може... може и вы, таточку, дечимъ... своимъ острымъ поступованемъ причинились до того? А коли-бъ лагѣдно, по людски зъ ними....

— Прокляте на нихъ! — перервавъ еѣ Тугаръ Вовкѣ, — не нагадуй менѣ о нихъ! До иншихъ мы судѣвѣ, до иншихъ помѣчникѣвъ удамо ся! Ось поглянь долами!

— Ахъ Боже, се що такого? скрикнула Мирослава.

Они стали саме на вершку горы и передъ ними, мовъ силою чарѣвъ, розкинула ся широка стрыйска долина, залита моремъ пожарѣвъ и огнищъ. Небо жеврѣло ся кровавымъ ѣблискомъ. Немовъ зъ пекла несли ся зъ долины дивнѣ голоса: ирзанѣ коней, хряскѣтъ збруѣ, переклики вартовыхъ, гомѣнъ сидячихъ при огнищахъ чорныхъ, мохнатыхъ людей, а генъ-генъ далеко роздираючѣ сердце зойки мордованыхъ старцѣвъ, жѣнокъ и дѣтей, вязаныхъ и веденыхъ въ неволю мужчинъ, рыкъ скотины и грохѣтъ валячихъ ся будынкѣвъ, а пѣсля того величезнѣ водопады искорѣ, мовъ роѣ золотистыхъ комахъ, збивали ся ажъ пѣдъ небо. Въ кровавѣмъ розблиску огнѣвъ виднѣли ся тутже въ долинѣ надъ рѣкою довгѣ, безконечно довгѣ ряды чотырогранныхъ шатрѣвъ, передѣленѣ ѣдъ себе широкими ѣдступами. Люде мовъ мурашки снували помѣжъ шатрами и громадились коло огнищъ. Мирослава стала на той видѣ мовъ остовпѣла, не можучи ѣдорвати ѣдъ него очей. Навѣтъ старѣй, понурѣй бояринъ не мѣгъ рушити ся зъ мѣся, потапаючи очима въ тѣмъ лячнѣмъ, кровавѣмъ морѣ, ловлячи носомъ запахъ гѣрського дыму и крови, вслухуючись въ сумѣшний гамѣръ, въ зойки, стоны и радѣснѣ крики побѣды. Навѣтъ конѣ пѣдъ нашими ѣздцями почали тремѣти всѣмъ тѣломъ, стричи ухами и форкати нѣздрыми, немовъ лякали ся йти дальше.

— Тату, про Бога святого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Нашѣ союзники, — сказавъ понуро Тугаръ Вовкѣ.

— Ахъ, се мусятъ бути Монголы, о котрыхъ приходѣ говоривъ народъ въ такую тревогою?

— Такъ, се они!

— Нищителѣ рускои землѣ!

— Наші союзники проти тыхъ проклятыхъ смердѣвъ и ихъ громадѣвства.

— Тату, се загибель наша! Якъ не стане хлопѣвъ, то кто кормити буде бояръ?

— Не бѣй ся, не вродилась ще тота буря, котра зможе до кореня знищити те пѣдле насѣне!

— Алежъ, таточку, Монголы не щадятъ нѣ хаты нѣ двора нѣ князѣвскои палаты! Самъ же ты расповѣдавъ, якъ они подусили князѣвъ пѣдъ дошками.

— И се добре! Нехай ихъ дусятъ, тыхъ крукѣвъ хижихъ! Але боярина не задусили нѣякого. Ще разъ кажу тобѣ: се наші союзники!

— Алежъ, таточку, ты хотѣвбы входить въ союзъ въ тыми дикарями, обагреными кровю нашего народа?

— Що мене то обходитъ, кто они и які они? Крѣмъ нихъ мы не маємо виходу. А нехай они собѣ будуть и самі злі духи, щобъ тѣлько помогли менѣ!

Мирослава, вся блѣда, тревожными очима глядѣла на своего батька. Крѣвавый ѣдблискъ огнѣвъ, що освѣчувавъ околицю, робивъ лице его страшнымъ и дикимъ и меркотѣвъ на его шоломѣ, немѣвъ обнимавъ лице его крѣвавымъ вѣнцемъ.

— Якій ты страшный, таточку, — прошептала Мирослава. Я не пѣзнаю тебе!

— Говори смѣло, говори, донечко! — сказавъ въ якимсь крѣвавымъ насмѣхомъ батько. Я знаю, що ты хотѣла сказати! Ты хотѣла сказати: я не могу дальше йти въ тобою, я покину тебе, зрадника ѣтчины, а верну ся до своего милого, до своего вѣрного Беркута! Скажи, скажи се отверто — и покинь мене. Я пѣду, куды зве мене доля, и буду до кѣнца житя своего старати ся о твоѣ добро!

Могучій голосъ боярина ставъ ся при кѣнци якійсь мягкій, тремтячій, зрушуючій, що Мирослава выбухла

голоснымъ плачемъ и зоскочивши въ коня, кинулась батькови на шю, гърко ридаючи.

— Охъ, таточку, — хлыпала она, — якъ ты рвешь мое сердце! Чимъ я такъ тяжко провинилась передъ тобою? Я-жь знаю, що ты любишь мене! Я... я не покину тебе нѣколи! Я буду твоею служницею, твоею невѣдницею до послѣднего духу, лишь не йди туды, не подавай своего чесного имени на вѣчну ганьбу!

Ридаючи, она впала батькови до нѣгъ и обнимала руками его колѣна, обливала слѣзми его руки. Не выдержавъ Тугаръ Вовкъ, канули слѣзы и въ его старыхъ очей. Онъ пѣднявъ Мирославу и крѣпко притисъ еѣ до груди.

— Доню моя, — сказавъ онъ лагѣдно, — не жалуйся на мене! Горе наповнило горестю мое сердце, гнѣвомъ налило мои мысли. Але я знаю, що твое сердце — щире золото, що ты не покинешъ мене въ дняхъ печали и борьбы. Аджежь самъ мы теперь на свѣтѣ, нѣ до кого намъ прихилити ся, нѣ ѣдъ кого ждати помочи, а тѣлько ѣдъ себе самыхъ. Выбору не маємо. Берѣмо помѣчь, де еѣ найдемо!

— Таточку, таточку! — говорила зъ слѣзми Мирослава. Гнѣвъ проти Тухольцѣвъ заслѣпивъ тебе и пхавъ тебе въ погибель. Нехай и такъ, що нещасливѣ мы — а чи задля того мусимо бути зрадниками своего краю? Нѣ, радше згинутити намъ зъ голоду пѣдъ плотомъ!

— Молода ты ще, доню, горяча, палка, а не знаешь, якъ смакуе голодъ, якъ смакуе нужда. Я зазнавъ ихъ и хочу устеречи тебе ѣдъ нихъ. Не перечъ же менѣ! Ходи, ѣдмо до цѣли! Що буде, то буде, долѣ своего не обѣѣдемо!

И онъ спявъ своего коня острогами. Дармо Мирослава хотѣла спинити его — онъ погнавъ долѣ горою. Ридаючи, слѣдувала за нимъ Мирослава. Въ своей непоборимѣй дитячѣй вѣрѣ она все ще думала, що зможе ухоронити батька ѣдъ погибели, ѣдъ вѣковистой ганьбы — ѣдъ зрады своего краю. Она бѣдна и не знала, якъ глубоко ви батько бувъ уже застрягъ въ тѣмъ огиднѣмъ багнѣ, якъ безповоротно онъ уже впавъ въ безодню,

такъ, що для него справдѣ не було иншого виходу, якъ падати глубше, ажъ до дна.

Чимъ дальше вѣздали въ долину, тымъ густѣйша пѣтьма обхапувала ихъ, тымъ менше могли що-небудь бачити, крѣмъ блималя огнищъ и жеврѣня ѳддаленыхъ пожарѳвъ. За то гомбнѣ и ревѣ стававъ ся чимъ разѣ голоснѣйшій, оглушаючій. Дымъ выѣдавъ имъ очи, захапувавъ ѳддыхъ въ груди. Бояринѣ прямувавъ до першого огнища, що палало середъ поля. Се була монгольска сторожа. Наближаючись, они бачили пять люда въ кожухахъ, оберненихъ волосемъ до горы, въ такихже пелехатыхъ, острокобнчастыхъ колпакахъ, зъ луками на плечехъ и зъ топорами въ рукахъ.

Ажъ близъ варты Мирослава дѳгнула батька и сѣгнула єго за рукавъ.

— Таточку, Богомъ святымъ молю тебе, вертаймо ѳдси!

— Куды?

— Ходѣмъ до Тухлѣ!

— Нѣ, пропало вже! Пѳдемъ, але не зъ униженою просьбою! Пѳдемо въ гостѣ—и радѣ я побачити, чи твои Беркуты посмѣють теперъ выгоняти насъ!

Въ тѳй хвили Монголы почули приходячихъ и зъ дикимъ крикомъ похапали за луки и окружили ихъ.

— Кто ѣде? закричали рѳжними голосами, то по нашому, то по своему.

— Поклонникъ великого Джингисхана! — сказавъ по монгольски Тугаръ Вовкѣ. Монголы стали, выпуливши очи на него.

— Ты ѳдки, що за оденъ, за чимъ приходишь? спытавъ оденъ, очевидно начальникъ сторожѣ.

— Не твоє дѣло, — ѳдповѣвъ остро, на монгольскѳй мовѣ, бояринѣ. — Кто веде вашу силу?

— Внуки великого Джингисхана: Пета бегадиръ и Бурунда бегадиръ.

— Идижь и скажи имъ, що „Калка рѣка по болотѣ тече а въ Донѣ впадає“. А мы на твоѣй поворотъ заждемъ коло огнища.

Зъ рабскимъ пошанованемъ розступили ся Монголы

передъ незнакомымъ прїѣзжимъ, що говоривъ ихъ мовою тай ще такимъ певнымъ тономъ, до якого они привыкли одъ своихъ хановъ та бегадировъ. Въ одной хвили начальникъ варты здавъ свое мѣсце на другого, а самъ допавши коня, погнавъ до табору, о якои може четверть милѣ оддаленого одъ вартового огнища.

Тугаръ Вовкъ и Мирослава повлазили зъ коней, котрї декто зъ вартовыхъ сейчасъ взяли, обчистили, напояли и припяли на мужицкѣй, житомъ засѣяно́й нивѣ. Прїѣзжі гостѣ приступили до огнища, грѣючи надъ нимъ руки, въ котрї щипавъ ихъ весняный нѣчный холодъ. Мирослава тремтѣла цѣлымъ тѣломъ, мовъ у лихорадцѣ; она була блѣда и не смѣла поднести очей на батька. Ажъ теперъ, почувши зъ батьковихъ устъ монгольску мову и побачивши, зъ якимъ пошанованемъ Монголы сповняли его волю, она догадала ся, що батько ви не одъ нынѣ знае ся зъ тыми страшными нищителями рѣдной землѣ и що правдивою мусить бути тота вѣсть, котра глухо шепталась при дворѣ князя Данила, немовъ то Тугаръ Вовкъ въ битвѣ надъ Калкою зрадивъ Русь Монголамъ, выповѣвши имъ напередъ цѣлый плянь битвы, уложеный рускими князями. Правда — говорили вѣсти — доказу на те певного нема, а то-бъ бояринови прїйшлося понести голову на колоду; бояринъ стоявъ въ битвѣ въ першѣмъ рядѣ и при першѣмъ замѣшаню взятый бувъ до неволѣ. Але дивнымъ выдавалось декому его швидке увѣльнене безъ окупу, хочъ бояринъ боживъ ся, що Монголы выпустили его, шануючи его хоробрѣсть. Дѣло було темне, а тѣлько то певне було, що при княждѣ дворѣ вѣв почали якось сторонити одъ Тугара и самъ князь не довѣрявъ ся ему по давному. Бояринъ въ кѣнци почувъ тоту змѣну и попросивъ князя о даровизну земель въ Тухольщинѣ. Не допытуючись, для чога задумавъ бояринъ покидати Галичъ и для чога хоче закопати ся въ тако́й лѣсисто́й пустыни, тай ще зъ молодою дочкою, — князь Данило давъ ему даровизну — очевидно радъ бувъ его побути ся. И при одѣздѣ зъ Галича якось холодно прощали ся вѣв зъ бояриномъ, довголѣтнимъ товаришемъ оружя. Все то згадала те-

перъ въ одной хвили Мирослава, и все то, що тодѣ дивувало и гнѣвало єѣ, — стало теперь ясне и зрозумѣле передъ єи очима. Такъ, значитъ ся, вѣсти и шепты говорили правду! Такъ, значитъ ся, батько єи одѣ давна, одѣ десяти лѣтъ бувъ въ порозумѣню зъ Монголами, бувъ зрадникомъ! Мовъ придавлена, мовъ подкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прекрасну голову до долу. Серце єи дуже болѣло: она чула, якъ въ нѣмъ одна за другою рвали ся найсильнѣйшій и найсвятѣйшій нитки — нитки дитячої любви и поважана. Якою самотною, якою круглою сиротою чулась она теперь на свѣтѣ, хочъ туй коло неї сидѣвъ єи батько! Якою нещасною чулась она теперь, хочъ батько недавно ще запевнювавъ єѣ, що все робить для єи щастя!

Але и бояринъ сидѣвъ теперь якійсь невеселый: єго рѣшуче серце тисли очевидно якійсь важкій думы. Не знати, о чомъ думавъ онъ, але очи єго глядѣли незмигаючи въ полонѣнь огнища, слѣдили уважно за загаранємъ червоныхъ мовъ розжарене зелѣзо полѣнь, що трѣскали въ огни, злизуваній полонѣнями. Чи се було спокѣйне думане чоловѣка, що дѣйшовъ до своєи цѣли, чи може яке тревожне прочуте будущины холодною рукою вхопило єго за серце и печать мовчания положило на єго чоло? Тѣлькожь и онъ, старый розважный чоловѣкъ, уникавъ погляду Мирославы, лишь глядѣвъ и глядѣвъ въ огнище на миготячій искры и попелѣючій полѣна.

— Доню! — сказавъ онъ въ кѣнци стиха, не подводячи на ню очей.

— Чому ты вчера не вѣвѣ мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу вдержуючи слѣзы въ очехъ. Голосъ єи, хочъ тихій, вѣнувъ на боярина ледовымъ холодомъ. Онъ не найшовъ на те пытанє одповѣди и мовчавъ и вдивлювавъ ся въ огнище, поки не прибѣгъ вартовый зъ табору.

— Внуки великого Джингисхана шлють свѣй привѣтъ новому другови и просятъ єго до своєго шатра на военну раду.

— Ходѣмъ! — сказавъ коротко бояринъ и поднявъ ся зъ мѣсця. Мирослава встала такожъ, але ноги єи од-

мовляли послуху. Тѣлькожь не часъ теперь бувъ вертати ся. Въ одной хвили Монголы привели ихъ коней, высадили Мирославу и окруживши ихъ обое повели до табору. Монгольскій таборъ бувъ розложеный въ величезномъ чотырокутнику и обкопанный глубокимъ ровомъ. Въ кождомъ боцѣ чотырокутника було по дванайцять входѣвъ, окруженыхъ оружною вартою. Хочъ непріятель нѣякій не гровивъ таборови, то все таки єго стережено чуйно — таке вже було воєнне правило Монгольцѣвъ, во всѣмъ въ суперечностъ зъ христіанскимъ рицарствомъ, котре не дорѣвнувало Монголамъ анѣ въ вѣйсковѣй карности, анѣ въ умѣлости тактики та керованя великими масами.

Вартові при входѣ табору дикими голосами перекликали ся зъ вартовыми, що вели боярина зъ донькою, а ѡтакъ переняли незвычайныхъ гостей и повели ихъ до шатра своихъ начальникѣвъ. Хочъ и якъ придавлена була Мирослава своимъ болемъ и ветыдомъ, що выпалювавъ горячій румянецъ на єи дѣвочѣмъ лиці, то всежь она була надто смѣлои вдачѣ, надто свободно и по рицарски вихована, а щобъ не зацѣкавити ся роскладомъ табора и всѣмъ новымъ та невиданымъ окруженемъ. Быстрымъ окомъ окинула она провожающихъ вартовыхъ. Низкі, пѣдсадковаті ихъ поставы, повбирані въ овечій кожухи, черезъ котрі перевѣшенный бувъ у кождого лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, выглядали мовъ медведѣ або які другі дикі звѣрѣ. Лица безъ заросту, зъ выстаючими вилицями и пѣдъочными кѣстями, зъ маленькими и глубоко впалыми очима, що ледво блищали ся зъ вузкихъ, подовжно прорѣзанныхъ повѣкъ, зъ невеликими, приплескаными носами, выглядали якосъ гидко, ѡдражливо, а жовтава ихъ барва, що въ ѡдблиску огнищъ переливала ся въ якійсь зеленковатый ѡдтѣнокъ, робила ихъ ще страшнѣйшими та ѡдраживѣйшими. Зъ похнюплеными до долу головами и зъ горяною, спѣвучою мовою они подобали на вовкѣвъ, що шукають, кого-бъ пожерти. Шатры ихъ, якъ Мирослава зъ близька приглянула ся, зроблені були зъ войлоку, роспятого на чотырехъ жердкахъ, звязаныхъ въ горѣ до кучы, и на-

крыті́ були въ верху для забезпеки ѿ дожджу великими шапками въ кѣньской шкѣры. Передъ шатрами стояли на жердкахъ понастромлюваніи головы людскіи, кровавіи, зъ застиглымъ выразомъ болю и роспуки на блѣдыхъ, посинѣлыхъ, меркотячимъ свѣтломъ огнищъ дивовижно освѣченныхъ лицяхъ. Холодный пѣтъ выступивъ на чоло Мирославы на сей видъ; вѣ, геройску, смѣлу дѣвчину, мучила думка, що швидко и си голова такъ само стримѣти буде денебудъ передъ шатромъ яко монгольскаго бегадира. Та нѣ, она волѣла бѣ теперь тлѣти въ пожарѣ и стримѣти яко кровава трофея передъ шатромъ побѣдителя, а нѣжъ своими живыми очима оглядати тѣ трофеѣ, зъ когрыхъ кожда недавно ще була живымъ чоловѣкомъ, думала, працювала и любила, — а нѣжъ ити здвожъ сего страшнаго табору на безчесне, зрадницке дѣло!

— Нѣ, нѣ, — думалось ѣй, — не буде того! Я не пѣду дальше! Я не стану зрадницею своего краю! Я покину батька, коли не зможу его ѿвести ѿдъ его проклятого намѣру!

Мѣжъ тымъ они стояли передъ шатромъ начальника, Петы, любимця Батыевого. Шатеръ не ѿдначувавъ ся ѿ прочихъ шатрѣвъ зъ верха нѣчимъ окрѣмъ припатои на вершку жердки зъ трема бунчуками; за то въ серединѣ бувъ далеко пышнѣйше, по азіатски, улаженный. Тѣлькожъ а нѣ бояринъ а нѣ Мирослава до середины шатра не входили, бо начальникѣвъ монгольскихъ застали передъ шатромъ, коло огнища, на котрѣмъ невольники пекли двоухъ баранѣвъ. Побачивши приходящихъ, начальники схопили ся вѣ вразъ на рѣвнѣи ноги и похапали до рукъ свою зброю, хочъ впрочѣмъ не поступали ся зъ мѣсця, щобы стрѣчати ихъ. Знаючи монгольскій звичай, бояринъ кивнувъ донцѣ, щобъ осталась позаду, а самъ, знявши зъ головы шоломъ а зъ плечей лукъ, приступивъ до нихъ зъ поклономъ и ставъ мовчки, зъ похилеными до землѣ очима, о три кроки передъ головнымъ начальникомъ Петою.

— ѿдъ якого царя приносишь намъ вѣсти? — спытавъ его Пета.

— Я не знаю нѣякого царя крѣмъ великого Джингисхана, пана всего свѣта! — сказавъ бояринъ. Се була звичайна формула пѣдданя. Пета за симъ поважно, але радо, простягъ бояринови руку.

— Въ пору приходишь, — сказавъ Пета, — мы дожидали своего союзника.

— Я знаю свѣй обовязокъ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Въ однѣмъ лишень я переступивъ вашъ звичай: я привѣвъ доньку свою до табору.

— Доньку? сказавъ зачудуваный Пета. Хибажъ ты не знаешь, що звичай нашъ забороняе женщинамъ вступати въ збѣръ воякѣвъ?

— Знаю. Але щожъ я мавъ зрѣбити зъ нею? У мене нема дому, нѣ родини, нѣ дружины! Крѣмъ мене и великого Джингисхана она не має нѣякои опѣки! Мѣй князь радъ бувъ позбути ся мене зъ своего мѣста, а тѣ проклатѣ смерды, мои невольники, збунтували ся противъ мене.

— Але всежъ таки ту она не може остати ся.

— Я прошу внукѣвъ великого Джингисхана, позволити ѣй остати ся нынѣшну нѣчь и завтѣршній день, поки не вынайду для неи безпечного пристановища.

— Для другѣвъ нашихъ мы гостиннѣй, — сказавъ Пета, и ѣдтакъ, обертаючись до Мирославы, ѣнъ сказавъ ломаною рускою мовою:

— Зблизись, дѣвчина!

Мирослава ажъ затрептѣла, почувши тѣ зверненѣ до себе слова страшного монгольского начальника. Повными ненависти и погорды очима глядѣла она на того нищителя Руси, зовѣмъ не слушаючи его слѣвъ.

— Зблизись, Мирославо! — сказавъ ви батько. Великий начальникъ монгольского войска ласкавый до насъ.

— Не хочу его ласки! — ѣдказала Мирослава.

— Зблизись, розказую тобѣ! — сказавъ грѣзно бояринъ. Мирослава неохѣтно зблизила ся.

Пета своими малыми, блискучими очима поглядѣвъ на ню.

— Гарны дѣвчина! Жаль, що не остатись. Гляди,

дѣвчина, на своѣй татѣ. Будь вѣрны великы Джингисханъ. Великы ласка буде! На тобѣ, дѣвчина, отсе коко, зѣ вашого князь Метиславъ! Знакъ безпеченьства. Покажи монгольскы воякъ — усѣ пропуститъ, нѣчого злого не зробитъ. А теперь до шатра!

Зѣ тыми словами Пета подавъ Мирославъ зѣ пальця своего великій золотый перстень, здобутый нимъ вѣ битвѣ надъ Калкою зѣ князя Метислава. На перстени бувъ великій золотисто-зеленый бериль зѣ вырѣзаными на нѣмъ фигурами. Мирослава вагувала ся приняти даръ одъ во рога, може навѣтъ заплату за батькову зраду.

— Возьми, доню, сей знакъ одъ великого внука Джингисхана, — сказавъ бояринъ. Се знакъ его великою ласки для тебе, дае тобѣ беспечный проходъ вѣ таборѣ монгольскѣмъ. Намъ бо прійдееь розстати ся, доню. Ихъ военный звычай забороняе женщинамъ бути вѣ таборѣ. Але зѣ тымъ перстеномъ ты можешь беспечно приходити и выходить, коли тобѣ запотребитъ ся.

Мирослава ще вагувалась. Але вѣ тѣмъ мовь нова якась думка шибнула ѣй вѣ голову — она взяла перстень и одвертаючись, урванымъ голосомъ сказала: — Дякую!

Затымъ Пета казавъ одвести еѣ до окремого шатра, котре на борзѣ приготовано для еи батька, а Тугаръ Вовкъ оставъ ся самъ зѣ монгольскими бегадирами, щобы радити военной раду.

Першій забравъ голосъ Пета, головный начальникъ сего оддѣлу, чоловѣчокъ лѣтъ коло сорокъ, типъ Монгола: невеличкій, повертливый, зѣ хитро мигаючими малыми, мовь мышачими очима.

— Сѣдай, гостю, — сказавъ онъ до боярина. Коли скажемо тобѣ, що мы дожидали тебе, то нехай се буде найвысша похвала твоєй вѣрности для великого Джингисхана. Але все таки ты троха за пѣвно прійшовъ. Войско наше вже третій день вѣ таборѣ стоитъ, а великій Джингисханъ, выправляючи насъ на западъ, до краю рабѣвъ своихъ Арпадѣвъ, наказувавъ намъ довше трехъ день безъ потребы нѣгде не задержуватись. Братъ нашъ, Кайданъ бегадиръ, що пѣшовъ черезъ край Воло-

хѡвъ, буде передъ нами въ домѣ Арпадѡвъ, здобуде ихъ столичне мѣсто,— и якужь славу мы принесемъ зъ того походу?

На те сказавъ бояринъ:

— Я порозумѣвъ слова твои, великій бегадире, и ось що ѡдповѣмъ на нихъ. Вѣрный слуга великого Джингисхана не мѡгъ швидше прибути до вашого табору, бо ажъ вчера дѡзнавъ ся о походѣ вашѡмъ, а дѡзнавши ся прибувъ заравъ. Про задержку не жури ся. Шляхи нашѣ хочъ не широкѣ, такъ беспечнѣ. Брама въ царство Арпадѡвъ стане вамъ отворомъ, лишъ тѡлько застукайте.

— Якѣ шляхи и въ чѣихъ рукахъ? спытавъ коротко Пета.

— Одень шляхъ скѡльскій, ширшій, горѣ отсею рѣкою и дальше вузкимъ проваломъ. Ёго стережуть нашего князя бояре, котрѣ на нѣмъ поробили засѣки. Але бояре не радо служатъ Данилови Романовичу, не радо стережуть засѣкѡвъ. Мала ѡбѣцянка склонить ихъ на сторону великого Джингисхана.

— Але чомужь не бачимо ихъ въ нашѡмъ таборѣ? — спытавъ Пета.

— Годѣ имъ, великій бегадире. Народъ, середъ котрого они живутъ и котрый мусить поставляти оружныхъ людей для обороны засѣкѡвъ, не радо зноситъ ихъ власть надъ собою. Духъ бунту и непокоры живе въ народѣ. Серце его тужить за давными порядками, де не було нѣ князѣвъ нѣ власти, де кожда громада жила для себе, а противъ спѡльного ворога вѣ дружили ся по добрѡй волѣ и выбирали та скидали свою старшину. Въ горахъ тыхъ живе одень дѣдъ, котрого прозвали бесѣдникомъ, и той роздувае полемѣнь непокоры въ имя тыхъ старыхъ порядкѡвъ. Народъ глядитъ на боярѣ, мовъ пастихи на вовка, и скоро бы тѡлько побачивъ, що бояре тягнуть въ сторону великого Джингисхана отверто, то побивбы ихъ камѣнемъ. Колижь за приближенемъ вашои силы бояре пѡддадутъ ся вамъ и выдадутъ вамъ засѣки — народъ пирене, якъ полова ѡдъ вѣтру.

Пета слухавъ уважно бесѣды боярина. Насмѣхъ и погорда заблискотѣли на его тонкихъ губахъ.

— Дивні-жь у васъ порядки! сказавъ ѓнѣ. Князь бунтує противъ своихъ слугъ, слуги противъ князя, князь и слуги противъ народа, а народъ противъ всякой власти! Дивні порядки! У насъ коли дрѣбні ватажки хотѣли бунтувати противъ великого Джингисхана, то той згромадивъ ихъ до своего аула и окруживши аулъ своими вѣрными сынами, казавъ наставити ѓсѣмдесять великихъ кѣтлѣвъ на жаръ, налити ихъ водою, а коли вода скипѣла, то не розбираючи нѣчиєи вина, велѣвъ въ кождый котель вкинути по два бунтѣвники и варити ихъ такъ довго, поки тѣло зовсѣмъ не ѓдкипѣло ѓдъ кости. Тодѣ велѣвъ повинимати голіє кѣстяки зъ кѣтлѣвъ, посадити ихъ на конѣ и пѣдвозити до пѣдвладныхъ имъ племенъ, щѣбъ тѣ на примѣрѣ своихъ ватажкѣвъ учили ся послуху и покоры великому Джингисханови. Отъ такъ бы и васъ єи вчити. И мы навчимо васъ єи. Дякуйте богамъ, щѣ зѣславъ насъ до сего краю, ѓо коли-ѓъ не мы, то вы певно, мовъ тѣ голодніє вѣвки, пожерли-ѓъ одніє другихъ.

Кровь постыла бояринови въ тѣлѣ при тѣмъ оповѣданю Монгола, — але ѓнѣ нѣ словечка не ѓдказавъ на тов.

— Ну, а якийже вашъ другій шляхъ? — спытавъ дальше Пета.

— Другій шляхъ тухольскій, — ѓдказавъ бояринъ, — хочъ вузшій и не такъ рѣвний, але за то близшій и рѣвно беспечный. На тѣмъ шляху засѣкѣвъ нема, анѣ княжихъ боярѣ нема. Саміє хлопцы пильнують єго.

— Хлопѣвъ вашихъ мы не боимо ся! — сказавъ зъ погордою Пета.

— И нѣщо ихъ бояти ся, — пѣдхопивъ бояринъ. Они-жь безъ оружя и безъ умѣлости воєнної. Тымъ шляхомъ я самъ можу вамъ бути провѣдникомъ.

— Але може на арпадскѣй сторонѣ шляхи тѣ сильно замкненіє?

— Тухольскій не замкнений зовсѣмъ. Скѣльскій замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольскимъ шляхомъ до краю Арпадѣвъ?

— Для оружныхъ мужѣвъ до Тухлѣ день ходу. Въ Тухли переночувати а разомъ во свѣтомъ въ дорогу...

— А скѣльскимъ?

— Вчисляючи, кѣлько часу треба на понищенѣ за-сѣкѣвъ, три дни ходу.

— Ну, то веди насъ тухольскимъ! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ слово сказати, великій бегадире, — сказавъ оденъ изъ начальникѣвъ монгольскихъ, мужчина величезного росту и геркулесовой будовы тѣла, зъ лицемъ темно-оливковой барвы, одѣтый въ шкѣру степового тигра, — що все разомъ ажъ надто выразно свѣдѣчило о его походженю зъ туркоманьского племени. Се бувъ страшный, нетямно смѣлый и кровожадный воѣвникъ, Бурунда-бегадиръ, супѣрецъ въ славѣ зъ Кайданомъ. Законы монгольскі, котрі онъ провадивъ, найстрашнѣйшу лишали по собѣ руину, найбѣльше число трупиѣвъ, найширшу рѣку пожарѣвъ. Онъ безмѣрно перевишавъ Пету своєю ѣдвагою: передъ его шатромъ кожного вечера було два разы бѣльше свѣжихъ головъ, нѣжъ передъ шатромъ всякого другого вояка. Але Пета не завидѣвъ ему тои смѣлости, чуючи надто добре свою перевагу надъ Бурундою въ штуцѣ веденя великихъ масъ и керованя великими битвами та походами. Онъ радо пускавъ Бурунду на найнебезпечнѣйшій мѣся, державъ его въ запасѣ на найтяжшу, рѣшучу хвилю, немовъ непоборимый зелѣзный таранъ, — а тодѣ пускавъ его зъ ѣддѣломъ „кровоавыхъ Туркоманѣвъ“ — довершувати побѣды.

— Говори, брате Бурундо! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ зъ десяти-тысячнымъ ѣддѣломъ ити тухольскимъ шляхомъ, а ты самъ поступай скѣльскимъ. Перейшовши на арпадскій бѣкъ, я ударю зъ заду на тыхъ, що стережуть скѣльского шляху и прорѣвнаю тобѣ дорогу.

Пета зъ подивомъ глянувъ на Бурунду, немовъ се першій разъ вырвалось тому рубацѣ зъ устъ таке розумне слово. И справдѣ, плянъ Бурунды бувъ хочъ и смѣлый, та за те дуже розумный, и Бурунда бувъ единый смѣльчакъ до выконаня сего пляну.

— Добре, сказавъ Пета, — нехай буде по твому! Выбирай собѣ вояковъ и рушай зъ ними заразъ завтра.

— Позвольте ще й менѣ слово сказати, великѣ бегадирѣ, — сказавъ Тугаръ Вовкѣ.

— Говори! — сказавъ Пета.

— Коли воля ваша слати часть своєї силы тухольскимъ шляхомъ, то позвольте менѣ пойти напередъ зъ невеличкимъ ѡддѣломъ и заняти вхѡдъ того шляху, закимъ ще тухольскѣ смерды дѡзнають ся о вашѡмъ приходѣ и завалять его засѣнками.

— Добре, иди! — сказавъ Пета. Коли хочешъ вырушити?

— Сейчасъ, щобы ще завтра на полудень сповнити свое дѣло.

— Коли такъ, то нехай се буде конецъ нашѡй радѣ и нехай боги щастятъ нашѡй збруѣ! — сказавъ Пета встаючи зъ мѣсця. Встали и прочѣ начальники. Тугаръ Вовкѣ просивъ Петы, щобы вызначивъ для него ѡддѣлъ смѣлыхъ мужѣвъ, а самъ пошовъ до шатра покрѣпити ся и попрощати ся зъ донькою.

Въ темнѡмъ шатрѣ, на лѡжку покритѡмъ мягкими, зрабоваными перинами, сидѣла Мирослава и гѡрко плакала. По всѣхъ страшныхъ и несподѣваныхъ враженяхъ сего вечера она ажъ теперъ мала часъ зѡбрати ся зъ думками, розглянути добре свое теперѣшне положене, въ котре втягнувъ еѣ батько. Положене те було справдѣ страшне, бачилося навѣтъ, безвыхѡдне. Батько еи зрадникъ, монгольскѣй слуга; она въ монгольскѡмъ таборѣ, на-пѡвъ гѡсть, на-пѡвъ бранка, а на всякѣй способъ кругла сирота. Ба навѣтъ послѣдна еи пѡдпора — непохитна вѣра въ свѡй пророчѣй сонъ, въ благословенство матери и въ свое щасте любовне зъ Максимомъ, — и тота вѣра теперъ, при холоднѡй розвазѣ, зачала похитуватись, кровавлячи еи сердце. Бо якимъ лицемъ стане она теперъ передъ Максимомъ? Якими словами розкаже ему о свѡмъ — добровѡльнѡмъ чи недобровѡльнѡмъ? — побутѣ въ монгольскѡмъ таборѣ? Мовъ гадюки вертѣли еи сердце

тѣ pytania, и она дала слѣзамъ волю, и плакала мовь въ житѣмъ своимъ прощала ся.

Батько тихими, тревожными кроками приступивъ до неи, положивъ руку на еи плече, — она не пѣдводила головы, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню, Мирославо, — сказавъ ѓнѣ, — не плачь! Дасть Богъ, все ще добре буде!

Мирослава мовь не чула нѣчого, сидѣла недвижно, холодна, безъучасна.

— Забуди того смерда! Гарна будучнѣсть чекае тебе, а ѓнѣ... Що ѓнѣ? Завтра въ полудне ѓнѣ упаде трупомъ ѓдѣ мови шаблѣ.

— Кто? — скрикнула Мирослава роздирающимъ сердце голосомъ.

Бояринѣ злякавъ ся того голосу и ѓдступивъ ся ѓдѣ дочки, що зѣрвалась на рѣвнѣи ноги.

— Кто упаде трупомъ? повторила она. ѓнѣ, Максимъ? Ты ведешъ нападѣ на Тухлю?

— Та нѣ, нѣ! — ѓдпекувавъ ся бояринѣ, — кто се сказавъ тобѣ?

— Самъ ты сказавъ! — наставала на него Мирослава. — Тату, скажи менѣ правду, що ты задумуешъ? Не ѓбѣи ся за мене! Я теперъ и сама вже добре се бачу, що не можу бути Максимова, черезъ тебе не можу бути! О, ты розумный, ты хитрый! Ты допровадивъ до своего! Не для того я не можу бути Максимова, що выща ѓдѣ него родомъ, — о нѣ! Я низша ѓдѣ него, я чуюсь безмѣрно низшою ѓдѣ него, бо ѓнѣ чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може и сама зрадница! Такъ тату! Ты дуже хитрый, такой хитрый, що ажъ себе самого перехитривъ! Ты кажешъ, що мого щастя бажавшъ, а ты вбивъ мов щасте. Але нехай и такъ! Що въ мене за хосенъ? Тѣлько скажи менѣ, що ты задумуешъ напротивъ него?

— Алежъ нѣчого, зовеѣмъ нѣчого! ѓнѣ теперъ може вже десь далеко въ горахъ.

— Нѣ, нѣ, нѣ, не вѣрю тобѣ! Скажи менѣ, що вы урадили въ Монголами?

— Говорили о тѣмъ, куды на Угры йти.

— И ты имъ хочешь выдати тухольскій шляхъ, щобы помстити ся на Тухольцяхъ!

— Дурна дѣвчино, — що менѣ мстити ся на нихъ! За дрѣбнѣи они для мови мести. Я хочу перепровадити Монголѣвъ на Угры, бо чимъ швидше подутъ въ нашого краю, тымъ менше ту руины нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава. Але въ поворотомъ доруйнують, що теперъ цѣле лишать! И ты ведешъ ихъ на Тухлю, теперъ, заразы?

— Нѣ, не на Тухлю. Я веду тѣлько оденъ малый ѓддѣль, щобъ обсадити вхѣдъ до Тухлѣ.

— Кто має браму, той має и хату! Але я розумѣю теперъ! Ты-жь самъ казавъ недавно, онъ тамъ, на горѣ, що завтра Максимъ має въ тухольскими молодцями валити нашъ дѣмъ. А ты хочешъ въ Монголами напасти на него, убити его...

Бояринъ выпуливъ на ню зачудуванѣи очи; ѓнъ почавъ бояти ся, чи не вѣдьма она — такъ страшно бы-стро згадувала она, въ чѣмъ дѣло.

— Доню, забудь за него! — сказавъ ѓнъ. Яка доля єму судила ся, така и буде.

— Нѣ, тату, — тымъ ты не зведешъ мене! Я иду, ѣду до Тухлѣ, я остережу его, спасу его ѓдъ твои за-сѣдки! А коли въ ню попаде ся, то я стану обѣчь него и буду бороти ся разомъ въ нимъ, до послѣдного скону, проти тебе, тату, и твоихъ поганыхъ союзникѣвъ!

— Дѣвчино, ты божевѣльна! — скрикнувъ бояринъ. Уважай, не доводи мене до гнѣву! Се хвиля рѣшуча.

— Що мене твоѣи гнѣвъ обходитъ! — ѓдкавала холодно Мирослава. И що ты менѣ можешъ ще ѓбльше злого зробити пѣсля того, що доси зробивъ? Коли убѣєшь мене, то се буде тѣлько добродѣйство, бо и такъ менѣ не жити. Пусти мя!

— Нѣ, остань ту, нерозумна!

— Такъ, остань ту, поки ты спокѣино не замордуєшь того, кто дорожшѣи менѣ надъ жите мѣе! О нѣ, я не останусь!

— Остань! Богомъ кленусь тобѣ, що не поѣнесу руки свои на него!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розумѣе ся, ты бояринь, — дежь бы ты підносивь руку на смерда. Але своимъ дикимъ товаришамъ велишь всѣ затровнї стрѣлы нацѣлити на его грудь!

— Нѣ! Коли вже таке твоє надъ нимъ милосерде, то ще разъ кленусь тобѣ, що нѣ я анѣ нѣкто зъ моєи дружини не ткне его, хочбы ѓнѣ незнати якъ нападавъ на насъ! Досыть тобѣ сего?

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тревогою, и не могла нѣчого бѣльше сказати. Хибажь она знала, чи досыть сего, чи нѣ? О, якъ рада була-бъ она пташкою злетѣти до него, щиримъ щebetанемъ перестеречи его! Але годѣ було. Батько єи взявъ свою збрую и выходячи зъ шатра, сказавъ:

— Доню, ще разъ кажу тобѣ и заклинаю тя: остань ся въ таборѣ, поки я не вернусь, а тодѣ роби собѣ, що твоя воля буде. А теперъ прощай!

Ѓнѣ вийшовъ, и заслона зъ войлоку, що служила замѣсть дверей, неспокойно захитала ся за нимъ. Зъ заломаными руками, образъ найтяжшого горя и найстрашнѣйшой тревоги, стояла Мирослава насередъ шатра, нѣма, перехилена напередъ, зъ отвореными устами, ухомъ ловячи послѣднїй стукъ кѣньскихъ копытъ, що глухли и нѣмѣли по мѣрѣ того, якъ ѓддалявъ ся на полудне ѓддѣль Монголѣвъ, веденый єи батькомъ на погибель Тухольщины.

V.

Зъ важкимъ сердцемъ ишовъ Максимъ Беркутъ посередъ невеличкої ватаги тухольскихъ молодцѣвъ на сповненѣ волѣ громадскої. Ѓдѣ малку выросъ ѓнѣ въ глубокѣмъ почуваню своєи єдности зъ громадою и святости громадскої волѣ, тожь и теперъ, коли зовѣмъ не въ пору для его сердца павъ на него почесный выбѣръ громады — прогнати зъ громадскихъ земель ворога громады, якого бачили Тухольцѣ въ бояринь, — и теперъ

ѡнъ не смѣвъ ѡдмовитись ѡдъ того порученя, хочъ сердце его рвало ся и краялось на саму думку, що буде мусѣвъ стрѣнути ся зъ Мирославою, зъ еи батькомъ, якъ зъ ворогами, що буде може мусѣвъ бороти ся зъ лучниками боярскими або и зъ самымъ бояриномъ, проливати кровь людску въ очехъ тои, за котру ѡнъ самъ готовъ бувъ свою кровь пролити. Правда, ѡнъ твердо рѣшивъ ся зрѡбити свое дѣло якъ можна найспокойнѣйше и не доводити его ажъ до проливаня крови, але ктожь мѡгъ ему поручити, що бояринъ, знаючи его слабу сторону, самъ не буде шукати зачѣпки. Се лекше могло бути, якъ що.

— Але нѣ — думавъ собѣ Максимъ, — коли схоче мои крови, я не буду боронити ся, я надставлю ему свои груди добровѡльно, нехай бѣе! Житя ѡнъ не хоче менѣ дати, то нехай давъ смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай батьку мѡй, соколе сивый! Прощайте браты и товаришѣ мои! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуете и скажете: згинувъ для добра громады! Але вы не будете знати, що я самъ бажавъ и шукавъ смерти!

Такъ думавъ Максимъ, приближаючись до будынкѡвъ боярскихъ на горбку надъ Опоромъ. Дѡмъ боярина збудованый бувъ зъ грубыхъ, въ чотыри гранки гладко обтесаныхъ и гиблемъ на сповняхъ выглаженныхъ ялицъ, будованыхъ въ угла, такъ якъ теперь ще будутъ нашѣ сѣльскѣ хаты. Покрытый бувъ грубыми драницями, обмазанными зъ верха грубою верствою червоною, въ водѣ не розмокаючої глины. Ѳкна, якъ и у всѣхъ хатахъ, оберненѣ були на полудне; замѣсть шибѡкъ понапинанѣ були на рамахъ воловѣ мѣхурѣ, пропускаючѣ слабе, жовтаве свѣтло до середины. Входовѣ дверѣ зъ переду и зъ заду вели до обширныхъ сѣней, котрыхъ стѣны обвѣшанѣ були всѣлякимъ оружьемъ, оленевыми и жубровыми рогами, шкѡрами зъ дикѡвъ, вовкѡвъ и медведѣвъ. Зъ сѣней на оба боки вели дверѣ до кѡмнатъ, обширныхъ, высокыхъ, зъ глиняными печами безъ коминѡвъ и зъ деревяными, гарно вырѣзуваными полицями на всяку поесуду. Одна свѣтлиця була бояринова, а друга,

по другомъ боцѣ сѣней, его доньки. Эъ заду були двѣ обширнѣ коморы: въ одной кухня, въ другой людска. Въ свѣтлицы боярина стѣны були обвѣшанѣ шкѣрами медведѣвъ, тѣлько надъ постѣлю висѣвъ дорогій заморскій килимъ, здобутый бояриномъ въ якѣмось походѣ. Тамъ же висѣли его луки, мечъ и проча подручна збруя. Свѣтлиця-жь Мирославы була крѣмъ мягкихъ шкѣръ по стѣнахъ и помостѣ пристроена въ цвѣты, а на стѣнѣхъ напроти ѡконъ, надъ ѡи лѣжкомъ, висѣло дороге, метале зеркала и обѣчь него деревянный, срѣбломъ окованный, чотыреструнный теорбанъ, любый повѣрникъ Мирославиныхъ мрѣй и снѣвъ дѣвочихъ. Ѡддалѣкъ ѡдъ дому, въ невеличкѣмъ яру, стояли стайнѣ, стодолы и прочѣ господарскѣ будынки; тамъ такожь була невеличка хата для скотарѣвъ. Але пусто и глухо було нынѣ въ просторѣмъ, боярскѣмъ домѣ. Боярина и Мирославы нема дома, слугъ бояринъ поддирывавъ, худобу велѣвъ перегнати до череды сусѣдного корчиньского посадника; тѣлько лучники и топѣрники остали ся, тай тѣ якѣсь невеселѣ, не гомонятъ, не жартуютъ, анѣ пѣсенъ не спѣвають. Мабутъ важнѣйше якесь жде ихъ дѣло, бо берутъ луки и стрѣлы, топоры и списы, а все те мовчки, сумовито, мовъ на смерть готують ся. Що се такого?

Но ось оденъ, що стоявъ середъ шляху, мовъ на сторожи, давъ знакъ трубою, и въ повнѣй збруѣ всѣ дружинники стали въ рядъ передъ домомъ боярскимъ, поднявши списы, напавши луки, мовъ до битвы. По шляху надѣйшла тухольска ватага и побачивши оружныхъ людей передъ боярскимъ домомъ, почала ѣ собѣ готовити ся до бою. Тревожными очима позирнувъ Максимъ на оружныхъ людей, чи нема мѣжь ними боярина. Але на щастѣ боярина не було. Ѡдохнувъ Максимъ немовъ гора зъ груди его звалила ся и смѣлѣйше почавъ порядкувати свою ватагу. Се и не довго часу забрало, и мовчки, зъ понатыгаными луками, зъ блискучими топорами и списами Тухольцѣ зближали ся въ рядъ до боярскихъ дружинникѣвъ. Не дальше пятидесяти крокѣвъ одной ѡдъ другихъ зупинили ся.

— Боярине Тугаре Вовку! — кликнувъ голосно Максимъ.

— Нема боярина Тугара Вовка, — ѳдповѣли дружинники.

— Такъ вы, вѣрній его, слушайте, що я скажу вамъ ѳдъ имени тухольской громады! Пѳслала насъ громада, щобъ прогнати васъ волею чи неволею зъ земель тухольскихъ по засуду громадскому. Пытаемось васъ, чи уступитесь по волѣ, чи нѣ?

Дружинники мовчали.

— Пытаемось другій разъ! сказавъ Максимъ.

Дружинники мовчали, не спускаючи лукѳвъ.

— Пытаемось третій разъ! сказавъ пѳдносячи голосъ Максимъ.

Дружинники мовчали, але стояли недвижно въ своѣй ворождѣй пѳдставѣ. Дивно було Максимови, що се має значитись, але не зупиняючись довше, ѳнъ велѣвъ своимъ молодцямъ выпустити стрѣлы на дружинникѳвъ. Стрѣлы засвистѣли, мовъ змиѣ, и перелетѣвши понадъ головы дружинникѳвъ, повбивали ся въ стѣну. Въ тѳй хвили дружинники, мовъ на данный знакъ, кинули зброю на землю и зъ простягнутыми руками ступили напроти тухольскихъ молодцѣвъ.

— Товаришѣ, брата! — сказали они. Не прогнѣвайтеся на насъ за наше мовчане. Мы дали слово бояринови, що стрѣtimo васъ ворожо, але мы не давали ему слова, проливати кровь вашу, и проливати еѣ за неправду. Мы були при судѣ громадскѳмъ и знаемо, що бояринъ скривдивъ громаду и що судъ громадскій справедливый. Робѣтъ, що вамъ повелено, и коли ласка буде батькѳвъ вашихъ, мы просити ихъ будемо, щобъ приняли насъ до своєї громады. Не хочемо бѳльше служити бояринови!

Радѳсть Тухольцѣвъ, а особливо Максима, коли почувли тѣ слова, була безгранична. Заразъ всеѣ покидали оруже на купу передъ боярскимъ домоѣмъ и середъ голосныхъ, веселыхъ крикѳвъ обнимали и цѣлували своихъ новыхъ и неспѳдѣванныхъ товаришѣвъ, зъ котрыми передъ хвилею думали вступити въ смертельный бѳй.

А вжежъ Максимъ найдужше радъ бувъ зъ того, що боязнъ его не справдила ся, що ему не довелось передъ очима Мирославы поборювати си батька и прогоняти въ невѣсну даль тоту, зъ котрою ѓнъ радъ бы бувъ нѣколи не розстати ся. Радѣсть зъ сумирного закѣнченя сеи немилой справы на хвилю заглушила въ нѣмъ всякї другї непевности. Въ товариствѣ веселыхъ боярскихъ дружинникѣвъ вѣшли Тухольцѣ до боярского дому, все зъ зацѣкавленемъ оглядаючи, хочъ нѣчого не тыкаючи. Зъ сердечнымъ трепетомъ наближавъ ся Максимъ до свѣтлицѣ Мирославы, надѣючись тутъ стрѣтити єѣ въ слезахъ або въ гнѣвѣ, бажаючи щиримъ словомъ потѣшити, успокоити єѣ. Але Мирославы не було въ свѣтлицы и се занепокоило Максима. Де она? подумавъ ѓнъ и сейчасъ рѣшивъ ся спытати о те дружинникѣвъ, що мѣжъ тымъ вештали ся, приготавлиючи на радощахъ для своихъ тухольскихъ гостей братерску гостину. Але ѓдповѣдь дружинникѣвъ на подѣбне пытанє зовсѣмъ не вдоволила и не успокоила Максима. Бояринъ вчера рано выѣхавъ зъ донькою, але куды? за чимъ? коли верне? — не знати. Казавъ имъ выступити ворожо проти Тухольцѣвъ, але чи то побачивши ихъ понурї, неохочї лица, чи то може повзявши яку иншу думку, урвавъ бесѣду и ѓдѣхавъ. Отъ и все, що дѣзнавъ ся Максимъ ѓдъ новыхъ союзникѣвъ. Очевидна рѣчь, що такї вѣсти мусѣли сейчасъ закаламутити его чисту радѣсть, ба навѣтъ кинути тѣнъ якогось пѣдозрѣня на дружинникѣвъ. Що се такого? Чи не крыєсь въ тѣмъ зрада яка? Чи не хоче бояринъ зловити ихъ въ яку засѣдку? Але не хочачи всѣмъ въ голосъ виявлювати свого пѣдозрѣня, Максимъ шепнувъ тѣлько деякимъ зъ своихъ товаришѣвъ, щобъ мали ся на осторожѣ, а самъ почавъ пильно и уважно переглядати весь дѣмъ ѓдъ горы ажъ до долу, не минаючи нѣ одной скрытки, нѣ одного закамарка. Нѣде не було нѣчого пѣдозрѣного.

— Гарна будова! — сказавъ Максимъ до дружинникѣвъ, заставляючихъ столы, — але щожъ, мы мусимо єѣ розѣбрати. Звѣсна рѣчь, мы не будемо си нѣ валити нѣ палити, але зложимо все порядно на купу, щобъ бо-

яринъ, коли запотребує, мѡгъ собѣ все те забрати. И все добро его мусить бути ему схоронене въ цѣлости.

Мѣжь тымъ дружинники повиносили до сѣней великі дубові столы изъ свѣтлицъ, прикрили ихъ бѣлою скатертю и заставили всѣлякою стравою и медомъ. Середъ радѡсныхъ окликѡвъ и спѣвѡвъ почала ся гостина. Тѡлькожь чимъ довше сидѣли молодцѣ за столами, чимъ бѡльше ѣли и пили, тымъ бѡльше щезала якось ихъ радѡсть и веселѡсть. И хочъ мѣдъ пѣнивъ ся въ точеныхъ деревяныхъ кубкахъ, хочъ мясо печене на рожнахъ дымилось на тарѣлкахъ, хочъ щирі, товарискі слова гомѡнѣли ѡдъ одного кѡнца стола до другого, то все таки таємно тремтѣли чогось всѣхъ сердца, немѡвъ дожидали якоисъ страшной вѣсти. Дивна, недослѣдима а всѣмъ чутна тревога висѣла въ воздухѣ. Чи стѣны боярскаго дому давили вольныхъ громадянъ?...

Ось вставъ оденъ изъ боярскихъ дружинникѡвъ и пѡднимаючи въ гору кубокъ повенъ пѣнистого меду, почавъ говорити :

— Братя! Радѡсный сей день для насъ, и щобъ нѣяка страшна пригода...

Але не скѡнчивъ. Разомъ поблѣдъ и затремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ. Всѣ бенкетуючі напруго посхапувались, выскакуючи, кто куды мѡгъ, перевернули столъ зъ всѣма кубками и стравами.

— Що се? що се? — крикнули всѣ наразъ и поперли ся до дверей. Хочъ и якъ дрѡбный на око и малозначучій бувъ знакъ — глухій стукъ кѡньскихъ копытъ, а прецѣнь якого безмѣрнаго переполоху нарѡбивъ ѡнъ въ боярскѡмъ домѣ. Одну хвили истинне пекло було въ сѣнехъ: сей бѣгъ туды, той сюды, сей шукавъ того, той сего, а всѣ мѣшали ся и товпили ся безъ ладу, топчучи по кубкахъ и стравахъ, по бѣлѡй скатерти и по дубовѡмъ переверненѡмъ столѣ. Максимъ першій вырвавъ ся на двѡръ изъ тои замѣшанины и разъ тѡлько кинувши окомъ докола, пѡзнавъ всю величъ небезпеченьства.

— До зѡруѣ, братя, до зѡруѣ! Монголы! Монголы! Той крикъ бувъ мѡвъ наглый ударъ грому. Всѣ

стали, мовь мертвѣй; безладна сумѣшка перемѣнила ся въ безладне остовпѣне. Але и се тѣлько хвилю тревало. Грохѣтъ кѣньскихъ копытъ роздававъ ся все бѣлизше и бѣлизше, а приближене небезпеченьства разомъ обудило всѣхъ зъ мертвоты. Аджежъ всѣ були смѣлѣ, сильнѣ, молодѣй! Аджежъ кождый зъ нихъ неразъ въ своихъ дитячихъ и молодечихъ снахъ бачивъ себе въ битвѣ, въ небезпеченьствѣ, въ кровавѣй боротьбѣ зъ ворогомъ, и бажавъ и моливъ ся, щобъ сонъ ставъ ся явою, щобъ довелось ему колись ставати грудьми въ оборонѣ своего краю. А ось хвиля надѣйшла — и онижъ малибъ еи перелякати ся? Тѣлько на хвилю оглушила ихъ страшна вѣсть, страшна назва „Монголы“, — въ слѣдуючѣй хвили они вже були тымъ, чимъ були звычайно, вже кождый державъ въ рукахъ свою збрую, стоявъ въ рядѣ поручъ зъ другими, готовый до кровавого бою. Максимъ, мовь старый въ бояхъ посивѣлый начальникъ, выдававъ розказы и распоряджувавъ обороною.

— Головне дѣло наше, товаришѣ, держати ся сихъ стѣнъ. Поки ворогъ не выпре насъ ѡдъ сего дому и не окружитъ на вольнѣмъ полю, поти не маємо чого бояти ся. Дѣмъ сей, то буде наша твердыня!

И ѡнь розставлявъ лучникѣвъ коло ѡконъ, коло дверей, по два и по три, якъ до важности и доступности мѣсця. Деякѣ мали бути въ внутрѣ дому, щобъ доносити зъ боярского склада лучникамъ стрѣлъ и рогатинъ; головна-жъ сила мала стояти при входовыхъ дверехъ, щобъ въ разѣ потреби проломити ряды облягающихъ и ѡдбити ихъ ѡдъ дому.

А мѣжъ тымъ Монголы на рѣни надъ Опоромъ зупинили ся, позлазили зъ коней и роздѣливши ся на три ѡддѣлы, рушили пѣдъ горбокъ трема стежками. Очеvidно провадивъ ихъ ктось добре знающѣй стежки и ходы, бо цѣлый той маневръ ѡдбувъ ся швидко, безъ вагованя и довшой застановы. Маневръ той показувавъ ясно, що Монголы хотѣли зъ всѣхъ бокѣвъ ѡбѣйти и окружити дѣмъ ѡдъ разу.

Але кто се йде такъ завзято на чолѣ середного, головного ѡддѣлу Монголѣвъ? Глядятъ товаришѣ и очемъ

своимъ вѣры не ймутъ. Се не кто другій, якъ самъ властивецъ сего дому, гордый бояринъ Тугаръ Вовкъ.

— Нашъ бояринъ! Нашъ бояринъ! — скрикнули деякі дружинники, котрыхъ Максимъ, не довѣряючи ихъ щирости, поставивъ въ ряды въ сумѣшь зъ Тухольцями.

— Такъ, вашъ бояринъ — монгольскій слуга, зрачникъ свои батькѣвщины! Не вжежъ вы и теперъ щесхочете додержувати ему вѣрности?

— Нѣ, нѣ! — скрикнули дружинники однодушно. Смерть зрадникови! Роздѣлемъ вражу роту, або самі погинемо въ оборонѣ свого краю.

Урадованый тымъ заявленемъ, сказавъ Максимъ:

— Простѣтъ, братя! Хвилю одну я несправедливо судивъ васъ, думаячи, що вы въ змовѣ зъ своимъ бояриномъ. Але теперъ бачу, що кривду робивъ я вамъ. Держѣмъ ся разомъ, близько стѣнъ, такъ щобы не могли насъ окружити, и стараймо ся завдавати имъ якъ наибѣльше страты. Монголы, якъ я чувъ, не добре умѣють вести облогу, а ще въ такѣй невеличкѣй силѣ. Чей намъ удасть ся ѳдбити ихъ напада.

Бѣдный Максимъ! Онъ старавъ ся въ другихъ вмовити надѣю, котра у него почала щезати ѳдъ першої хвилѣ, коли тѣлько побачивъ Монголѣвъ, а тымъ бѣльше теперъ, коли переважаюча ихъ сила въ повнѣ розвернула ся передъ очима осадженихъ. Але все таки его слова мали велику вагу у его товаришѣвъ, котрі неразъ уже мали случай перекопати ся о его притомности духа и оглядности въ часѣ наибѣльшого небезпеченства. Слѣпо полягаючи на его словахъ и розказахъ, каждый рѣшивъ ся пильнувати свого мѣсця до крайної можности, знаючи добре, що и сусѣдне мѣсце буде такъ само пильноване.

Но отъ Монголы широкимъ колесомъ въ три ряды обступили вже дѣмъ боярскій и камянні стрѣлы на лугахъ своихъ держали вже намѣреніи на смѣлыхъ обсадженихъ молодцѣвъ. Тѣлько що начальникъ не давъ ще знаку до бою. Начальникъ, бачить ся, хоче попереду пробовати ще намовы, бо ось онъ выѣхавъ зъ помѣжъ

рядѡвъ напередъ противъ головному ѡддѣлови обляженныхъ и каже :

— Рабы невѣрнїи! Поганїи смерды! Не вжежь зухвалѡсть ваша такъ безгранична, якъ и ваша дурнота, що вы хотѣлибы пѡднимати оружє на вѡйско великого Джингисхана, нынѣ безперечного пана всеи Руси? Пѡддайте ся єму безъ бою, то ѡнъ помилує васъ. Але тї, що захотятъ опирати ся єго силѣ, будуть нещадно роздавленїи, якъ хробаки пѡдъ колесами воза.

На такую мову голосно и смѣло ѡдповѣвъ Максимъ Беркутъ :

— Боярине! Дуже не въ пору назвавъ ты насъ, сынѡвъ вольной громады, рабами! Ты поглянь на себе! Може до тебе така назва борше пристане, нѣжь до насъ. Адже до вчера ще бувъ ты рабъ княжїи, а нынѣ ты вже рабъ великого Джингисхана и певно полизавъ молоко ровлите по хребтѣ коня великого Джингисхана. Коли оно тобѣ смакувало, то ще зъ того не выходитъ, щобъ и мы були ласїи на него. Великои силы великого Джингисхана мы не лякаємось. Она може насъ зробити трупами, але не зробить насъ рабами. А тебе, боярине, вся сила великого Джингисхана не зробить уже анѣ вольнымъ, анѣ чеснымъ чоловѣкомъ!

Остра и рѣзка була бесѣда Максимова. Иншимъ часомъ ѡнъ уважавбы на те, що передъ нимъ батько Мирославы, але теперъ ѡнъ бачивъ тѡлько ворога — нѣ, зрадника, чоловѣка, що потоптавъ самъ свою честь, котрому затымъ нѣяка честь не належить ся. Голосно радувались товаришѣ, почувши такую Максимову мову. А бояринъ ажъ пѣннивъ ся зо злости.

— Хлопе поганый! — кричавъ ѡнъ. Жди лишень, я тобѣ покажу, що завчасно ты похвалявъ ся своею вольностью! Нынѣ ще кайданы забрязчатъ на твоихъ рукахъ и ногахъ! Нынѣ ще ты будешъ валяти ся въ поросѣ передъ начальникомъ монгольской силы!

— Швидше згинутїи! — ѡдкававъ Максимъ.

— Отже не згинешъ! — крикнувъ бояринъ. — Гей, дѣти, — озвався ѡнъ до Монголѡвъ ихною мовою, — далѣ на нихъ! Тѡлько сего обминайте, сего мусимо мати жи-

вого въ рукахъ!—И ѓнъ давъ знакъ до бою. Залунавъ по горахъ и лѣсахъ роговый звукъ и урвавъ ся. Стишилось кругъ боярскаго дому, але се була страшна тиша. Мовъ гадюки свистѣли монгольскій стрѣлы; градомъ сыпались на боярску оселю. Правда, нападники були занадто далеко ѓддалені, а щобы стрѣлы ихъ могли графляти оборонцѣвъ, або, трафивши, небезпечно ранити ихъ. Длятого Максимъ крикнувъ до своихъ товаришѣвъ, щобъ теперь ще не стрѣляли, щобъ въ загалѣ щадити стрѣлъ и збруѣ, а уживали ихъ ажъ тодѣ, коли можна добре влучити ворога и однимъ ударомъ нанести ему значну страту. А щобъ не ѓдъ разу припустити напасникѣвъ до стѣнъ дому, ѓнъ зъ своими выбраными товаришами уставивъ ся на подвѣрю, о якихъ двацять крокѣвъ передъ входомъ, за мѣцнымъ дощанымъ остѣнкомъ — кунемъ недобудованого паркану. Парканъ бувъ якъ разъ въ хлопа высокій, и стрѣлы монгольскій не досягали молодцѣвъ. За те ихъ цѣлнй хочъ и рѣдкій стрѣлы смертельно разили Монголѣвъ и стримували ихъ ѓдъ наближеня. Страшно розлютивъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши те.

— Приступомъ до нихъ! — крикнувъ ѓнъ, и збита громада Монголѣвъ пѣдъ его проводомъ кинула ся ѓвгцемъ и зъ голоснымъ крикомъ идъ остѣнкови. За остѣнкомъ було тихо, немовъ все тамъ вымерло. Ось-ось уже Монголы добѣгають, ось-ось своимъ напоромъ обалять остѣнокъ — коли въ тѣмъ понадъ остѣнокъ вырвавъ ся, мовъ зъ землѣ вырѣсь, рядъ головъ и могучихъ раменъ — и свиснула громада сталеныхъ стрѣлъ — и ревнули зъ болю поранені Монголы страшными голосами. Половина ихъ упала, мовъ пѣдкошена, а друга половина пирела назадъ, не дѣючи на крики и проклятя боярина.

— Гурра молодцѣ! Гурра Максимъ! Гурра Тухольщина! — закричали оборонцѣ и духъ вступивъ въ нихъ. Але бояринъ, не тямлячись зо злости, збиравъ уже другу громаду до нападу. ѓнъ поучавъ Монголѣвъ, якъ треба нападати и не розсыпати ся за першимъ ударомъ противника, але ѓвгчи по трупахъ дальше. Мѣжь

тымъ и Максимъ поучавъ своихъ молодцѣвъ, що дѣяти, и зъ пѣнесенымъ оружемъ ждали они нападу Монголѣвъ.

— Далѣ на нихъ! — крикнувъ бояринъ, и попередь всего цѣлыми рядами пустили Монголы градъ стрѣлъ на противникѣвъ, а затымъ зновъ пустилась громада приступомъ на остѣнокъ. Зновъ передь приближенемъ стрѣтили ихъ молодцѣ цѣльными стрѣлами, и зновъ половина нападающихъ зъ страшнымъ крикомъ упала на землю. Але решта вже не пирскала назадъ, але зъ оглушающимъ крикомъ вергла ся далѣ и досягла остѣнка. Страшна хвиля була. Тонкій, дощаний остѣнокъ дѣливъ ѡдъ себе смертельныхъ ворогѣвъ, котрѣ, хочъ якъ близько себе були, не могли досягнути одні другихъ. Хвилю мовчали одні и другі, тѣлько швидкій, горячій ѡддыхъ чути було по обохъ бокахъ остѣнка. Раптомъ, мовъ на даний знакъ, заgrimали монгольскі топоры о остѣнокъ, але въ тѣй самѣй хвили тухольскі молодцѣ сильными пѣдоймами пѣдважили въ гору остѣнокъ, поперли его плечима и обалили на Монголѣвъ. А разомъ зъ тою хвилею, коли впавъ остѣнокъ, обалюючи своимъ тягаромъ передній рядъ Монголѣвъ, скочили напередъ молодцѣ, узбрѣніи въ топоры на довгихъ топорщахъ, лупаючи ними черепы монгольскі. Забрызкала кровь, залунали крики и стоны ворогѣвъ — и зновъ розскочила ся юрба напасникѣвъ, лишаючи на мѣсци бою трупѣвъ и раненыхъ. И зновъ радѣсений крикъ оборонцѣвъ повитавъ побѣду товаришѣвъ, и зновъ ѡдповѣли на той крикъ Монголы градомъ стрѣлъ, а бояринъ лютыми проклятями. Але молодцямъ прійшлося теперъ покидати своє высунене становище — и зъ жалемъ прощали они те мѣсце, зъ котрого такъ щасливо ѡдразили першій напады Монголѣвъ. Безъ нѣякои страты, безъ ранъ, въ повнѣй збруѣ и въ найкрасшѣмъ порядку, лицемъ до ворога, молодцѣ ѡдступили пѣдъ стѣны боярскаго дому.

Коли на полуденнѣмъ боцѣ двора молодцѣ такъ щасливо ѡдбывали напады Монголѣвъ, ишла завзята и не такъ щаслива боротьба на пѣвнѣчнѣмъ подвѣрѣю. И ту монгольскі стрѣлы пройшли безъ шкоды для осадже-

ныхъ. Тѣлькожь тутъ Монголы ѡдъ разу пѡшли на приступъ и осаженымъ прійшлось дуже жарко. Они кинулись купою проти Монголѡвъ, але стрѣченіи були стрѣлами и мусѣли вертати ся, стративши трехъ раненыхъ, котрыхъ Монголы сейчасъ порубали на куснѣ.

Першимъ дѣломъ Максима було теперъ — обійти всѣ становища и оглянути добре своє положенє. Живымъ ланцухомъ обступили Монголы хату и ненастанно сыпали на ню градомъ стрѣлъ. Осаженіи такожъ стрѣляли, хочъ и не такъ густо. Максимъ ѡдъ разу побачивъ, що напасники намагають до того, щобъ вперти ихъ до внугра хаты, ѡдки бы они не могли стрѣляти, пѡсля чого легка мусѣла-бъ бути надъ ними побѣда. Затымъ головна рѣчь для оборонцѣвъ була — удержатись передъ стѣнами дому. Але тутъ они выставленіи були на густіи монгольскіи стрѣлы. Щобъ хочъ троха захистити ся ѡдъ нихъ, Максимъ велѣвъ пѡдрывати дверѣ, познимати верхняки въ столѡвъ и поуставляти ихъ передъ кождымъ становищемъ, якъ великіи щиты. Зъ за тыхъ щитѡвъ безопасно и выгѡдно стрѣляли молодцѣ на Монголѡвъ, кепкуючи собѣ въ ихъ стрѣлъ. А Максимъ ходивъ ѡдъ становища до становища, обдумуваеъ новіи способы обороны и заочучувавъ товариштѣвъ своимъ словомъ и примѣромъ.

— Держѣмъ ся, товариштѣ! говоривъ ѡнъ, — швидко въ Тухли почують крики або кто небудь побачить, що тутъ дѣе ся, и намъ прибуде помѡчь!

Пѡвъ години вже тревала осада. Монголы стрѣляли и кляли страшно „рускихъ пѡвѣ“, котріи не то що не пѡддавали ся имъ, але ще смѣли такъ уперто и щасливо боронитись. Тугаръ Вовкѣ скликавъ знатнѣйшихъ ихъ ватажкѡвъ на нараду, щобъ обдумати якіи одностайный, рѣшучій ударъ.

— Приступомъ ити! — говоривъ оденъ.

— Нѣ, приступомъ трудно, — а стрѣляти, поки всѣхъ не пострѣляємо, — говоривъ другій.

— Постѡйте, — сказавъ Тугаръ Вовкѣ, — на все буде часъ. Теперъ тѡлько о то йде, щобъ позганяти ихъ въ меншихъ становищѣ. Скеруйте найбѡльшій нашій силы

нѣбы до приступу, щобъ ѳдвести ихъ увагу, а мѣжь тымъ малі ѳдряды най рушать въ обохъ бокѳвъ до причѳлковыхъ, нестереженныхъ стѣнѣ. Стѣны тѣ, правда, безъ ѳконѣ, але все таки коли наші люде стануть пѳдъ ними, то будуть имъ могли богато шкодити.

Ватажки пристали на тоту раду, бо они, несвѣдущі въ подобныхъ маневрахъ, не умѣли-бѣ и такои придумати. Заворушила ся монгольска сила, забрязчала збруя, заблискотѣли до сонця мечѣ та топоры, и смѣло стискали въ рукахъ свое оруже тухольскі молодцѣ, готуючись до тяжкого бою. Але поки Монголы радились и ладились до уданого приступу, Максимъ такожь не дрѣмавъ. Щаслива думка прійшла ему до головы. Въ дощанѳй крыши боярского дому були на все чотыри боки пророблені обширні ѳкна, — и отъ въ тыхъ то ѳкнахъ Максимъ поставивъ пятѣхъ слабшихъ изъ своихъ людей, щобы пильнували ѳдтамъ всякй рухи ворога, а такожь старались въ своихъ беспечныхъ становищѣ шкодити ему чи то стрѣлами, чи камѣнемъ. Чотыри стояли при ѳкнахъ, а пятый готовый бувъ достачати имъ чого треба и доносити ѳдъ нихъ вѣсти товаришамъ на долинь.

Заграли трубы и завыли дикими голосами Монголы, кидаячись на противникѳвъ. Та тѳлькожь они не мали на думцѣ, дѳйти ажъ зустрѣту въ ними, але прибѣгши до пѳвъ ѳддаленя, разомъ зупинили ся и выпустили стрѣлы на осаженыхъ. Колижь и осажені, що готовили ся на послѣдну, рѣшучу боротьбу, повитали ихъ градомъ стрѣлъ и причинили имъ богато ранъ и страть, то вся линія монгольска разомъ подала ся назадъ. Голосными насмѣхами повитали молодцѣ те ѳдступлене.

— А що, боярине, — крикнувъ Максимъ, — сила великого Джингисхана, бачить ся, заяче серце мае: розжене ся и ѳдступитъ. Хибажь не встыдно тобѣ, старому рицареви, ватажкувати надъ такими бездухами, що тѳлько крбою смѣлї, мовъ бараны, а поединчо нѣкотрый и за пѳвъ мужа не стоитъ?

Бояринъ нѣчого не ѳдповѣдавъ на той насмѣхъ; ѳнъ добре бачивъ, що Максимъ завчасно смѣе ся. И самъ

Максимъ швидко побачивъ се. Радѣсный крикъ Монголѣвъ роздавъ ся тужь за причѣлковыми стѣнами дому, на право и на лѣво разомъ. Пѣдчасъ удалого монгольскаго приступу они рушили проти тыхъ стѣнъ: се були стѣны безъ ѣконъ и дверей, тожь товаришѣ и не такъ дуже пильнували ихъ. Правда, поставленіи на подри молодцѣ побачили надходячихъ въ той бѣкъ Монголѣвъ, и кѣлька цѣльныхъ стрѣль упало зъ даховыхъ ѣконъ на Монголѣвъ: але се не спинило ихъ, тымъ бѣльше, що стоячи при самѣй стѣнѣ, они дощанымъ окапомъ заслоненіи були ѣдъ всякого небезпеченьства зъ горы.

Максимъ поблѣдъ, чуючи туй обѣчь себе зловѣщій крики и дѣзнавши ся ѣдъ вартового зъ подрѣ, що они значать.

— Пропали мы, — подумавъ ѣнъ. О ратунку и мовы нема. Теперъ приходитъ ся вже боротись не на жите, а на смерть.

А и Тугаръ Вовкъ побачивъ удачу свога замыслу и голосно порадувавъ ся ѣй.

— А що, хлопы! — крикнувъ ѣнъ, — побачимо, чи на довго ще стане вашою гордості. Глядѣть, мои во-яки вже пѣдъ вашими стѣнами. Огню пѣдъ стѣны! Живо мы выкуримо ихъ зъ сего гнѣзда, а на чистѣмъ поли они проти насъ, мовъ мышъ проти кота.

Бачить Максимъ, що не переливки, скликає своихъ товаришѣвъ до купы, бо нѣщо вже теперъ боронити ся на поединчихъ становищахъ, коли пѣдъ причѣлковыми стѣнами Монголы огонь кладуть.

— Братя, — говоритъ ѣнъ, — вѣдай прійдесъ намъ погибати, бо на ратунокъ слаба надѣя, а Монголы, се знайте напередъ, не пощадятъ нѣкого, кто дѣстане ся въ ихъ руки, такъ якъ не пощадили нашихъ раненыхъ товаришѣвъ. А коли гинути, то гиньмо якъ мужѣ, зъ оружемъ въ рукахъ. Якъ гадаете: чи будемъ стояти тутъ и боронити ся до послѣднаго духу, заслоненіи хочъ въ части стѣнами, чи волимо все разомъ ударити на Монголѣвъ, чей бы намъ удало ся переломати ихъ ряды?

— Такъ, такъ, ударимо на Монголѣвъ! — закри-

чали всё товаришѣ. Мы-жь не лисы, котрыхъ стрѣлецъ выкурое зъ ямы.

— Добре, коли така ваша воля, — сказавъ Максимъ. Ставайтежь въ три ряды, луки и стрѣлы прочь, а топоры и шаблѣ до рукъ — и за мною!

Мовь оденъ величезный камѣнь, выпущенный изъ великой метавки напротивъ мурѳвъ твердынь, такъ вдарили нашѣ молодцѣ на монгольскѣ ряды. Правда, закимъ ще добѣгли до Монголѳвъ, стрѣченѣ були градомъ стрѣль, — тѳлькожь стрѣлы тѣ нѣчого имъ не зрѳбили, бо першѣй рядъ нѣсѣ передъ собою замѣсть щита верхнякъ изъ стола, вѳбитый на двѣ списы, и въ той верхнякъ повпивали ся монгольскѣ стрѣлы. Ажь приближуючи ся до Монголѳвъ, першѣй рядъ кинувъ своѣй деревянный щитъ — и цѣлый ѳдрядъ кинувъ ся на ворога зъ безпамятною завзятостю. ѳдъ разу вмѣшали ся Монголы и почали подавати ся въ боки, але Тугаръ Вовкъ бувъ уже тутъ зъ своимъ ѳддѣломъ и окруживъ молодцѣвъ цѣлою громадою Монголѳвъ, мовъ стрѣльцѣ цѣлою ватагою пѳбѣвъ окружають розжертого дика. Роспочалась страшна рѣзанина. Цѣлыми десятками валили хоробрѣй молодцѣ Монголѳвъ, — але Тугаръ Вовкъ славъ щоразъ новѣ роты напротивъ нихъ. Кровь брызкала далеко изъ скаженои сѣтолоки людей, трупѳвъ, ранъ та кровавого оружя. Стоны раненыхъ, зойки конаючихъ, скаженѣ крики убѣйцѣвъ, — все то мѣшало ся въ якусь пекольну гармонию, що рѣзала ухо и сердце тымъ ѳльше, що була въ такѳй разячѳй суперечности до ясного сонця, погѳднои, теплои днини и пречудовои гѳрскои природы.

— На право, товаришѣ! Разомъ и дружно напѣрѣмъ на нихъ! — кричавъ Максимъ ѳдбѣиваючись ѳдъ трехъ Монголѳвъ, що старались выбѣти ему оружѣ зъ руки. Зъ страшною натугою наперли товаришѣ на право, де линия Монголѳвъ була найслабша и мѣсце для товаришѣвъ найдогѳднѣйше. По короткѳмъ опорѣ Монголы подали ся.

— Далѣ, далѣ, женѣтъ ихъ напередъ себе! крикнувъ Максимъ, кидаючи ся зъ своимъ кровавымъ топоромъ на уступаючихъ Монголѳвъ, — товаришѣ за нимъ,

и уступане Монголѣвъ швидко перемѣнило ся въ пополахъ и безпамятну втѣканку. А товаришѣ гнали слѣдомъ за ними, валячи одного за другимъ зъ заду на землю. Передъ ними було чисте поле, а недалеченько темный, запахущій лѣсъ. Колибъ имъ удалось до него добѣгчи, то булибъ спасені: ніяка монгольска сила не здужала-бъ имъ ту нѣчого зробити.

— Далѣ, товаришѣ, далѣ, — до лѣса! — кричавъ Максимъ, и безъ ѳддыху, мовчки, кровавій и страшній, мовъ справдѣ дикій звѣрѣ, гнали товаришѣ напередъ себе утѣкаючихъ Монголѣвъ въ напрямѣ идъ лѣсови.

Тугаръ Вовкъ однимъ позиркомъ переглянувъ положење обохъ воюючихъ сторѳнъ — и зареготавъ ся.

— Щаслива дорога! крикнувъ ѳнъ въ слѣдъ за молодцями. На тѳй дорозѣ мы ще здыблемо ся!

И живо ѳнъ ѳддѣливъ часть Монголѣвъ и пѳславъ ихъ горою на тухольскій шляхъ, щобъ зайшли молодцѣвъ зъ переду, ѳдъ лѣса. ѳнъ знавъ добре, що его Монголы въ пору поспѣють. А самъ зъ рештою Монголѣвъ пустивъ ся на здогѳнъ молодцѣвъ.

Три туманы курявы стояли на полю надъ Опоромъ: три громадкы людей гнали за собою тымъ полемъ. Перша ѳггла громадка переляканыхъ, розбитыхъ Монголѣвъ; за ними, здогоняючи ихъ, нашій молодцѣ пѳдъ проводомъ Максима, а за ними головна сила Монголѣвъ пѳдъ проводомъ Тугара Вовка. Третій ѳддѣлъ монгольскій, высланный Тугаромъ горою на-впереймы, швидко десь скривъ ся и щезъ, незамѣченный розъяренными погонеею молодцями.

Наразъ утѣкаючі Монголы спинили ся, стали. Передъ ними показала ся неспѳдѣвана завада: глубокій, въ скалѣ выкутый вывѳзъ — початокъ тухольского шляху. Вывѳзъ бувъ въ тѳмъ мѣсци майже на два сяжнѣ глубокій; стѣны его стрѳмкї и гладкї, такъ що злѣзти въ долину було зовсѣмъ не можна, а скакати дуже небеспечно, особливо першому рядови утѣкаючихъ, котрї могли надѣяти ся, що тутже за ними и на нихъ скочить другїй рядъ. Въ смертельнѳй тревозѣ, котра и найбѳязливѣйшому неразъ въ послѣднѳй хвили додаѣ ѳдваги,

зупинили ся Монголы и обернули ся лицомъ до своихъ противникѣвъ. Въ тѣй хвили блиснула имъ несподѣвана надѣя: за слѣдомъ противникѣвъ побачили наступающихъ своихъ годовѣрцѣвъ — и руки ихъ мимоволѣ вхопили за оруже. Але сей наглый выбухъ ѡдваги не бувъ въ силѣ спасти ихъ. Мовъ ровгукана буря впади на нихъ тухольскій молодцѣ, ломлячи и друхочучи веѣ завады — и похнули ихъ до пропасти. Зѣ войкомъ повалились самі задній на дно вывозу, мѣжь тымъ коли передній конали ѡдъ мечѣвъ и топорѣвъ тухольскихъ. Теперь молодцѣ самі опинили ся надъ стрѣлкою стѣною вывозу и затремтѣли. Ту зѣ заду настагае Тугарь Вовкѣ зѣ Монголами, а зѣ переду тота страшна пропасть. Що дѣяти? Хвилѣ розваги досыть було для Максима. Видѣ лежачихъ на днѣ вывозу потовченихъ Монголѣвъ навѣвъ его на добру думку.

— Задній рядъ най обернесь лицомъ до Монголѣвъ и стримуе на хвилю ихъ нагѣнъ, а передній кидай монгольскій трупы въ вывѣзъ и скачи на нихъ! — крикнувъ ѡнъ.

— Гурра! — закричали радѣсно молодцѣ, сповняючи его розказъ. Застугонѣли теплій ще, монгольскій трупы, падуци до дому, — заяснѣла для молодцѣвъ нашихъ надѣя ратунку. А въ тѣмъ надлетѣла монгольска погоня, Тугарь Вовкѣ попереду.

— Нѣ вже, — кричавъ ѡнъ, — симъ разомъ не уйде мови руки! — И своимъ важкимъ топоромъ поваливъ першого стрѣчного противника, що вчера ще бувъ его найвѣрнѣйшимъ лучникомъ. Зойкнувъ смертельно раненый и впавъ пѣдъ ноги боярина. Товаришь его замахнувся топоромъ на Тугара, щобъ пометитись смерти товариша, але въ тѣй хвили зѣставъ зѣ двоохъ бѣкѣвъ пѣднѣтый на монгольскій списы. Цѣлый першій рядъ молодцѣвъ упавъ по короткѣмъ опорѣ: сежь були самі найслабшій, пораненій въ попереднѣй битвѣ, котрї въ погонѣ ѡбгали зѣ самого заду. Але все таки Монголѣвъ на хвилю они спинили, и ихъ щасливѣйшій товаришѣ були вже щасливо на днѣ вывозу.

— Стѣйте! — кричавъ до своихъ Максимъ, — въ

ряды и пѣдъ стѣну вывозу! Коли схотятъ гнати ся за нами, то ту имъ справимо кроваву купѣль.

— Першій рядъ скачи за ними — скомандувавъ въ нероважномъ запалѣ Тугаръ Вовкъ — и скочивъ першій рядъ Монголѣвъ, але не вставъ уже живой, ба, многіи и до землѣ не долетѣли живіи, стрѣченіи въ воздухѣ топорами молодцѣвъ.

— Гурра! закричали тотіи, радуячися. Ану другій рядъ, скачи такожь!

Але другій рядъ стоявъ надъ вывозомъ и не квапивъ ся скакати. Тугаръ Вовкъ побачивъ свою помылку и швидко выславъ сильный ѡддѣлъ низше, щобъ зъ долины замкнувъ вихѡдъ вывозу. — Теперь не уйдутъ намъ пташки! — радувавъ ся ѡнъ. Отъ уже мои ловцѣ надходятъ! Ану, дѣти, далѣ на нихъ!

Скаженный крикъ Монголѣвъ роздавъ ся въ вывозѣ, туж пѣдъ ногами Тугара Вовка. Се бувъ ѡддѣлъ высланный горою на-впереймы; долѣ вывозомъ ѡнъ ударивъ теперь на Тухольцѣвъ.

— Долѣ вывозомъ утѣкаймо! — скрикнули молодцѣ, — але одинъ позиркъ переконавъ ихъ, що вся надѣя на ратунокъ пропала. При входѣ вывозу въ долину чорнѣла ся вже друга товпа Монголѣвъ, що йшла напротивъ нихъ, щобъ ихъ зовеѣмъ замкнути въ той камяной клѣтцѣ.

— Ажь теперь смерть наша! — сказавъ Максимъ, обтираючи о кожу хъ забитого, при его ногахъ лежачого Монгола свѡй кровавый топѡръ. — Товаришѣ, смѣло до послѣднаго бою!

И смѣложь выступили они. Добуваючи послѣднихъ силъ, ударили на Монголѣвъ, и помимо некористной, згористой мѣсцевости, котра спріяла Монголамъ, ще разъ змѣшали ихъ, ще разъ завдали имъ велику страту. Але Монголы силою своего розгону поперли ихъ въ долину и розбили ихъ ряды. Въ геройскѡй оборонѣ падали молодцѣ оденъ за другимъ, тѡлько Максимъ, хочъ бивъ ся якъ левъ, прецѣнь не мавъ ще раны на своѣмъ тѣлѣ. Монголы уникали его, а коли тисли ся на него, то тѡлько

въ надѣи вытрутити ему оружье зъ руки и взяти его живого. Такий бувъ выразный наказъ Тугара Вовка.

Ось наступивъ и другій ѡддѣлъ монгольскій зъ долины; молодцѣвъ стиснено въ тѡй безвыхѡдной камнѡй клѣтѣ, приперто ихъ до стѣны, и лишь тѡлько вѡльного мѣсяца було передъ ними, кѡлько могли его зрѡбити своими мечами и топорами. Але руки ихъ зачали ослабати, а Монголы пруть ся и пруть ся на нихъ, мовъ филѣ повенѣ. Вже деякї, стративши всяку надѣю и бачучи неможливѡсть дальшой боротьбы, на-ослѣпъ кинули ся въ найгустѣйшї ряды Монголѡвъ и въ однѡй хвили погибали, розсѣканї топорами. Другї, шепчучи молитвы, тулили ся ще до стѣны, мовъ она могла дати имъ яку небудь помѡчь; третї хочъ и нѣбы боронили ся, але нетямно, машинально махали топорами и смертельнї удары Монголѡвъ заставляли ихъ уже трупами, безчувственными и бездушными. Тѡлько невеличка горстка найсильнѣйшихъ — пять ихъ було — окруживши Максима, держала ся ще прямо, мовъ шпиль скалы середъ розгуканої заливы. Три приступы Монголѡвъ ѡдбила вже тота горстка, стоячи на купѣ трупѡвъ, мовъ на битвѣ; вже мечѣ и топоры въ рукахъ героѣвъ затупили ся, одѣжъ ихъ и руки и лица скрѣзь сплыли кровю, — але все ще рѣзко и выразно ѡдзываетъ ся голосъ Максима, керуючого ударами и обороною. Тугаръ Вовкъ на пѡвъ гнѣвно, на пѡвъ зъ подивомъ глядѣвъ на молодця зъ горы.

— Ёй-Богу, дѣльный молодець! — сказавъ ѡнъ самъ до себе! Не дивуюсь, що ѡнъ очарувавъ мою доньку; и мене самого ѡнъ мѡгбы очарувати своєю рицарскою вдачею!

А за тымъ, обертаючись до своихъ Монголѡвъ, що стояли надъ берегомъ яру, ѡнъ крикнувъ:

— Далѣ, скачѣтъ на нихъ! Нехай скѡнчить ся тота рѣзанина. Лишь сего (показавъ Максима) не тыкайте!

И разомъ, мовъ важка скала, скочили Монголы зъ горы на непѡбѣджену ще купку героѣвъ и повалили ихъ на землю. Ще разъ роздали ся скаженї крики, ще борыкали ся на-пѡдъ-силы Монголы зъ Тухольцями, але не довго. На кождого зъ героѣвъ навалила ся цѣла юрба

Монголѣвъ — и всѣ полягли головами. Тѣлько Максимъ самъ оденъ стоявъ ще, мовъ дубъ середъ поля. Онъ розсѣкъ голову тому Монголови, що скочивъ бувъ на него, и саме замахнувъ ся на другого, коли въ тѣмъ якась сильна рука вѣлѣвнымъ стискомъ вхопила его въ задъ за горло и кинула нимъ до землѣ. Упавъ подступно поваленый Максимъ, и надъ нимъ почервонѣле ѡдъ гнѣву и крови нахилило ся лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насмѣшливо кричавъ бояринь, — бачишь теперъ, що я умѣю додержувати слова? Ану дѣти, закуйте его въ вѣлѣвнѣ пута!

— Хочъ и въ путахъ, я все буду вольный чоловікъ. У мене пута на рукахъ, а у тебе на души! — сказавъ Максимъ.

Бояринь зареготавъ ся и ѡдѣйшовъ ѡдъ него давати порядокъ войску монгольскому, котрого страшно омалѣло въ тѣй кровавѣй рѣзанинѣ. Зъ головную часть оставшихъ ся Монголѣвъ Тугаръ Вовкъ пѣшовъ до своей хаты, котру вѣлѣвъ ѡсадити нещасный, теперъ трупами заваленый, вывѣзъ; зъ невеличкою рештою и ввѣтлымъ до неволѣ Максимомъ мавъ Тугаръ Вовкъ вернути ся до табору.

— Проклятѣ хлопы! воркотѣвъ бояринъ, переглядаючи свои страты, — кѣлько народу понѣвечили! Ну, але чортъ бери Монголѣвъ — ихъ не шкода! Кѣбъ тѣлько менѣ по тыхъ трупахъ дѣйти до власти-силы, — обернусь и я лицемъ проти нихъ. Але сей поганецъ, сей Максимъ, — то ми борець! А кто знае, може й ѡнъ мѣгъ бы послужити менѣ до моеи цѣли? Треба выкористати его, коли го маю въ рукахъ. Онъ мусить служити намъ за проводника въ горахъ, бо чортъ ихъ тамъ знае, якій се той ихъ шляхъ и чи нема де на нѣмъ якихъ мандѣвѣвъ. Теперъ, коли ѡнъ въ моихъ рукахъ, треба приеднати, приласкати его троха, — кто знае, на що еще може пригодити ся.

А мѣжь тымъ Монголы готовили вже коней до ѡдѣваду. Максимъ, скованный за руки и за ноги въ тяжкѣ ланцухи, кровавый, простоволосый и зъ пошарпаною на шматки одежею, сидѣвъ на камени надъ рѣчкою, нѣ-

мый, въ затисненными зубами и въ роспукою въ серци. Передъ нимъ, на полю и въ вывозъ, купами лежали неостывшій ще, пошматованій и кровю пѣдѣльившій трупы его товаришѣвъ и ворогѣвъ. Якъ щасливій були тѣ трупы! Они лежали такъ тихо, такъ сумирно на своѣй кровавоѣ постели, безъ гнѣву, безъ муки, безъ ворогованя. Они смѣялись теперь въ всякихъ путъ и въ цѣлои силы великого Джингисхана, мѣжь тымъ коли его кусень велѣза зробивъ бездушнымъ знаядомъ въ рукахъ дикои самоволъ, жертвою кровавои пѣмсты! Якъ щасливій були трупы! Они, хочъ покалѣченій, носили на собѣ образъ и подобу людску, — а его отей пута въ одної хвили зробили скотиною, невольникомъ!

— Сонце праведне! — скликнувъ въ своѣй душевної муцѣ Максимъ, — не-вжежъ така твоя воля, щобъ я гинувъ у кайданахъ? Не вжежъ ты такъ часто своимъ яснымъ умѣхомъ витало дни моеи радости на те, щобъ нынѣ такимъ же яснымъ умѣхомъ повитати мое бездонне горе? Сонце, не-вжежъ ты перестало бути добрымъ богомъ Тухольщины, а стало ся опѣкувомъ тыхъ лютыхъ дикарѣвъ?

А сонце смѣяло ся! Ясными, горячими лучами оно блискотѣло въ калужахъ крови, цѣлувало посинѣлїи уста и глубоки раны трупѣвъ, крѣзь котри вытѣкавъ мозокъ, выстырчували дымячи ся людскїи внутрости. И такимъ же ясными, горячими лучами оно обливало зеленый лѣсъ и чудни запахущїи цвѣты и высоки полонины, що купали ся въ чистѣмъ лазуровѣмъ етерѣ. Сонце смѣяло ся и своимъ божескимъ, безъучаснымъ умѣхомъ ще дужше ранило роздерту Максиму душу.

VI.

Дивный сонъ снивъ ся Захарови Беркутови. Здавалось ему, немѣвъ нынѣ ихъ дорѣчне свято „сторожа“, и вся громада зѣбрана докола камня при входѣ тухольскои тѣснины: дѣвчата зъ вѣнками, молодцѣ зъ музыкою, всѣ въ празничныхъ чистыхъ строяхъ. Отсе днѣ,

найстаршій вѣкомъ въ громадѣ, першій приближае ся до святаго камня и починае молити ся до него. Якійсь таємничій, тревожній, болющій чутя опановують его сердце пѣдчасъ молитвы: щось щемить его въ глубинѣ душъ— и самъ онъ не знае, що такого. Онъ молитъ ся горячо; по двохъ-трехъ словахъ звичайной молитвы онъ ѡдступае ѡдъ приписаныхъ зворотѡвъ; якась нова, горячѣйша, порываюча молитва плыне зъ его устъ; вся громада потрясена нею паде ниць на землю, и самъ онъ робить то само. Але слова не перестаютъ плыти, темно робить ся кругомъ, чорнї хмары покрывають небо, громы починають бити, блискавицѣ сарахкотять и обхапують цѣлый небозвѡдъ ослѣпляющимъ огнемъ, земля здрогае ся — и разомъ, звѡльна перехилияючись, святий камѣнь рушае ся зъ мѣсця и зъ страшнымъ ломотомъ валить ся на него.

— Що се може значити? пытавъ самъ себе Захаръ, роздумуючи надъ своимъ сномъ. Щасте чи нещасте? радѡсть чи горе? Але онъ не мѡгъ найти ѡдповѣди на те питане, тѡлько сонъ сей лишивъ по собѣ якась важке прочуте, якусь хмару суму на Захарѡмъ чолѣ.

Швидко справдилось те прочуте! Саме пѡ полудни настигли страшнї, неспѡдѣванї вѣсти до Тухлѣ. Пастухи зъ сусѣдной полонины прибѣгли безъ духу до села, голосячи, що бачили якусь бѡйку коло боярского дому, якусь громаду невѣсненихъ чорныхъ людей и чули неврозумѣлї, роздираючї крики. Майже вся тухольска молодѣжь, уоружившись, въ що кто мѡгъ, побѣгла на мѣсце бою, але зупинила ся въ ѡддали, побачивши кроваве и трупами вкрыте побоевище а боярскїй дѡмъ окруженный хмарою Монголѡвъ. Не було сумнѣву: всѣ молодцѣ, высланї для збуреня боярского дому, погибли въ нерѡвнѡй боротьбѣ зъ тыми наѣздниками. Не знаючи, що дѣяти, молодѣжь тухольска вернула ся до села, розносячи всюды страшну, прошибаючу вѣсть. Почувши еѣ, затремтѣвъ старый Захаръ и гѡрка слеза покотила ся по его старечѡмъ лицю.

— Отъ и сповнивъ ся мѡй сонъ! прошептавъ онъ. Въ оборонѣ своего села подягъ мѡй Максимъ. Такъ оно

й треба. Разъ умирати кождому, але славно вмирати, се не кождому лучає ся. Не сумувати менѣ за нимъ, але радуватись его долею.

Такъ потѣшавъ себе старый Захаръ, — але сердце его щемѣло глубоко: надто сильно, всею силою своєї душѣ, ѓнъ любивъ своего наймолодшого сына. Але швидко ѓнъ скрѣпивъ ся духомъ. Громада кликала его, потребувала его рады. Товпами тисли ся люде, старі и молоді, за село, идъ тухольскѣй тѣснинѣ, за котрою такъ близько стоявъ страшный ихъ ворогъ. Першій разъ, ѓдъ коли Тухля засѣла, рада громадска зѓбрала ся нынѣ безъ звичайныхъ обрядѓвъ, безъ знамена, середъ брязку топорѓвъ та кѓсъ, середъ на-пѓвъ тревожного, на-пѓвъ воєвничого гамору. Безъ порядку мѣшали ся старцѣ зъ молодцями, оружіи зъ безъоружными, ба навѣтъ жѣнки снували сюды и туды помѣжъ громадою, допытуючись вѣстей про ворога або голосно оплакуючи своихъ погибшихъ сынѓвъ.

Що дѣяти? що починати? якъ боронити ся? — гуло въ народѣ — и одна думка переважала всѣ другі: выйти громадою передъ тѣснину и боронити ся ѓдъ Монголѓвъ до послѣдного. Особливо молодѣжь наставляла на те.

— Мы хочемо згинути, якъ наші братья погинули въ оборонѣ своего краю! — кричали молодцѣ. Тѓлько по нашихъ трупахъ вѓйдуть вороги въ тухольску долину!

— Въ тѣснинѣ поробити засѣки и зъ нихъ разити Монголѓвъ! — радили старші.

Далѣ, коли гамбръ троха втишивъ ся, заговоривъ Захаръ Беркутъ.

— Хочъ то воєнне дѣло — не мое дѣло, и не менѣ старому радити о тѓмъ, до чого своихъ рукъ приложити не можу, — але все таки я думавбы, що не велика наша заслуга буде, коли ѓдобѣємо Монголѓвъ, особливо зваживши, що се намъ не такъ то и трудно зробити. Сыны наші погибли зъ ихъ рукъ — кровь ихъ обагрила землю нашу и кличе насъ до пѓмсты. Чи пѓметимось мы на ворогахъ нашихъ, на нищителяхъ нашего краю, коли ѓдобѣємо ихъ ѓдъ своего села? Нѣ, а тѓлько, ѓдъ нашего

села одбиті, они въ подвойною лютостю кинуть ся на другі села. Не одбити, але розбити ихъ, се повинна бути цѣль наша!

Громада въ увагою слухала слѣвъ своего бесѣдника, и молодѣжь, податлива на все нове и неподѣване, готова вже була пристати на ту раду, хочъ и не знала, якъ можна єѣ выконати. Але многі голоса старцѣвъ оббѣзались противъ неи.

— Не въ гнѣвъ тобѣ будь сказано, батьку Захаре, — заговоривъ одинъ громадянинъ, — але рада твоя, хочъ мудра и велику обѣцює славу, та несповнима для насъ. Слабій нашій силы, а монгольска сила велика. Ще не наспѣла помѣчь одъ другихъ верховиньскихъ и загѣрнихъ громадъ, а хочъ и наспѣе, то таки сила наша не выстарчить навѣтъ на те, щобъ окружити Монгольвъ, не то вже, щобъ побороти ихъ въ отвертѣй битвѣ. А безъ того якъ мы розбѣємо ихъ? Нѣ, нѣ! За мала наша сила! Щасте наше, коли здужавмъ одбити ихъ одъ своего села и одвернути одъ сего шляху; розбити ихъ мы не маймо й надѣѣ!

Бачучи всю основнѣсть тыхъ закидѣвъ, Захаръ Беркутъ, хочъ въ бодемъ сердца готовъ бувъ покинути свою молодечо-горячу думку, коли въ тѣмъ двѣ неподѣваній подѣѣ значно поднесли настроій тухольскои громады и змѣнили цѣле ви постановлене.

Долѣ селомъ улицею надѣшли, одна за другою, при звукахъ трубъ та деревяныхъ тримбѣтъ ажъ три громады уоруженои молодѣжи. Каждая громада несла напередъ себе бѣву хоругвь; охочі, смѣлі ихъ пѣснѣ лунали далеко по горахъ. Се йшла приобѣцяна Тухольцямъ помѣчь верховиньскихъ и загѣрнихъ громадъ. Хлопъ въ хлопа, мовъ рослі яворы, стали всѣ три громады довгими рядами передъ зѣбраною громадою и склонили хоругви на знакъ привитаня. Любо було глядѣти на тѣ здорові, румянні лица, розгрѣті мужною одвагою и гордымъ почутѣмъ того, що имъ прійдѣсь заступати своими грудьми все, що найдорожше у нихъ на свѣтѣ, що на ихъ одвагу, на ихъ оруже вложено велике дѣло. Радѣсный, громовый крикъ всѣхъ Тухольцѣвъ

стрѣтивъ ихъ приходъ; только матери, що саме нынѣ стратили своихъ сынѡвъ, заридали на видѣ того найкрасшого цвѣту народного, котрый завтра може такъ само поляже скошенный и потоптанный, якъ полягли нынѣ ихъ ясні соколы. Защемѣло сердце и въ старого Захара Беркута, коли поглянувъ на тыхъ молодцѣвъ и подумавъ собѣ, якъ то пышно вывначувавсь бы середь нихъ его Максимъ. Та нѣ, годѣ! мертвого не вернешь, а живой живе гадав...

Ще не стихла радѡсть изъ приходу тыхъ пожаданныхъ помѡчникѡвъ, ще громада не мала часу приступити до дальшой нарады, коли въ тѡмъ зъ противного боку, зъ лѣсовой прогалины, що була надъ тухольскою тѣсениною, показавъ ся новый и зовсѣмъ уже не сподѣванный гѡсть. На спѣненѡмъ, пообдиранѡмъ гиллями та колючками кони, припавши головою до его шии, щобъ швидше и беспечнѣйше ѣхати по лѣсѣ, не зачѣпаючись о галузе, ѣхала що кѡнь доскочить якась людина. Кто се такій бувъ — зъ далека годѣ було угадати. На нѣй бувъ овечій монгольскій кожухъ, обернений пелехами на верхъ, а на головѣ гарный бобровый каптуръ. Молодцѣ приняли прѣвзжу людину за монгольского высланця и выступили проти ней зъ луками. Але выѣхавши зъ лѣса и наблизившись надъ стрѡмкѣй обрывѣ, по котрѡмъ треба було влзати въ тухольску долину, мнимый Монголъ злѣвъ изъ коня, скинувъ зъ себе кожухъ, и всѣмъ на диво показала ся женщина, въ бѣлѡмъ полотнянѡмъ, шовкомъ перетыканѡмъ шматю, зъ лукомъ за плечима а блискучимъ топорцемъ за поясомъ.

— Мирослава, дочка нашего боярина! закричали тухольскѣ молодцѣ, не можучи ѡвести очей ѡдъ прекрасной, смѣлой дѣвчины. Але она очевидно и не дивила ся на нихъ, але лишивши своего коня тамъ, де зъ него злѣзла, живо почала озирати ся за стежкой, куды можна бы спустити ся въ долину. Швидко еи быстрой очи ѡдкрыли такую стежку, майже зовсѣмъ укрыту середь широкого, чепѣргатого листа папороти и колючихъ ожинъ. Певнымъ крокомъ, мовъ ѡдъ роду до того при-

выкла, вѣйшла она стежкой въ долину и наблизила ся до громады.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала она, злегка паленѣючи. Я спѣшила звѣстити васъ, що Монголы надходятъ, передъ вечеромъ ту будутъ, то щобъ вы приготовили ся, якъ ихъ принять.

— Мы знали се, — загули голоса въ громады, — се намъ не новина.

Голоса були рѣзкі, непріяні дочцѣ поганого боярина, черезъ котрого тѣлько молодцѣвъ погигло. Але она не образила ся тою рѣзкостью, хочъ очевидно почувала сѣ. — Тымъ лѣпше для мене, що вы вже приготовані, — сказала она. А теперъ прошу вказати менѣ, де ту Захаръ Беркутъ.

— Ось я, дѣвчино, — сказавъ старый Захаръ, приближаючись. Мирослава довго, въ увагою и въ пошанованемъ глядѣла на него.

— Позволь, чесный батьку, — заговорила она тремтячимъ въ внутрѣшного зрушенія голосомъ, — сказати тобѣ попередъ усею, що сынъ твоѣй живой и здоровъ.

— Мѣй сынъ! — скрикнувъ Захаръ, — здоровъ и живой! О Боже! Дежь ѓнъ? Що въ нимъ дѣе ся?

— Не лякай ся, батьку, тои вѣсти, котру скажу тобѣ. Твоѣй сынъ въ монгольскѣй неволи.

— Въ неволи? — скрикнувъ, мовъ громомъ прошибленный Захаръ, — нѣ, то не може бути! Мѣй сынъ радше дать на куснѣ порубати ся, а нѣжь взяти себе въ неволю. Се не може бути! Ты хочешъ залякати мене, недобра дѣвчино!

— Нѣ, батьку, — я не лякаю тебе, — оно справдѣ такъ. Я-жь теперъ прямо въ монгольского табору, бачила его, говорила въ нимъ. Силою и пѣдступомъ взяли его, вквали въ зелѣзніи пута. Хочъ безъ раны, а весь облитый бувъ кровю ворогѣвъ. Нѣ, батьку, — твоѣй сынъ не подавъ имя твое въ неславу!

— И щожъ ѓнъ говоривъ тобѣ?

— Казавъ менѣ йти до тебе, батьку, потѣшити тебе въ твоѣй самотѣ и тузѣ, стати тобѣ за дочку, за ди-

тину, бо и я, батьку — (тутъ голосъ еи ще дужше затремтѣвъ) — и я сирота, я не маю ѳтця!

— Не маешъ ѳтця? Не вжежъ Тугаръ Вовкъ погибъ?

— Нѣ, Тугаръ Вовкъ живый, але Тугаръ Вовкъ переставъ бути моимъ батькомъ ѳдколи.... зрадивъ.... свѳй край и приставъ... въ службу Монголѳвъ.

— Сего можъ було и надѣяти ся, — ѳдказавъ по-нуро Захаръ.

— Теперъ я не можу уважати его батькомъ, бо не хочу зраджувати своего краю. Батьку, будь ты моимъ ѳтцемъ! прійми мене за дитину! Нещасный сынъ твоѳй просить тебе о то моими устами.

— Мѳй сынъ! мѳй нещасный сынъ! стогнавъ Захаръ Беркутъ, не пѳдводячи очей на Мирославу. Кто мене потѣшитъ по его стратѣ?

— Не бѳй ся, батьку, — може ѳнъ еще не страчений, може намъ удасть ся выдобути его на волю. Слухай лишень, що наказувавъ менѣ Максимъ!

— Говори, говори! — сказавъ Захаръ, поглядаючи зновъ на ню.

— ѳнъ радивъ тухольскѳй громадѣ не спиняти Монголѳвъ передъ тѣсниною, а впустити ихъ въ кѳтловину. Тутъ можна ихъ обступити и вырубати до послѣдного, а коли нѣ, то выморити голодомъ. Треба тѳлько поробити засѣвки въ вывозѣ при водопадѣ и по-выносити зъ села все добро громадске, все зѳбже, весь хлѣбъ, всю худобу, а ѳдакъ замкнути ихъ тутка зъ всѣхъ бѳкѳвъ. Ту — казавъ Максимъ — побѣдите ихъ або нѣде инде! Такъ радивъ Максимъ.

Вся громада зъ напруженою увагою слухала Мирославиной бесѣды. Глубока мовчанка залягла надъ всѣми, коли стихли еи слова. Тѳлько Захаръ гордо и радѳсно выпрямивъ ся, а далѣ зъ простертыми раменами наблизивъ ся до Мирославы.

— Доню моя! — сказавъ ѳнъ, — теперъ я бачу, що ты варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдивѳ слова мого сына, — зъ нихъ вѣе его смѣлый духъ! Тыми словами ты здѳбула мѳе батькѳвске серце! Теперъ

я лекше ѡджалую сына, коли небо по̀слало менѣ замѣсть него такую доньку!

Голосно ридяючи кинула ся Мирослава въ его обнятя.

— Нѣ, батьку, не говори такъ, — сказала она. Сынъ твоѣй не буде страченный, — ѡнъ повернесь тобѣ навадѣ. Ѣнъ ще нынѣ вечеръ тутъ буде разомъ зъ ордою, и коли Богъ поможе вамъ розбити еѣ, то чей мы и его осво̀бодимо.

Въ тѣй хвили въ тѣсенинѣ давъ ся чути крикъ тухольскихъ вартовыхъ: Монголы! Монголы! — и въ слѣдъ за тымъ прибѣгли вартовѣ, голосачи, що Монголы въ незличимѣй силѣ показали ся въ долини надъ Опоромъ. Тутъ приходилось рѣшати ся живо, що дѣяти и якъ боронити ся. Захаръ Беркутъ ще разъ обставъ за тымъ, щобъ впустити Монголѣвъ въ тухольску кѣтловину и тутъ обскочивши ихъ вырѣзати або выморити всѣхъ до ноги.

Теперь уже не роздавали ся голоса противнѣ тѣй радѣ, — и швидко громада рѣшила ся. Всѣ вергли ся до своихъ хатъ, чтобы хоронити свое добро въ лѣсы. Стороньскѣй молодцѣ сей часъ рушили на противный бѣкъ долины идъ водопадови, щобъ поробити засѣки въ вывозѣ и не дати туды Монголамъ пройти. Страшный розрухъ зробивъ ся въ селѣ. Крикъ, розказы и запытаня, рыкъ волѣвъ и скрипъ деревяныхъ колѣсеницъ о двохъ колесахъ роздавали ся зъ всѣхъ усюдѣвъ, глушили слухъ и лунали по горахъ. Сумно прощали Тухольцѣ свои хаты и подвѣря и огороды и засѣянѣ нивы, котрѣ нынѣ ще мала зруйнувати и столочити страшна монгольска залива. Матери несли и вели своихъ плачучихъ дѣтей, батьки гнали худобу, везли на возахъ домашный спрятокъ, мѣшки зъ хлѣбомъ и одежею; курява стояла надъ селомъ; тѣлько потѣкъ срѣблистою водою шумѣвъ собѣ якъ звычайно, и старый величезный Сторожъ при входѣ въ тухольску тѣсенину стоявъ понуро, опущеный, сумовитый, немовъ жалѣючи своихъ дѣтей, що покидали сесю гарну долину, немовъ нахилиючись въ сторону тѣсенины, щобъ своимъ велитнымъ, камянымъ тѣломъ заставить имъ дорогу. Засумувалась и стара липа на

копнѣмъ майданѣ за селомъ, — а ревучій водопадъ переливаясь въ кармазиновыхъ лучахъ заходящаго сонца, недвижнымъ, кровавымъ стовпомъ стоявъ надъ опустѣлою тухольскою кѣтловиною.

Вже зовсѣмъ опустѣло село. Хаты потонули въ вѣтрнѣмъ туманѣ; курява уляглась по дорожѣ; замовкли голоса и крики, немовъ ѡдвѣчна пустыня пожерла все житя сеи долины. Сѣдало сонце за тухольскіе горы, тонучи въ легенькій червоній хмары; темній смерековій лѣсы докола Тухлѣ шептали тихо, таємничо, немовъ передавали собѣ якусь зловѣщу новину. Тѣлько земля, не знати чому, глухо стугонѣла и стогнала; воздухъ, хочъ ясный и погодный, тремтѣвъ якимсь дивнымъ, змѣшанымъ гомономъ, ѡдѣ котрого дрожь проймала и найсмѣлѣйшого. А далеко-далеко по лѣсахъ, въ глубокихъ темныхъ ярахъ, мѣжъ недоступными ломами были вовки, гавкали уриванымъ голосомъ лисы, бегетѣли оленѣ, рычали туры. А въ селѣ такъ тихо, такъ мертво! А на небѣ такъ ясно, такъ погодно! Але нѣ! Осъ наразъ щезло сонце за чорною, живою хмарею, котра стѣною тягне зъ заходу, наповняючи воздухъ дикимъ верескомъ и спускаючись надъ Тухлею. Се вѣщунны и неѡдступніи спутники орды, гайвороны та круки, тягнуть незличимыми стадами, чуючи поживу. Зловѣще птаство билось въ воздухѣ, розривалось плахтами и металось, мовъ хмары битіе бурю. Тухольскіи сумирніи стрѣхи ѡдѣ разу вкрыли ся чорными гѣстями, а гамѡръ ихъ клекоптѣвъ, мовъ кипятокъ въ величезнѣмъ кѣтлѣ. Нѣмо, недвижно стоячи надъ стрѣмкими берегами своєї кѣтловины, глядѣли Тухольцѣ на погане птаство и въ душѣ проклинали тыхъ вѣщунѡвъ смерти и руины.

Але живо видѣ змѣнивъ ся. Мовъ черезъ прорву въ тамѣ валить ся осѣнна повѣнь, такъ почали въ кѣтловину валити ся чорніи почвары зъ страшнымъ крикомъ. Ряды тисли ся за рядами, безъ кѡнца и вину; мовъ вода пѡдъ водопадомъ, такъ они зупиняли ся, выйшовши зъ тѣсенины, уставляли ся въ довжезніи ряды, посували ся звѡльна, безъ опоры заливаючи пусту рѡвнину. Передомъ, дорогою, вѣхавъ на ѡблѡмѣ кони стра-

шный велить, Бурунда-бегадиръ, а обѣчь него другій меншій ѳздець — Тугаръ Вовкъ.

Звѣльна ѳхали они напередъ, немовъ що хвилѣ надѣялись нападу въ села. Але нападу не було, село лежало, мовъ пѣсля чумы. Зъ страшнымъ крикомъ кинули ся першій ряды Монголѣвъ на хаты, щобъ по своему звичаю рѣзати, рабувати, — але рѣзати не було кого, хаты були пусті. Зъ лютымъ крикомъ кидались Монголы одъ хаты до хаты, вывалюючи дверѣ, руйнуючи плоты и лѣсы, розбиваючи дѣжки и плетѣнки, розвалюючи печѣ. Але вся ихъ лютѣсть була дарма, — въ селѣ нѣкто не показувавъ ся.

— Проклятій псы! — говоривъ Бурунда до Тугара Вовка, — зачули насъ, поховали ся!

— Чи заночуемъ ту, бегадире? — спытавъ Тугаръ Вовкъ, не ѳдповѣдаючи на замѣтку бегадира.

— Поки не стрѣнемось зъ тыми псами, поти не можемо ночувати, — ѳдказавъ Бурунда. Веди насъ до виходу зъ сеи ямы! Треба забезпечити собѣ выхѣдъ!

— Выхѣдъ беспечный, — успокоювавъ Тугаръ Вовкъ, хочъ и самому якось нѣяково було бачити, що всѣ Тухольцѣ такъ чисто вынесли ся зъ села. И хочъ успокоювавъ бегадира, то все таки просивъ его крикнути на вѣйско, щобъ покинуло шукати добычѣ и спѣшило къ выходови. Неохѣтно пѣшли першій ряды монгольской орды, мѣжь тымъ коли задній все ще тисли ся черезъ тѣсенину, чимъ разъ густѣйше заливаючи кѣтловину.

Ось уже чѣльный ѳдрядъ выйшовъ изъ села и спѣшивъ до вывозу, выкутого въ скалѣ. Зъ долины нѣчого не видно було въ вывозѣ и беспечно пѣдѣйшли Монголы ажъ пѣдъ стрѣмку камяну стѣну, въ котрѣй прокутый бувъ вывозъ. Коли въ тѣмъ разомъ зъ верху стѣны посыпалось величезне камѣне на Монголѣвъ, друхочучи и розбиваючи ихъ. Зойкъ напасникѣвъ, раненыхъ и поваленыхъ на землю вдаривъ пѣдъ небо. Закракала хижа птиця надъ своими жертвами. Вже напасники почали пырскати въ задъ и въ боки, коли въ тѣмъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ зъ голыми шаблями кинулись имъ на въ переймы.

— Куды вы, безумнїи? — рычавъ ярымъ туромъ Бурунда. Ось передъ вами вхѣдъ до вывозу: туды за мною!

И пхаютъ передъ собою цѣлу товпу, ѡнъ кинувъ ся въ темне гирло вывозу. Але ту чекала напасникѡвъ добра стрѣча. Градомъ посыпалось камѣне на ихъ головы и не одному зъ воякѡвъ Джингисхана кровь залила очи, мозокъ брызнувъ на камянїи стѣны зъ розбитого черепа. Мовъ зъ пекла, ревнули крики и стоны зъ темного вывозу, але понадъ ними все голоснѣйше гримѣвъ голосъ Бурунды: Далѣ, заячїи сердца, далѣ за мною! — и новїи роты помимо нового граду камѣня поперли ся въ вѣвъ.

— Далѣ горѣ вывозомъ! — кричавъ Бурунда, щитомъ заслонючись ѡдъ спадаючого зъ горы камѣня.

Мѣжъ тымъ Тугаръ Вовкъ, побачивши на верѣѣ берега громадку молодцѣвъ, велѣвъ стоячимъ передъ вывозомъ Монголамъ сыпнути на нихъ стрѣлами. Зойки роздались на горѣ — и голосно завывли зъ радости Монголы. Але за своихъ трехъ раненыхъ тухольскїи молодцѣ зъ подвѡйною лютостю почали кидати величезными плитами на нападаючихъ. Тѡлькожь се все не булобъ стримало завзятого Бурунду, колибъ въ серединѣ, на скрутѣ вывозу, не показала ся несподѣвана завада: вѣвъ заваленый бувъ ажъ до верху величезнымъ камѣнемъ. А ту Тухольцѣ нападали чимъ разъ лютѣйше, камѣне сыпалось, мовъ градъ, Монголы падали оденъ за другимъ, — и Бурунда побачивъ въ кѡнци, що дарма его завзятость, бо пройти туды годѣ, поки не удасть ся спшбнути Тухольцѣвъ зъ верху.

— Назадъ! — крикнувъ Бурунда, и невеличка рѣшта Монголѡвъ, що остала ся зъ нападавшой товпы, безъ духу, мовъ камѣнь зъ пращѣ, вылетѣла зъ вывозу.

— Вѣвъ заваленый! — сказавъ важко дышучи Бурунда до боярина, обтираючи собѣ потъ и кровь зъ лица.

— Покинѣмо ихъ на нынѣ, нехай тѣшатъ ся! — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— Нѣ, — скрикнувъ Бурунда, зъ погордою поглядючи на боярина, — вояки великого Джингисхана не

вмѣють ѡдкладати дѣла на завтра, коли можна его зроби́ти нынѣ!

— Але щожъ ту нынѣ зробимо? — спытавъ Тугаръ Вовкъ, поглядаючи зъ дрожкою въ темне гирло вазу, зъ котрого ще выдобували ся страшнѣишы смертельно раненыхъ, недобитыхъ Монголѡвъ.

— Зѡгнати тыхъ псѡвъ ѡдтамъ зъ горы! — крикнувъ люто Бурунда, указуючи рукою на хребетъ скалистого берега. — Драбинѣ сюда! Переднѣи на драбины, а заднѣи ѡдганяи ихъ стрѣлами. Побачимо, чѣя возьме!

Зъ поблизкихъ хатъ понаношено драбинѣи и за радю Тугара Вовка позбивано ихъ пѡвперечными жердками немѡвъ въ широку стѣну. Тухольцѣи зъ горы придивлялися ся тѡи роботѣи спокѡйно. Осѣ уже Монголы зъ крикомъ пѡдняли свою зѡбрну драбину и поперли еѣ до камѣнной стѣны. Камѣнемъ, стрѣлами и рогатинами стрѣтили ихъ Тухольцѣи, але не вдѣяли нѣчого Монголамъ, бо коли оденъ та другѣи и павъ пораженный смертельно, то прочѣи двигали велику драбину дальше, а на мѣсце впашого прискакували свѣжѣи. А въ тѡмъ заднѣи рядѣи Монголѡвъ пустили въ гору свои стрѣлы и присилували Тухольцѣи въ подати ся въ задѣи. Страшна драбина живо наблизкала ся до стѣны. Тревога почала опановувати Тухольцѣи...

Недалеко ѡдъ побѡевища, захищений камяною брылою ѡдъ стрѣлъ, сидѣвъ на соломѣ Захаръ Беркутъ, занятыи при раненыхъ. Онъ повыймавъ имъ зъ ранъ стрѣлы, повыймававъ раны при помочи Мирославы и заходивъ ся перевязувати ихъ, поприкладавши якоисъ скусно приладженои живицѣи, коли въ тѡмъ деякѣи заланкани вояки прибѣгли до него, спѡвѣщаючи о небезпеченствѣи.

— Щожъ я вамъ, дѣточки, пораджу? сказавъ старѣи, але Мирослава схопила ся зъ мѣсця и побѣгла оглянути небезпеченство.

— Не бѡйте ся! — сказала она Тухольцямъ, — живо мы поворожимо имъ! Нехай собѣи стрѣляють, — а вы ратища въ руки и плазомъ до долу! Ажь коли переднѣи покажутъ ся до половины на горѣ, тодѣи разомъ

на нихъ! Саміи они заслоняють васъ ѡдъ стрѣль, а обалдивши передныхъ, вы обалите и задныхъ. Сумерки спрѣяють намъ, и ѡдбѣвши ихъ симъ разомъ, мати будемо спокѡй на всю нѡчь.

Безъ слова опоры попадали Тухольцѣ ниць до долу, похапавши ратища въ руки. Стрѣлы ще сыпались якійсь часъ, а ѡдтакъ перестали — знакъ, що передній рядъ почавъ спинати ся горѣ драбиною. Духъ въ собѣ запираючи, лежали Тухольцѣ и дожидали ворогѡвъ. Ось чути вже скрипъ щеплѣвъ, сапане мужѣвъ, брякѡтъ ихъ оружія — и звѡльна, несмѣло выринають передъ очима лежачихъ мохнаті чалмы, а пѡдъ ними чорні, страшні головы въ маленькими, блискучими очима. Очи тѣ тревожно, несхибно, мовъ заклятї глядять на лежачихъ Тухольцѣвъ, але головы пѡддвигаютъ ся выше, чимъ разъ выше, вже пѡдъ ними виднѣють ся рамена, плечѣ окритї мохнатыми кожухами, широкї груди, — и въ тѡй хвили въ страшнымъ крикомъ зрывають ся Тухольцѣ, и ратища ихъ разомъ, глубоко тонуть въ грудяхъ напасникѡвъ. Крикъ, ревѡтъ, замѣшане, ту и тамъ судорожній рухи, ту и тамъ коротка боротьба, проклятя, стоны — и мовъ тяжка лявина валить ся ворогъ долѣ драбиною до долу, обалюючи за собою слѣдуючі ряды, — а на тоту куцу живыхъ и мертвыхъ, безъ ладу змѣшанныхъ, кровавыхъ, трепечучихъ и ревучихъ тѣлъ людскихъ валять ся въ горы величезні брылы камѣня — и понадъ всѣмъ тымъ пекломъ, на-пѡвъ закрытымъ заслоною ночи, выдвигаетъ ся въ гору радѣный окликъ Тухольцѣвъ, жалѡбне выте Монголѡвъ и гремячі страшні проклятя Бурунды-бегадира. Той скакавъ по майданѣ, мовъ скаженный, рвучи собѣ волосе въ головы, а въ кѡнци, не тямлячись въ лютости, въ голою шаблею прискочивъ до Тугара Вовка.

— Псе блѣдолицый! — кричавъ ѡнъ, скрегочучи зубами, — подвѡйный зраднику, — се твоя вина! Ты запровадивъ насъ въ сесю западню, ѡдки мы выйти не можемо!

Тугаръ Вовкъ поломемъ спалахнувъ на таку мову, якои ѡнъ ще не чувъ ѡдъ роду. Рука его мимоволѣ вхо-

пила за шаблю, але въ той хвили щось такъ глубоко, такъ важко заболѣло его въ серци, що рука ослабла, упала, мовъ глиняна, и ђнь похиливши лице и затиснувши зубы, сказавъ придушенымъ голосомъ:

— Великій бегадире, несправедливый твоѣй гнѣвъ на вѣрного слугу Джингисхана. Я не виненъ тому, що ти смерды опирають ся намъ. Вели розложити ся вѣйску на нѣчь и ђдпочити, а завтра рано самъ побачишь, що они пырнуть передъ нашими стрѣлами, якъ сухе листе осѣнне передъ подувомъ вѣтру.

— Ага, такъ! — крикнувъ Бурунда, — щобъ они по-ночи напали на насъ въ хатахъ и порѣзали войско наше!

— То вели спалити хаты и ночувати вѣйску пѡдъ голымъ небомъ!

— Все ты хитро говоришь, щобъ ѡдвернути мѡй гнѣвъ, щобъ скинути зъ себе вину! Але нѣ! Ты запровадивъ насъ сюда, ты мусишь и вывести насъ, и то завтра, безъ страты часу и людей! Чуешь, що мовлю? Такъ мусить статись, або горе тобѣ!

Дармо Тугаръ Вовкъ запевнявъ дикого бегадира, що ђнь не всему виненъ, що ђнь радивъ, якъ по его думцѣ було найлѣпше, що рада начальникѡвъ монгольскихъ пристала на его слова, що нѣякій провѡдникъ не може ручити за неспѡдѣванѣй пригоды, якѣ лучають ся по дорозѣ, — все то ѡдекакувало ѡдъ переконаня Бурунды, мовъ горохъ ѡдъ стѣны.

— Добре, боярине, — сказавъ ђнь въ кѡнци, — я зроблю по твому, але завтра все таки ты мусишь отвѣрити намъ дорогу зъ сеи западнѣ, а нѣ, то горе твое! Се мое послѣдне слово. Жду дѣль, а не слѡгъ твоихъ.

И ђнь зъ погордою ѡдвернувъ ся ѡдъ боярина и пѡшовъ до своихъ Монголѡвъ, могучимъ голосомъ рѣсказуючи имъ заразъ зъ всѣхъ кѡнцѣвъ пѡдпалити село и очистити рѡвнину зъ всего, що могло бы служити ворогови покрывкою для нѣчного нападу. Радѡсно закричали Монголы — они давно вже ждали такого наказу. Разомъ зъ всѣхъ бокѡвъ запалала Тухля, прорываючи огненными языками грубу пѡтьму, що залягла надъ нею.

Дымъ бовдурами покотивъ ся до долу и вкрывъ долину. Стрѣхи трѣщали, злизувані кровавою поломѣню. Изъ стрѣхъ бухавъ огонь въ гору, немовъ то присѣдавъ, то підскакувавъ, хочачи досягнути до неба. Часомъ зновъ одъ подуву вѣтру поломѣнь стелила ся плазомъ, золотѣла ся искрами, меркотѣла, филиувала мовъ огняне озеро. Грохотъ упадаючихъ кроквѣвъ и стѣнъ раздававъ ся глухо по долинѣ; стѣжки збѣжа и сѣна виглядали, мовъ купы розжареного угля, въ середини котрыхъ де-де пролизували ся бѣляві огняні пасма; дерева горѣли, мовъ свѣчки, високо въ воздухъ выкидаючи огнисте, горюче листе, мовъ роѣ золотыхъ мотыльвѣвъ. Цѣла тухольска долина виглядала теперъ мовъ пекло, залите огнемъ; въ дикимъ верескомъ гуляли и бѣгали кругъ пожару Монголы, вкидаючи въ огонь все, що тѣлько попадалось имъ пѣдъ руки. Въ жалѣбнымъ стономъ грохнула до долу пѣдтата монгольскими сокирами праствара липа, свѣдокъ громадскихъ копныхъ зборѣвъ. Воздухъ въ тухольскѣй кѣтловинѣ розгрѣвъ ся, мовъ справдѣ въ кѣтлѣ, и живо схопивъ ся въ гѣръ страшный вѣтеръ, що курбеливъ искрами, рвавъ горючу солому и головнѣ та кидавъ ними, мовъ огненными стрѣлами. Потѣкъ тухольскѣй першій разъ одъ роду побачивъ такой блескъ; першій разъ розгрѣвъ ся въ своѣмъ холоднѣмъ камянѣмъ ложи. Може годину тревавъ пожаръ, котрому въ високихъ берегѣвъ, нѣмо, въ выразомъ безсильной жалобы придивляли ся Тухольцѣ. Тодѣ Монголы почали гасити недогарки, вкидаючи ихъ въ потѣкъ и заходились окопувати свѣй табѣръ широкимъ ровомъ. Посередѣ табору въ однѣй хвили выставлено шатры для старшинъ, — проче вѣйско мало ночувати пѣдъ голымъ небомъ, на розгрѣтѣй пожаромъ земли.

И зновъ темнѣло ся въ тухольскѣй кѣтловинѣ. Монголы радо були-бъ пороскладали огнѣ въ табѣръ, але сего годѣ було зробити: ажъ теперъ они нагадали собѣ, що пожаромъ опустошили цѣлу рѣвнину, и все, що тѣлько могло згорѣти, згорѣло або поплыло долѣ потокомъ. Прийшлося спати вѣйску и стояти вартѣ на потемки, — ровы навѣтъ не выкопано такъ глубоки, якъ

треба, бо вже зовсімъ було стемнѣло ся. Гнѣвний, недоволеный, мовь чорна хмара, ходивъ Бурунда по таборѣ, оглядаючи окопы и варты коло нихъ поставленїй, перекликаючись зъ начальниками и выдаючи наказы, якъ пильнувати ся нѣчного нападу. Вже пѣвночъ була близька, коли въ таборѣ потроха втихло: тѣлько крики вартowychъ и ревъ водопаду перерывали загальну тишу.

Тѣлько въ однѣмъ мѣсци монгольскаго табору блищало ся свѣтло: се горѣла-палахкотѣла смоляна походня въ шатрѣ Тугара Вовка. Бѣлявый огникъ мигкотѣвъ и шкварчавъ и дымивъ, пожираючи ростоплену смолу и кидаючи непевне, понуре свѣтло на внутро боярскаго намета. Пусто и непривѣтно було въ наметѣ, такъ само, якъ теперъ въ души Тугара Вовка. Онъ ходивъ по наметѣ, занятый важкими думами. Згѣрднї слова Бурунды пекли его горду душу. Они були, мовъ ударъ въ лице — разомъ блысло въ очехъ у боярина и разомъ побачивъ онъ, на яку ховзку пошавъ ся дорогу.

— Пета обѣцявъ менѣ ласку Джингисхана, — воркотѣвъ онъ, — а сей поганецъ трактуе мене якъ пса. Не вжежь таки я слуга ихъ, найнизшїй изъ слугъ сего невольника? Пета обѣцявъ менѣ все горы въ дѣдичтво, велике карпатске княжество, а Бурунда грозить менѣ не знати чимъ. И онъ мѣгбы додержати слова, проклятый! Щожь, чи пѣдлягати ему? А вжежь! я въ его рукахъ! я невольникъ, якъ сказавъ той поганецъ Максимъ! Та отъ нагадавъ я про Максима, — де онъ? Чи не можна зъ нимъ зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна-бѣ отъ напрымѣръ его самого промѣняти за вольный выхѣдъ изъ сей западнѣ? Се думка добра!

И онъ покликавъ двоухъ Монголдѣвъ, що лежали близь его шатра, и велѣвъ имъ найти и припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пѣшли Монголы — здавалось, що воздухъ тухольскои долины не спрїявъ якось острѣй дисциплинѣ монгольскої....

Але дежь бувъ Максимъ? Якъ жилось ему въ неволи?

Максимъ сидѣвъ насередѣ тухольской улицѣ, скрѣпленный въ тяжкій ланцухи, якъ разъ проти своєї батькѣвской хаты, лицемъ оберненьный до того подвѣря, на котрѣмъ онъ гулявъ хлопчиною и ходивъ, ще вчора, вольный, занятый щоденною працею, а по котрѣмъ нынѣ сновали ся товпы гидкихъ Монголѣвъ. Ёго привезли сюда на кони, а коли прійшовъ наказъ ту зупинити ся и спалити село, ёго скинули зъ коня на улицу. Нѣкто до него не туравъ ся, не пильнувавъ ёго, але о утѣканю не було и мовы, бо товпы Монголѣвъ разъ въ разъ сновали ся доволко, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добычею. Максимъ не знавъ, що кругъ него дѣе ся и сидѣвъ неподвижно на дорозѣ, мовъ камяный милевый знакъ. Въ головѣ ёго було пусто, думки не клеили ся до купы, навѣть вражѣня не хотѣли вязати ся въ оденъ суцѣльный образъ, тѣлько миготѣли та перхали попередъ ёго очи, мовъ сполошенї чорнї птицѣ. Онъ одно тѣлько чувъ выразно, що ланцухи тиснуть ёго, мовъ зелѣзнї, холоднї гадюки, и що они высысають всю силу зъ ёго тѣла, всѣ думки зъ ёго мозгу.

Наразъ зажеврѣлось кругомъ, дымъ бовдурами поваливъ по дорозѣ и вкрывъ Максима, жручи ёго очи, запираючи въ нѣмъ духъ. Се горѣла Тухля. Максимъ сидѣвъ передъ пожаромъ и не поворухнувъ ся. Вѣтеръ закрутивъ дымомъ, сыпавъ на него искрами, бухавъ горячимъ воздухомъ, — Максимъ немовъ не чувъ всего того. Онъ радъ бы бувъ разомъ згинуты, полетѣти въ воздухъ оттакою золотою искрою и згаснути тамъ, въ ясномъ холодномъ воздухѣ, близь золотыхъ зѣрокъ. Але пута, пута! Якъ они теперь страшно тисли ёго!... Ось и ёго батькѣвская хата заняла ся, поломѣнь бухнула поподъ дахъ, обвила ся огняною змїєю попередъ ѳкна, завирнула дверима до хаты и выгнала ѳдтамъ величезный бовдуръ дыму, щобъ ѳдтакъ самѳй поселити ся въ Беркутовѣмъ житлѣ. Мовъ мертвый глядѣвъ Максимъ на пожаръ: ёму здавалось, що въ ёго груди щось обрывае ся, щось палахкоче и ныв; а коли грохнуло пожарище, повалила ся крыша, розсѣли ся угла ёго рѣдной хаты и бухнуло зъ жарущою огняною масоу цѣле море искоръ

пѣдъ небо, — Максимъ скрикнувъ болѣзно и зѣрвавъ ся на рѣвнѣи ноги, щѣбъ бѣчи кудысь, ратувати щѣсь, — але поступившиць всего одень крокъ, безсильный, мовъ пѣдкошений упавъ на землю и зомлѣвъ.

Вже потухъ пожаръ, повѣяло горячимъ, гѣркимъ дымомъ по долинь, вже затихъ крикъ боевый Монголѣвъ, щѣ пѣдъ проводомъ Бурунды и Тугара Вовка рѣзались въ Тухольцями при вывозѣ, вже прояснилось и вызвѣздалось нѣчне небо надъ Тухольщиною и спокѣйно зробило ся въ монгольскѣмъ таборѣ, а Максимъ все ще лежавъ, мовъ мертвый насередъ дороги, проти згарищъ свои рѣднои хаты. Зорѣ жалѣбно глядѣли на его блѣде, кровавыми пасмугами вкрыте лице; груди его ледво-ледво пѣднимали ся — единый знакъ, щѣ се лежавъ живой чоловѣкъ, а не трупъ. Въ такѣмъ положеню найшли его и Монголы и зъ разу дуже злякали ся, думаючи, щѣ вже неживый, щѣ задусивъ ся въ пожарѣ. Ажъ коли бриснули на него водою, обмыли его лице и дали ему напити ся, ѣнъ глипнувъ очима и позирнувъ кругъ себе.

— Живый! живой! — завыли радѣсно Монголы, и нетямого, ослабленого пѣдхопили попѣдъ руки и помчали до шатра боярина.

Ажъ злякавъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши ненависного собѣ молодця въ такѣмъ страшнѣмъ и оплаканѣмъ станѣ. Свѣжо промыте лице було блѣде-блѣде, ажъ зелене, губы попукались изъ жару и спраги, очи були червонѣи ѣдъ дыму и тусклѣи, мовъ склянѣи, ѣдъ утомы и душевной муки, ноги дрожали пѣдъ нимъ, мовъ пѣдъ столѣтнимъ дѣдомъ, а постоявши на нихъ хвилину, ѣнъ не мѣгъ довше удержати ся и сѣвъ на землю. Монголы ѣддалили ся; бояринъ довго, нѣмо, въ задумѣ глядѣвъ на Максима. За щѣ ѣнъ ненавидѣвъ того чоловѣка? за щѣ накликавъ на его молоду голову такѣ страшне горе? Чому не велѣвъ ѣдъ разу убити его, але выдавъ его на повѣльну, а всежь таки неохибну смерть — бо сежь прѣдѣнъ певна рѣчь, щѣ Монголы не выпустятъ его зъ своихъ рукъ живого, але скоро имъ навкучитъ ся таскати его зъ собою, зарѣжутъ якъ худобину и покинутъ середъ шляху. И за щѣ ѣнъ такъ зненавидѣвъ сего бѣдного

хлопца? Чи за те, що ѓнъ уратувавъ жите его донць? Чи може за те, що она полюбила его? Чи его правдиво рицарску смѣлѣсть и отвертѣсть? Чи може за те, що ѓнъ хотѣвъ зрѣвнати ся зъ нимъ? Отжежь теперь зрѣвнали ся: оба они невольники и — оба нещасливѣ. Тугарь Вовкъ чувъ, що гнѣвъ его до Максима якось тухне, мовъ пожаръ, котрому не стало вже дровъ. ѐнъ и впередъ уже, сейчасъ по взятю Максима до неволѣ, старавъ ся пѣддобритись до него, не изъ спѣвчута, а зъ хитрости, але Максимъ не хотѣвъ и слова говорити до него. Правда, бояринъ дававъ ему такѣ рады, котрыхъ Максимъ не мѣгъ послухати. ѐнъ радивъ ему перейти въ службу Монголѣвъ, вести ихъ черезъ горы и обѣцювавъ ему за те велику надгороду, а въ противнѣмъ разѣ грозивъ, що Монголы забьютъ его. — Нехай бьютъ! — се було едине слово, яке чувъ бояринъ зъ Максимовыхъ устъ, тѣлькожь диво, що и тодѣ вже те горде слово, свѣдчаче о твердости Максимовой вдачѣ и о его великѣй любви до свободы, не тѣлько не розгнѣвало боярина, але дуже сподобалось ему. Теперь же ѓнъ чувъ выразно, що щось мовъ крига тав въ его серци; теперь, на згарищахъ вольной Тухлѣ, ѓнъ зачинавъ розумѣти, що Тухольцѣ поступали зовсѣмъ розумно и право, а сердце его, хочъ заслѣплене жадобою власти, все таки не було ще на тѣлько глухе на голосъ сумлѣня, а-щобѣ не признати сего. Все то передумавъ бояринъ нынѣ и вже зовсѣмъ иншими очима и зъ иншимъ сердцемъ глядѣвъ ѓнъ на сидячого въ наметѣ, на-пѣвъ мертвого, нужденного Максима. ѐнъ приступивъ до него, взявъ его за руку и хотѣвъ пѣдвести та посадити его на стѣльци.

— Максиме! — сказавъ ѓнъ лагѣдно, — що се сталося зъ тобою?

— Пусти мене! — простогнавъ слабымъ голосомъ Максимъ, — дай менѣ умерти въ спокою!

— Максиме, хлопче, ѓдки тобѣ думки про смерть? Я мѣркую, якбы то его зробити вѣльнымъ, а ѓнъ про смерть! Встань, усядь ту на лавцѣ, покрѣпись, я маю зъ тобою поговорити де обѣ чѣмъ.

Хочъ Максимъ на половину не розумѣвъ а на по-

ловину не вѣривъ словамъ и добротѣ боярина, то всежь таки ослаблене его и голодъ и утома надто голосно домагаи ся для его тѣла покрѣпленя, а-щобъ онъ мѡгъ ѡдкинути боярску гостиннѡсть. Кубокъ огнистого вина ѡдъ разу освѣживъ его, немовъ розбудивъ его живу силу до нового житя; кусень печеного мяса утишивъ его голодъ. Поки онъ ѣвъ, бояринъ сидѣвъ проти него, додаючи ему ласкавыми словами ѡдваги и охоты до житя.

— Дурный хлопче, — говоривъ онъ, — такимъ якъ ты треба жити, а не о смерти думати. Жите — дорога рѣчь, и за нѣякіи скарбы его не купишь.

— Жите въ неволи нѣчого не варте, — ѡдказавъ Максимъ, — красше смерть!

— Ну... такъ... розумѣе ся, — скажавъ бояринъ, — але я-жь кажу тобѣ, що можешъ бути вѡльний.

— Зраджуючи свѡй народъ, ведучи Монголѡвъ черезъ горы, — нѣ, красше умерти, нѣжь такъ на вѡльнѡсть заробляти!

— Не ѡбъ тѡмъ дѣло, — сказавъ въ усмѣхомъ бояринъ, — а ѡбъ тѡмъ, що и безъ тои, якъ ты кажешъ, зрады ты можешъ бути вѡльний, ще нынѣ.

— Якъ? — спытавъ Максимъ.

— Я знавъ, що ты зацѣкавишь ся, — зновъ усмѣхнувъ ся бояринъ. Отжежь, небоже, дѣло таке. Твои Тухольцѣ обскочили насъ въ тѡй долинѣ, завалили выхѡдъ. Розумѣе ся, ихъ опѡрѣ тѡлько смѣху вартъ, бо прецѣнь они не спиняють насъ. Але намъ шкода часу. О те тѡлько ходить.

Очи Максима розгорѣли ся радѡстно на тоту вѣсть.

— Обскочили васъ Тухольцѣ, кажешъ? — кликнувъ онъ радѡсно. И выйти ѡдси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надѣюсь, що и не выйдете вже. Тухольцѣ цѣпкій народъ: кого разъ въ руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервавъ его бояринъ. Не радуй ся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щобъ могла горетка твоихъ Тухольцѣвъ зловити еѣ въ руки! Кажу

тобѣ, не о то ходить, щобъ ту не зловили насъ, а о часъ, о кожду хвилю часу! Намъ квапно дѣе ся.

— И щожъ я можу вамъ въ томъ поради ти?

— А отъ що. Я думаю нынѣ ще ити до твоихъ Тухольцѣвъ для переговоровъ: хочу обѣцати имъ тебе въ замѣнъ за вольный прохѣдъ. Такъ отже ты скажи менѣ те слово, якъ трафити до сердца твоихъ громадянъ и твоего батька, щобъ пристали на наше предложенє.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольцѣ не пристануть на такую замѣну.

— Не пристануть? — скрикнувъ бояринъ. — Чо мужъ не пристануть?

— Тухольцѣ будутъ бити ся до послѣднего, щобъ не пустити васъ черезъ горы. Чи може мали-бъ за такую нужденну замѣну, якъ я, допустити ся зрады на своихъ верховиньскихъ и загѣрныхъ братахъ, котрыхъ села мусѣли-бъ тодѣ бути зруйновані оттакъ, якъ наша Тухля?

— И они будутъ зруйновані, дурный хлопче! — сказавъ бояринъ. Аджежъ за мала твоихъ Тухольцѣвъ сила, щобъ спинити насъ.

— Не хвали, боярине, дня передъ вечеромъ! На що ту великой силы, де сама природа своими стѣнами и скалами спинає васъ?

— А все таки ты скажи менѣ, якъ говорити до твоего батька и до Тухольцѣвъ, щобъ трафити до ихъ сердца.

— Говори щиро, по правдѣ — се єдине чародѣйске слово.

— Ой не такъ оно, хлопче, не такъ! — сказавъ недоволенный бояринъ. Не спроста то иде у васъ. Твоѣй батько старый чарѣвникъ, ѓнъ знає таке слово, що кождому до сердца трафляє, — ѓнъ и тебе мусѣвъ его научити. Аджежъ безъ такого слова ты не мѡгъ склонити на своѣй бѡкъ моихъ лучникѡвъ, котрѣ такъ скажено за нѣ-за-що били ся зъ Монголами, якбы певно не били ся за найлѣпшу плату.

Максимъ усмѣхнувъ ся.

— Дивный ты чоловѣкъ, боярине! — сказавъ ѓнъ.

Я нѣякого такого слова не знаю, але кажу тобѣ выразно, що хочь бы и знавь, то не сказавбы тобѣ, щобъ ты не мѡгъ намовити Тухольцѣвъ на таку замѣну.

Гнѣвомъ спалахнувъ гордый бояринъ.

— Хлопче! уважай, кто ты и де ты! — скрикнувъ ѡнъ. Уважай, що ты невольникъ, що жите твоє залежить ѡдъ волѣ якого небудь Монгола.

— Що мое жите! — сказавъ спокѡйно Максимъ. — Я не стою о жите! Кто хочь хвилию зазнавь неволѣ, той зазнавь гѡршого, нѣжь смерть.

Въ той хвили пѡдхилила ся запона намету и швидкимъ крокомъ вѡйшла до намету Мирослава. Она быстро вирнула докола, и не звертаючи уваги на батька, кинула ся до Максима.

— Ахъ, ось ѡнъ, ось ѡнъ! — скрикнула она. Мене мовь тягло щось сюда! Соколе мѡй, Максиме! Що зъ тобою дѣе ся?

Максимъ сидѣвъ, мовь остовпѣлый, не зводячи очей зъ Мирославы. Ёго руку держала она въ своѣй. Ёи слова були мовь великодный звѡнъ для него, мовь оживляюча роса для зѡвялого цвѣта. А она, мовь ясочка, припадала кругъ него, слѣзами обливала его тяжкѣй пута, змывала зъ рукъ его засохлу кровь. Якъ радѡсно, якъ тепло зробило ся въ серци у Максима за ёи наближенемъ, за дотыкомъ ёи мягкой руки! Якъ горячо забила ся кровь въ его груди! Якъ сильно розбудила ся любовь до жита! А ту ланцухи тиснуть, немилосерно нагадуютъ ему, що ѡнъ невольникъ, що надъ головою его висить кровавый нѡжь монгольскѣй! И тота згадка въ той щасливѡй хвили гадюкою вповзла въ его сердце и зъ очей его брызнули слѣзы.

— Мирославо, — сказавъ ѡнъ, ѡдвертаючись, — чого ты прѣйшла сюда, щобъ дужшой муки завдати менѣ? Я вже готовый бувъ на смерть, — ты зновъ збудила въ мнѣ любовь до жита!

— Милый мѡй! сказала Мирослава, не трать надѣѣ. Я задля того ишла сюды, въ табѡръ ворожѣй, черезъ всякѣй небезпеченьства, щобъ сказати тобѣ: не трать надѣѣ!

— На що менѣ вадѣть? Надѣя не розобѣе тыхъ лан-
цухобѣ.

— Але мѣй батько розобѣе.

— О, твоѣй батько! Такъ онъ говорить, що готовъ
се зробити, але жадає одъ мене такои услуги, якои я
ему не можу зробити.

— Якои услуги?

— Онъ хоче ити до Тухольцѣвъ и робити зъ ними
таку угоду, щобъ въ замѣну за мене выпустити Монго-
лѣвъ зъ сеи долины — и жадає одъ мене того чарѣвного
слова, котре бы прихилило ему сердца Тухольцѣвъ.

Мирослава зъ подивомъ глянула першій разъ на
свого батька, а подивъ сей чимъ далѣ, тымъ бѣльше пе-
ремѣнявъ ся въ радѣсть.

— Тату, — сказала она, — правда се?

— Правда! — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— И ты думаешь, що Максимъ знае таке слово?

— Мусить знати. Отже и тебе онъ за першимъ ра-
зомъ якъ приковавъ до себе. Безъ чарѣвъ се не могло
стати ся.

Мирослава зъ усмѣхомъ, повнымъ безконечнои лю-
бови, поглянула на Максима, а одтакъ обертаючись до
свого батька, сказала :

— Ты вже маєшь дозвѣль начальника на пере-
говоры?

— Нѣ ще, — але се стоить буде хвилию. Ёго на-
метъ поузь мого.

— То йдижь. Я мѣжь тымъ наклоню Максима,
щобъ сказавъ тобѣ се слово.

— Ты наклонишь?

— Побачишь! Иди лишень!

— Причарована дѣвчина! — воркотѣвъ самъ собѣ
бояринъ, выходячи зъ намету. — Причарована, не инакше!
Сама ему на шію кидаетъ ся!

— Серце мое, Максиме! — сказала по ёго выходѣ
Мирослава, обвивши руками шію Максиму и цѣлуючи
его блѣдѣ, спеченѣ уста, — не жури ся! Монголы одси
не выйдуть — тутъ имъ всѣмъ погибати!

— Охъ, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказавъ

Максимъ, — радъ бы я сему вѣрити, але надто велика ихъ сила, за слабій нашій Тухольцѣ.

— Намъ прійшли въ помѣчъ Загѳряне и верховинцѣ.

— Збруѣ доброи не мають.

— И про се не бѳй ся. Слухай лишень: сотнѣ сокирь цюкають въ лѣсѣ — хвиля ще, а сотнѣ огнищъ запалають докола долины, а при кождѳмъ огнищу робити будуть вашій майстры машины, котрыми можна буде кидати камѣне ажъ до середины монгольского табору.

— И ктожь се таке выгадавъ? Кто навчивъ нашихъ майстрѳвъ?

— Я, сердце мое. Я придивляла ся неразъ такимъ машинамъ, що стоять на мурахъ Галича. Закимъ ще сонѣчко зѳйде зъ-за Зелеменя, пятьдесятъ такихъ машинъ кидати буде камѣне на головы Монголѳвъ.

Максимъ радѳсно обнявъ Мирославу и крѣпко притиснувъ ѳъ до сердца.

— Жите мое! — сказавъ ѳнъ, — ты будешъ спасителькою нашої Тухольщины!

— Нѣ, Максиме! — сказала Мирослава, — не я буду спасителькою Тухольщины, але твоѳй батько. Що мои мизернѳй машины проти такои силы ворожои? Твоѳй батько не таку силу выведе проти нихъ, а таку, проти котрой нѣяке вѳйско не устоить.

— Яку силу? — спытавъ Максимъ.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало кругомъ, тѳлько десь далеко-далеко въ горахъ роздавъ ся глухѳй гуркѳтъ грому.

— Грemitъ, — сказавъ Максимъ — ну, и щожь зъ того?

— Що зъ того? — живо сказала Мирослава, — се смерть Монголѳвъ! Се бѳльшѳй нищитель, нѣжь они, и такѳй нищитель, що буде зъ нами руку держати... Слухай лишень!

И она озирнула ся по наметѣ, хочъ тамъ було во всѣмъ пусто, а ѳдтакъ, мовъ не довѣряючи тѳй тиши и пустотѣ, нахилила ся до Максимоваго лица и шепнула ему въ ухо кѳлька слѳвъ. Мовъ могучою рукою шарпне-

ный, зорвавъ ся Максимъ, ажъ забрызчали на нѣмъ ланцухи.

— Дѣвчино! чародѣйска появо! — скрикнувъ онъ, вдвляючись въ ню на-пѣвъ зъ тревогою, а на-пѣвъ зъ глубокимъ поважанемъ. Кто ты и кто приславъ тебе сюда зъ такими вѣстями? Бо теперь я бачу, що ты не можешъ бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Нѣ, ты певно духъ того Сторожа, котрого звуть оцѣкуномъ Тухлѣ.

— Нѣ, Максиме, нѣ милый мѣй, — сказала дивна дѣвчина. Се я сама, тота сама Мирослава, котра тебе такъ дуже — ахъ, такъ дуже любить, котра радо ѡддала-бъ жите свое, щобъ зробити тебе щасливымъ!

— Немовъ бы я мѣгъ бути щасливымъ безъ тебе!...

— Нѣ, Максиме, слухай ще одного, що я тобѣ скажу: утѣкай зъ сего табору, заразъ!

— Якъ утѣкати? Адажежь варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачишь прецѣнь, що мене перепустила! Тѣлько ось що зроби: переберись въ мою одѣжь и возьми сей золотый перстень: его давъ менѣ ихъ начальникъ на знакъ свободы и безпечного проходу. Покажешъ его сторожамъ, и они пропустять тебе.

— А ты?

— О мене не бѣй ся. Я ту зъ батькомъ остану ся.

— Алежь Монголы дѣзнають ся, що ты мене выпустила, а тодѣ не пощадять тебе. О, нѣ, не хочу я сего!

— Алежь не бѣй ся за мене, я зумѣю собѣ дати раду.

— Я такожь! — сказавъ уперто Максимъ.

Въ тѣй хвили вѣйшовъ бояринъ, понурый и червоный. Хмара гнѣву и недоволена висѣла на его чолѣ. Бурунда показавъ ся ще неласкавѣйшій до него, стрѣтивъ его раду о вымѣнѣ Максима докорами, и ледво-ледво згодивъ ся на ню пристати. Бояринъ чимъ разъ выразнѣйше зачинавъ почувати якусь тѣсноту, немовъ тужъ кругъ него стояли и чимъ разъ тѣснѣйше аступали ся штабы зелѣзной клѣти.

— А що? — сказавъ онъ рѣзко, не дивлячись нѣ на доньку нѣ на Максима.

Щаслива думка блиснула въ головѣ у Мирославы.

— Все добре, тату, — сказала она, — тѣлько — —

— Тѣлько що?

— Максимове слово таке, котре не має силы въ устахъ другого; тѣлько якъ онъ самъ скаже его, оно має силу.

— Ну, то чортъ его бери! — одворкнувъ гнѣвно бояринъ.

— Нѣ, тату, постѣй, що я тобѣ скажу. Вели розкувати его въ ланцухѣвъ и иди въ нимъ до Тухольцѣвъ. Осъ перстень одъ Петы: въ тымъ перстенеми варта его пропустити.

— О, дякую тобѣ, донечко, за добру раду! „Заведи его до Тухольцѣвъ“, а то значить, самъ собѣ вырви въ рукъ послѣдну поруку удачѣ. Тухольцѣ полоняника возьмутъ а мене проженуть! Нѣ, сего не буде. Я йду самъ, и безъ его слова.

Засумувалась Мирослава. Би ясні очи покryли ся слезами.

— Соколе мѣй! — сказала она, зновъ припадаючи до Максима, — зроби такъ, якъ я тобѣ раджу: возьми сей перстень!

— Нѣ, Мирославо, не бѣй ся о мене! — сказавъ Максимъ. Я вже придумавъ, що маю робити. Иди и помагай нашимъ, и нехай нашъ Сторожъ помагае вамъ.

Щиро попрощавшись зъ Максимомъ, выйшла Мирослава за своимъ батькомъ, щобъ разомъ зъ нимъ выйти зъ монгольскаго табору. А Максимъ оставъ ся въ боярскѣмъ наметѣ, зъ сердцемъ трепещущимъ одъ радости, надѣвъ и тревоги.

VII.

— Що се за стукъ такій въ лѣсѣ? — спытавъ бояринъ свои доньки, идучи поручъ зъ нею черезъ табѣръ монгольскій.

— Дрова рубаютъ, — одповѣла коротко Мирослава.

— Та теперь? въ ночи?

— Заразъ буде день.

И справдѣ, ледво сказала се Мирослава, коли въ тѣмъ на высокихъ каменныхъ обрывахъ, що стѣною окружали тухольску кѣтловину, ту и тамъ замиготѣли искры: се Тухольцѣ кресали огонь и роскладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже кругомъ цѣлои долины западали огнища довгимъ рядомъ, немовъ заблискотѣли середѣ пѣтмы очи величезныхъ вовкѣвъ, що готовили ся скочити въ долину и пожерти монгольску силу. Коло каждого огнища товпами шниряли люде. Цюкане сокирь роздало ся зъ подвѣйною силою.

— Що они роблять? — спытавъ бояринъ доньки.

— Дерево обтѣсують.

— На що?

— Прійдешь, то и побачишь.

Они ишли далѣ черезъ табѣрь. Денеде варта зупиняла ихъ — приходило ся показувати начальницкѣй знаки, щобъ пропустила. Вартовѣ дивили ся зъ тревогою на огнища, будили своихъ начальникѣвъ, але тѣ, видячи, що Тухольцѣ держать ся спокѣйно, велѣли имъ не робити крику, а тѣлько мати ся на острозѣ. Що повапалювали такъ много огнѣвъ, се ще и лѣпше для Монголѣвъ — не зрѣблять скрытого нападу. Можна спати спокѣйно, доки тѣ огнѣ горять, бо и такъ завтра трудъ чекає великѣй.

А Тугаръ Вовкъ зъ дочкою вже и минули табѣрь и перейшовши на широкѣй кусень поля, дѣйшли до стрѣмкой камяной стѣны. Довго ходили они, шукаючи стежки пѣдъ гору, поки въ кѣнци мѣжь корчами та папоротями не ѣдшукала ей Мирослава. Зъ трудомъ почали обѣе дерти ся въ гору.

— Кто иде? — крикнули въ горѣ голоса ѣдъ огнища.

— Свои! — сказала Мирослава.

— Що за свои? — скрикнули Тухольцѣ, заступивши стежку. Живо пѣзнали Мирославу, що ишла передомъ.

— А за тобою кто?

— Мѡй батько. Бегадиръ монгольскій выславъ его для мирныхъ переговоровъ зъ нашими старцями.

— До якого бѣса намъ переговоровъ? Кобы борзо сонѣчко на небо, не такъ мы зъ ними переговоримо ся.

— Отъ, якій вы смѣлі! — сказавъ уемѣхаючись Тугаръ Воккъ. — Ну, ну, до такой радости не довго ждати. Та тѡлько не знати, чи вашимъ матерямъ се буде така радѡсть, видѣти вашій головы на монгольскихъ спискахъ!

— Цуръ твоему слову, вороне! — скрикнули Тухольцѣ, обступаячи боярина.

— Ну, ну, — задобрювавъ ихъ Тугаръ Воккъ, — я-жь не бажаю вамъ того, а тѡлько кажу, що се не було-бъ добре. И власне, щобъ васъ ухоронити ѡдъ такой долѣ, я и хотѣвбы переговорити зъ вашими старыми. Бо жалъ менѣ васъ, молодій, нерозважній дѣти! Вы готовій ити слѣпо на смерть, не пытаючи, чи буде зъ того кому якій хосень, чи нѣ. Але старій повинній розважити.

Такъ гуторячи, бояринъ наблизивъ ся до огнища, при котрѡмъ мастера обтѣсували дерево, другій въ обтесанныхъ уже стовпкахъ довбали дѣры, инші бортили борты та притѣсували чопы.

— Що се вы робите? — спытавъ бояринъ майстрѡвъ.

— Згадай, коли мудрый! — ѡдповѣли тѣ зъ насмѣшкою, збиваячи пообтѣсуване дерево до купы въ видѣ ворѡтъ зъ сильными поперечниками и звязуючи пару такихъ ворѡтъ горою и сподомъ подовжжными платвами зъ грубого делиня. Бояринъ вирнувъ и ажъ руками обѣ полы вдаривъ ся.

— Метавка! — скрикнувъ ѡнъ. Хлопы, а васъ кто научивъ робити таку посуду?

— Були такі, що насъ научили, — ѡдказали мастера и приняли ся зъ сильного букowego пня вытѣсувати щось на подобу величезной ложки, котра держакѡмъ мала бути встроплена въ грубу, сильно скручену линву, напяту мѣжъ стовпками передныхъ воротецъ и скручвану чимъ разъ сильнѣйше при помочи двоухъ корѡвъ, приробленыхъ до стовпкѡвъ. А въ широкую жолобину на

другомъ кѣнці мало вкладати ся камѣне; пружнѣсть скрученой линвы мала кидати те камѣне въ ложки далеко на Монголѣвъ.

Тугарь Вовкъ озирнувъ ся кругомъ: коло каждого огнища майстры — (а въ Тухольщинѣ кождый мужикъ бувъ майстеръ) — ладили таку саму посудину, а молодцѣ, жѣнки и дѣти крутили линвы.

— Ну, жарко прійдесъ нашимъ Монголамъ пѣдъ такими посудинами здобувати собѣ выхѣдъ изъ сеи ямы! — подумавъ Тугарь Вовкъ, идучи въ донькою дальше въ лѣсъ, убитою дорѣжкою, до поляны, середъ котрой горѣло велике огнище, кругъ котрого сидѣла згромаджена рада тухольскихъ старцѣвъ.

— Мирославо, — сказавъ по хвилевѣй мовчанцѣ Тугарь Вовкъ, — чи се ты научила ихъ робити метавки?

— Я, — ѣдповѣла Мирослава и пильно поглядѣла на батька, надѣвчись выбуху его гнѣву. Але нѣ! По лицю боярина перемигнувъ выразъ якогось вдоволеня.

— Добре, доню! — сказавъ ѣнъ коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значитъ тотя змѣна въ успособленю еи батька, не знаючи, що вѣра еи батька въ щасливу удачу монгольскаго походу, а тымъ бѣльше въ додержанѣ монгольскихъ обѣцянокъ, дуже вже похитала ся и що бояринъ въ такѣмъ разѣ въ конечности мусѣвъ чѣпати ся громады, и поступокъ доньки бувъ ему въ тѣмъ пожаданою опорю.

Наблизились уже до поляны, на котрѣй всю нѣчь сидѣли безсоннѣ, радою занятѣ старцѣ тухольскѣ. Була се обширна поляна, похиlena троха на полудень, а ѣдъ пѣвночи замкнута стрѣмкою скалою мягкаго карпатскаго лупаку. Величезнѣ смереки окружали поляну въ пѣвѣ-округъ ѣдъ сходу, полудня и заходу, такъ що сонце тѣлько на найвысшѣмъ вершку полудневого стояня могло до неи зазирнути. Поляна була давно колись вся вымощена камяными плытами, котрѣ теперъ поросли мягкимъ руномъ моху та корчами чепѣргатои папороти. Тѣлько одна стежка черезъ середину къ скалѣ була протоптана и вела до обширнои въ скалѣ выкутои яскинѣ въ видѣ

склепу, зовсѣмъ отвертого на полудне. Стѣны склепу стояли сѣры, безъ нѣякой оздобы, сподомъ були въ камени выкутї фрамуги и заглибины, въ котрыхъ камѣнь бувъ червоный, перепаленый, а на огнищахъ виднї ще були слѣды огню; тѣлько стеля мала на собѣ одну-однѣсеньку оздобу, выковану зъ каменя выпуклясту пѣвкюлю, за-вѣбѣльшки въ добрый хлѣбъ, оковану блискучою золотою бляхою.

Се була давна контина тухольска, де дѣды теперѣшного поколѣня засылали свои молитвы найвышшому творцеви житя, Дажбогови-Сонцю, котрого образъ означала на стелѣ выкута золота пѣвкюля. Хоть христїянскї монахи давненько вже охрестили були тухольскїй нарѣдъ, то все таки ѓнъ черезъ довгї поколѣня, молячись въ корчиньскѣй церквѣ христїянскому Богу, не покидавъ и своихъ прадѣдовскихъ богѣвъ, и дорога до „ясной поляны“ нѣколи не заростала, вѣчный огонь середъ поляны нѣколи не вгасавъ — (ѓдти и назва ви „ясна поляна“) — а и передъ невеличкими боковыми олтарями Лады и Дѣда частенько куривъ ся пахущїй яловець и трѣпотались рѣзанї имъ въ жертву голубы — даръ тухольскихъ дѣвчатъ и парубкѣвъ. Але звѣльна народъ забувавъ про давныхъ богѣвъ, священники надзирали острѣйше за тымъ, щобы люде не молились по давному, молодѣжь перестала приносити дары Ладѣ и Дѣдови, дѣти выростали, не чувши нѣчого о давныхъ богахъ и давныхъ звичаяхъ, тѣлько мѣжь старцями денедѣ хоронились ще останки давной, вольной, чисто громадской религїи, котра дозволяла кождѣй громадѣ мати своего окремого бога (якъ Тухля мала своего Сторожа), котра не лякала людей карами и муками по смерти, але найбѣльшою карою уважала именно саму смерть, смерть тѣла и душѣ, для людей неправедныхъ. Нова религїя, зроджена далеко на сходѣ, запанувала и на нашѣй землї, а радше змѣшалась зъ нашою давною религїєю, и тѣлько те змѣшане дало їй можнѣсть сумирно зжити ся зъ поглядами народа. Вымирали звѣльна старцѣ, тямущї давной вѣры, а хочъ деякї и жили ще, то вже не смѣли визнавати ви отверто, не смѣли научати їй молоде поколѣне, але жили собѣ

самотно, ховаючи свою вѣру въ серци, зъ тымъ сумнымъ переконанемъ, що разомъ зъ ними и она ступить до гробу.

Однимъ зъ послѣднихъ прихильникѣвъ старои вѣры на нашѣй Руси бувъ Захаръ Беркутъ. И диво дивне! прихильность тоту днѣ вынѣсь изъ Скитского монастыря, одъ старого монаха Акинтія. Чи старый дивовижный лѣкаръ случайно тѣлько росповѣдавъ своему ученикови о давнѣй вѣрѣ, такъ близькѣй до природы и еи силъ, чи може и сердце его бѣльше потягало до той вѣры въ противенствѣ до строгого византійского христіанства, досыть, що зъ побыту при старѣмъ монасѣ Захаръ вынѣсь велику прихильность до старои вѣры и поклявъ ся бути ѣй до смерти вѣрнымъ. Въ своѣй Тухли знавъ днѣ про „ясну поляну“, на котрѣй давно вже погасъ вѣчный огонь и не кутивъ ся пахущій яловець, и котру корчиньскій священники окричали мѣсцемъ заклятымъ и нечистымъ. Та хочъ якъ опущена була ясна поляна, то все таки доси нѣкто не посмѣвъ дѣткнути ся образу Сонця, т. е. золотѣй бляхи, котрою днѣ бувъ окованный, и той золотый образъ все ще яснѣвъ середъ стелѣ контини, дожидаячи лучѣвъ полуденного сонця, щобы въ нихъ розжеврѣти ся тысячами искорѣ. По добрѣй воли принявъ на себе Захаръ Беркутъ доглядъ старои святынѣ; стежка, що виднѣла ся поперекъ поляны до пещеры, протоптана була его ногами; каждой весны, вже бѣльше якъ черезъ пятьдесятъ лѣтъ, Захаръ выходячи за лѣками, пробувавъ самотно, въ молитвахъ и думахъ, на яснѣй полянѣ тыждень, и по кождѣмъ такѣмъ пробутку вертавъ до села скрѣпленный духомъ, зъ яснѣйшими и чистѣйшими мыслями. Неразъ тодѣ Тухольцѣ зъ своѣи долины бачили, якъ понадъ вершки смерекъ, що окружали ясну поляну, вивъ ся синявыми клубочками дымъ запахущого ялѣвцю, и говорили до себе: „Се етарый старымъ богамъ молитъ ся“. И говорили се безъ насмѣху, безъ ненависти, бо Захаръ, хочъ и не научавъ нѣкого старои вѣрѣ, та за те тымъ пыльнѣйше научавъ всѣхъ пошанованю для чужого переконаня и чужѣй вѣры.

Оттутъ то на ясну поляну зѣйшлись сеи страшнои

ночи тухольскій старцѣ. Великій огонь палавъ середѣ поляны; таемничо шумѣли стародавнїи смереки, немовь нагадуючи давнїи часы; въ ѳдблиску огнища яснѣвъ золотый образъ сонця въ яскини кровавымъ блескомъ; въ задумѣ сидѣли старцѣ, слушаючи цюканя сокиръ по лѣсѣ та оповѣдань старого Захара про давну давнину. Дивный якїйсь духъ вступивъ нынѣ въ старого. Онъ, що нѣколи не любивъ говорити о старѳй вѣрѣ, нынѣ розговоривъ ся, и то зъ такимъ сердечнымъ жаромъ, зъ якимъ говоривъ хїба о найблившихъ и найдорожшихъ серцю дѣлахъ. Онъ оповѣдавъ о дѣлахъ Дажбога и о побѣдахъ Свѣтовида, о тѳмъ, якъ три святїи голубы, Дажбогъ, Свѣтовидъ и Перунъ, сотворили землю зъ пѣскового зерна, якъ Дажбогъ три дни шукавъ на днѣ безоднѣ, поки найшовъ три зеренця: одно зерно пше-ницѣ, друге жита, а третє ячменю, и дарувавъ ихъ першому чоловѣкови, Дѣдови, и его жѣнцѣ, Ладѣ; якъ Перунъ дарувавъ имъ искру огню, а Свѣтовидъ воло-синку, зъ котрой за его благословенствомъ зробилась ко-рова и пастухъ, котрого назвали Волосомъ. И далѣ розповѣдавъ Захаръ про жите першихъ людей, про велику потопу, ѳдъ котрой люде ховали ся въ горахъ и пече-рахъ, про старыхъ велитѳвъ и ихъ царя, тухольского Сторожа; що розгативъ тухольске озеро. Слухали тухольскїи старцѣ тыхъ оповѣдань, мовь вѣстей про якїйсь новый, незнанный свѣтъ; богато такого, що они говорили и спѣвали въ пѣсняхъ не розумѣючи, теперъ ставало ясно и въ суцѣльнѳмъ звязку передъ ихъ очима, и Захаръ Беркутъ самъ выдавъ ся имъ послѣднимъ изъ тыхъ добрыхъ велитѳвъ-сторожѣвъ тухольскихъ, про котрого добрїи дѣла такъ само оповѣдати собѣ будутъ пѳзнїи поколѣня.

Ажъ ось захрустѣло сухе гиле на стежцѣ и разомъ выринули зъ лѣсовой пѳтмы Мирослава и Тугаръ Вовкъ. Мирослава прямо наблизила ся до старого Захара, а бо-яринъ зупинивъ ся близь огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я ба-чила твого сына!

— Мого сына? — сказавъ Захаръ, спокѣино, мовь о помершѣмъ.

— Такъ! При помочи отсего перетеня я пройшла табѣръ монгольскій и бачила его. Маймо надѣю, батьку, що ѓнъ швидко буде зновъ на волѣ.

— Трудно, доню, трудно! Але кто се прійшовъ ще зъ тобою?

— Се я, старче, — сказавъ выступаючи передъ него Тугаръ Вовкь, — чи пѣзнаешъ мене?

— Лице твоє пѣзнаю — ты бувъ бояринъ Тугаръ Вовкь. Що завело тебе до насъ?

— Я прійшовъ до васъ, старцѣ тухольскій, въ по- сольствѣ ѓдъ великого Бурунды-бегадира, начальника силы монгольской.

— Чогожь хоче ѓдъ насъ Бурунда-бегадиръ? — спытавъ Захаръ.

— Бурунда-бегадиръ велить сказати вамъ, що сила его велика и непоѣдима, що дармо вы робите засѣки въ вашихъ вывозахъ, дармо будете машины до киданя камѣня, — нѣчимъ вы не врадите проти его силы.

— Видно, що твоѣй Бурунда починає насъ бояти ся, коли задумавъ насъ лякати. Се добрый знакъ. Говори дальше!

— Нѣ, старче, — не слѣдъ тобѣ легковажити слѣвъ начальника монгольского. Его грозьба, то половина кары, а его кара страшна, якъ кара божа! Слухай же, що велить далѣ сказати вамъ Бурунда-бегадиръ моими устами. Цѣль его походу — край угорекій, дѣдичтво Арпада, що бувъ пѣдданникомъ великого Джингисхана, а теперъ не хоче признавати его зверхности. Щобъ укарати непокорного, выславъ великій Джингисханъ свою силу на захѣдъ сонця. Чижь ваша рѣчь спиняти тоту силу въ єи походѣ? Бурунда-бегадиръ, начальникъ одной части той силы, бажає по добру розстати ся зъ вами. Въ его рукахъ є вашъ полоняникъ, а твоѣй сынъ, старче. Отъ що каже ѓнъ звѣстити вамъ: розвалѣтъ свои засѣки и пустѣтъ силу монгольску зъ вашою долины, а въ замѣну за те ѓнъ готовъ ѓдати вамъ вашого полоняника живого и вдорового. Розважте добре, якъ користна для васъ

ласка Бурунды! Опѣръ вашъ даремный, — чи сякъ чи такъ, а Монголы розвалятъ вашѣ засѣвки и пѣдутъ своею дорогою. Але они не хотять тратити часу въ вашѣй долинь, не хотять проливати вашою крови и готовѣ ѡддати вамъ полоняника за пропускъ. Въ противнѣмъ разѣ, розумѣе ся, его жеде неохибна смерть и то середъ страшныхъ мукъ, а васъ жеде кровава рѣзанина, въ котрѣй помимо всякихъ способѣвъ вы мусите бути побитѣ. Выбирайтежь, що лѣпше для васъ!

Зъ увагою слухали тухольскѣ старцѣ тыхъ слѣвъ Тугара Вовка и на деякихъ они справдѣ зрѣли враженѣ. Побачивъ се Захаръ и сказавъ:

— Чеснѣ братя, чи хочете порадитись по ширости надъ предложенемъ Бурунды, чи може однозѣдно подасте о нѣмъ свѣй голосъ?

— Порадимось, порадимось! — сказали старцѣ. Тодѣ Захаръ попросивъ Тугара Вовка ѡддалити ся на хвилю. Бояринъ гордо ѡддаливъ ся въ сопроводѣ свои доньки.

— Захаре, — сказавъ оденъ изъ громадянъ, — ту дѣло йде о жите або смерти твого сына. Чи не лѣпше-бѣ намъ ѡдступити ѡдъ непевного бою и выратувати хлопця?

— Ту дѣло не йде о мого сына, — сказавъ Захаръ твердо. Колибъ о него справдѣ йшло дѣло, то я сказавбы вамъ: я не маю сына, мѣй сынъ погибѣ въ бою. Але ту дѣло йде о нашихъ сусѣдѣвъ, верховинцѣвъ и загѣрянъ, котрѣ спустили ся на нашу оборону и теперъ мусѣлибъ всѣ, неприготованѣ, погинути ѡдъ Монголѣвъ. Для того я говорю вамъ: не дбайте про моего сына, а рѣшайте такъ, якъ бы ѡнъ бувъ уже въ грѣбѣ!

— Але все таки, Захаре, боротьба зъ такою силою Монголѣвъ непевна.

— Ну, то погинемо всѣ до послѣдного въ бою, а тодѣ, по нашихъ трупахъ, нехай собѣ йдутъ, куды хочуть. Тодѣ принаймѣ мы сповнимо свѣй ѡбязокъ. А теперъ робити зъ ними згоду, а ще такую згоду: мѣняти одного хлопця за руину нашихъ сусѣдѣвъ, се була-бѣ ганьба, була-бѣ зрада. Але се ще кто знае, чи боротьба въ Монголами така непевна. Становище наше сильне, Монголы запертѣ въ камянѣй клѣтцѣ. Зъ малыми стра-

тами мы можемо ѡдбивати и найзавятѣйші ихъ нагады. Але що, — и сего не треба буде. Сеи noci ще мы пустимо на нихъ своего союзника, що проти него нѣяка людска сила не устоить ся, будь она и десять разъ сильнѣйша ѡдъ монгольской.

— Такъ ты радишь намъ ѡдкинути предложене Бурунды?

— Зовсѣмъ, конечно.

— И выдати твоего сына на певну загибель?

— Не згадуйте про мого сына! — скрикнувъ болюбно Захаръ. Кто менѣ въ такѡмъ дѣлѣ про него нагадуе, той ставъ въ союзѣ зъ батькѡвскимъ сердцемъ проти мого розуму. Розумъ каже: ѡдкинути згону! А що сердце мое каже, се вже моя рѣчь, и що кому до того!

— То нехай буде по твоему! — сказали старцѣ. Коли Богъ судивъ ему згинути, то мы проти того нѣчого не урадимо; колижь нѣ, то и такъ ѡнъ выратуе ся зъ пащѣ лютого ворога.

Прикликано боярина, и Захаръ вставъ, щобъ оголосити ему ѡдповѣдь громады. Зъ смертельною тревогою въ сердци глядѣла на него Мирослава; она бѣдна все ще надѣяла ся, що Тухольцѣ схотять выкупити еи Максима.

— Розумно, — звѣсна рѣчь: по своему розумно — захвалювавъ ты намъ, боярине, згону зъ своимъ начальникомъ. Мы и не дивуємось тобѣ: твоѣй обовязокъ бувъ такъ говорити, у веѣмъ сповнити волю того, кому ты служишь. Послухайже теперь, що на те каже нашъ хлопскій, громадскій розумъ. Колибъ дѣло ишло тѡлько мѣжь мною а твоимъ бегадиромъ, то я радо ѡддавѡбы ему все, що маю, навѣть свою власну стару голову, за увѡльнене сына. Але ты радишь намъ нерѡвну замѣну, при котрѡй скористати можу тѡлько я самъ и мѡй рѡдъ, але стратити мусить не тѡлько одна громада, а веѣ тѣ громады, черезъ котрѣ ити мусить вашъ походъ. Чи можнажь такъ мѣняти ся? Яка користь верховинскимъ и загѡрнымъ громадамъ зъ мого сына? А выпустивши васъ изъ сеи долины, мы выпустимо згубу на тѣ сусѣднѣ, зъ нами сполученѣй громады. Мы зобовязали ся боронити

ихъ одъ вашого нападу, и на таке наше слово они при-
слали намъ свою помочъ — пятасть добърныхъ молод-
цѣвъ. Обязокъ нашъ, вытревати на своѣмъ становици
до послѣдной хвилины, — и такъ мы зробимо. Може
бути, що Богъ судивъ вамъ побѣду надъ нами, и въ
такѣмъ разѣ мы не спинимо васъ; тѣлькожь знайте, що
ажь по трупѣ послѣдного Тухольця вы зможете выйти
зъ сеи долины. Та, кто знае, може побѣда судила ся
намъ, а тодѣ знайте и вы, що вѣйшовши въ нашу до-
лину, вы все вѣйшли въ могилу, що навѣтъ трупы
ваші зъ неи нѣколи вже не выдобудуть ся. Або мы все
погинемо, або вы все — иншого выбору нема. Се наша
ѡдповѣдь.

Лице Захара палало дивнымъ огнемъ при тыхъ
грѣзныхъ словахъ, такъ що бояринъ, задивившись на
того высокого старця зъ простягнутою напередъ рукою,
не мѡгъ здобути ся на нѣяку ѡдповѣдь. Онъ бачивъ, що
ту дарма всяка дальша балаканка, — тожь мовчки ѡдвер-
нувъ ся и пѡшовъ назадъ въ свѡй бѡкъ. Мертва мов-
чанка стояла въ зборѣ, — тѣлько огонь трѣщавъ та роз-
давало ся невпинне цоканѣ сокирь, майструючихъ убійчй
прилады на Монголѡвъ.

— Тату! — скрикнула наразъ болющимъ голосомъ
Мирослава, — тату, верни ся! — И она побѣгла за нимъ
и хопила его за руку: дитиняча любовь ще разъ загово-
рила въ си серцю могучимъ, негаглушимымъ голосомъ.
— Верни ся, таточку! Остань ся ту, мѣжь своими
людьми! Стань мѣжь ними до бою зъ наѣздниками, якъ
братъ обѡчь братѡвъ, — а они простятъ тобѣ все ми-
нувше! А тамъ — чого тамъ можешъ надѣяти ся? Они
зрадять тебе, упоятъ обѣцянками и зарѣжуютъ! Таточку,
не йди бѡльше мѣжь Монголѡвъ, — тамъ смерть тебе
чекае!

Бояринъ очевидно завагувавъ ся — але лишь на
хвилю. ѡдтакъ притиесъ Мирославу до груди и сказавъ
стиха, на-пѡвъ строго, а на-пѡвъ ласкаво:

— Дурна дѣвчино, — не пора ще менѣ! Ще не
вся надѣя у Монголѡвъ пропала. Треба користати зъ того,
що въ рукахъ. Але колибъ тамъ не повело ся...

— Нѣ, таточку, — прошептала крѣзь слѣзы Мирослава, — покинь такі думки! Кто знае, може тодѣ за пѣзно буде!

— Не бѣйся, не буде за пѣзно. Оставай ся ту и बताй ся, про мене, зѣ Тухольцями, — а я мушу йти тамъ. Не забувай, дѣвчино, що тамъ — — той твѣй Максимъ, и кто знае, може мы оденъ другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугаръ Вовкѣ щезъ въ перелѣску, спѣшачи стежкою до огнища надъ обрывомъ, щобъ долѣ нимъ зѣйти до монгольскаго табору. При огнищу ѡнъ ще оглянувъ майже готову вже метавку, потрѣбувавъ линву и похитавши головою сказавъ: „Слаба“, а за тымъ, проводженый тухольскою вартою, спустивъ ся вузкою, скѣсною стежкою въ долину.

Мѣжь тымъ на яснѣй полянѣ було тихо, важко, сумно, немовъ отсе посередъ збору лежавъ дорогій вѣзмъ мертвецъ. Тѣлько Мирослава хлипала голосно, утираючи рѣнені слѣзы, що котились по ви лиці. Вкѣнци она зблизилась до Захара и сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусявъ зробити. Инакше булобъ нечесно, — ѡдповѣвъ Захаръ.

— Але вашъ сынъ, вашъ сынъ! що зѣ нимъ буде?

— Що Богъ дасть, доню. Та годѣ, не плачь! Пора намъ думати о дѣлѣ. Отъ уже *Вѣзз* до заходу клонитъ ся и готуры голосять въ гущавѣ, — ранокъ зближае ся. Ану, громадяне, ходѣмо брати ся до обороны, нѣ, до нападу, до послѣднои боротьбы зѣ наѣзниками! Тямте, яку я ѡдновѣдъ передавъ имъ! Ходѣмъ, най нѣкто не остае ся! И старій и малій, кожде придасть ся. Покажѣмо тымъ дикарямъ, що може громада!

Зѣ гомономъ повставали старій Тухольцѣ и повалили зѣ яснои поляны надъ обрывы, оглядати дѣло майстрѣвъ, машины-метавки. Машины майже всюды вже стояли готовій, грубо збитій зѣ сырого, грубого дерева, позверчуваній и позбиваній кѣлками, алежь и робленій на-въ-мѣць, а про хвилеву потребу. Та не до огляданя завзывавъ громадянъ Захаръ. На хвилю тѣлько они спи-

няли ся коло машинъ, а ѳдтакъ купками йшли чимъ разъ далъ понадъ кручею, долъ долиною, ажъ до того мѣсяця, де тухольскій потѳкъ тѣсниною выплывавъ зъ долины и де край него стоявъ величезный камяный стовпъ, чотырогранный, грубый и нахилений надъ потокомъ, званный тухольскимъ Сторожемъ. Туды за проводомъ Захара и Мирославы спѣшила вся тухольска громада: молодцѣ несли на плечехъ довгй, грубй ялицѣ и драбины, дѣвчата величезнй вѣнцѣ зъ лия и смерекового галузя, старшй несли довгй звитки шнурѳвъ и ливѳвъ. Огнѣ въ тѳй сторонѣ погашено, щѳбѳ ворогъ передъ часомъ не доглянувъ, щѳ тутъ робить ся. Звѳльна, осторожно, безъ шуму, мовъ тиха вода, почала крутыми стежками долѣвъ обрывомъ громада спускати ся въ долину. Попереду сильнй ѳдрядъ оружнои молодѣжи, котрый лавою въ три ряды ставъ въ долину, лицемъ звернений до монгольскаго табору, може о якихъ тысячу крокѳвъ ѳдси ѳддаленого. Далъ пѳшли молодцѣ зъ драбинами, шнурами и ялицями: драбины приставлено до обрывѳвъ и по нихъ легенько зеунено ялицѣ въ долину. Дѣвчата передали свои вѣнцѣ молодцямъ — имъ не слѣдъ було сходити въ долину, де каждой хвилѣ мѳгъ напасти ворогъ. На послѣдку походили до долу и старй зъ Захаромъ Беркутомъ и оглянувши становище оружныхъ и всѣ прилады, посѣшили идъ тѣсинѣ, крѳвъ котру зъ шумомъ котивъ до долу свои чистй филѣ тухольскій потѳкъ.

Захаръ зупинивъ ся передъ Сторожемъ и пильно почавъ дивити ся на него. Тихо було докола. Захаръ моливъ ся :

— Великй нашъ Сторожу! Ты, котрого дѣды нашй уважали своимъ опѣкуномъ, котрого и мы шанували доси щѳрѳбчными празниками! Три разы вже ты, нѳчь по ночи, являвъ ся менѣ въ снахъ, немовъ то ты падешъ и приваляюешъ собою мене. Я вѣрю, щѳ ты добрый и ласкавый, и коли ты кличешъ мене до себе, то я радуюсь твому зазыву и радо пѳду за тобою. Але коли и ты самъ хочешъ двигнути ся зъ своего одвѣчнаго стояня, то розбй, господне, своимъ тягаромъ отсега поганого

ворога, дѣтей Мораны, що зновъ нынѣ вкрыли благо-
словенне твое дѣдицтво, тухольску долину! Зломи дру-
гій разъ погану силу, такъ якъ зломивъ єѣ першій разъ,
коли могучою рукою розбивъ сесею скальну стѣну и давъ
водамъ протоку и дарувавъ людямъ сесею прекрасну до-
лину! Загати єѣ теперъ навадъ, нехай згине горда во-
рожа сила, що теперъ знущає ся надъ нами!

Въ тѣй хвили єгниста блискавка зъ полудня къ
пѣвночи роздерла темне небо и далеко въ горахъ загур-
котѣвъ грѣмъ.

— Такъ, се твѣй могучій голосъ! — сказавъ ра-
дѣсно Захаръ. Ану, дѣти! Послѣдній разъ увѣнчайте
сей святой камѣнь!

Чотыри молодцѣ по драбинѣ вылѣзли на камѣнь
и обвили его вершокъ зелеными вѣнцями. Зновъ загримѣ-
ло въ полудневѣй сторонѣ.

— Воля его, дѣти! сказавъ Захаръ, — обвивайте
его шнурами! А вы, живо до рыскалѣвъ! пѣдкопуйте
его зъ долу, пѣдкладайте пѣдоймы! Живо, дѣти, живо!

Тихо, безъ стуку працювали десятки рукъ коло
Сторожа. Зъ горы его обкручувано ливнами и шнурами,
зъ долу пѣдкопувано его насаду, и въ шпару, що пока-
зала ся недалеко пѣдъ землею, вкладано скосомъ ялицѣ,
що мали служити за пѣдоймы для обаленя камня попе-
рекъ тѣснины. Швидко справнѣй молодцѣ зробили всѣ
потрѣбнѣй приготования, пѣднимали драбины, попѣдкла-
дали грубе камѣне пѣдъ пѣдоймы.

— Берѣть ся за ливны, всѣ, кто може досягнути!
За пѣдоймы, хлопцѣ! розказувавъ Захаръ, и ѣдъ разу
сотнѣ рукъ прѣймили ся за дѣло.

— Далѣ, дружною силою! крикнувъ Захаръ. Тя-
гнѣть! тиснѣть!

Ухнувъ народъ зъ натуги, затрѣщали грубѣй пѣ-
доймы, але камѣнь и не похитнувъ ся.

— Ще разъ! дужше натискайте! — кричавъ За-
харъ и самъ принявъ ся за ливну. Захитавъ ся величе-
зный камѣнь.

— Рушавсь! рушавсь! подає ся! закричавъ радѣсно
народъ.

— Ще разъ напирайте, зъ всеи силы!

Ще разъ ухнувъ народъ — и разомъ звѣльнѣло напружене шнурѣвъ, величезный камѣнь рушивъ ся зъ своии посады и хвилю похитнувшись въ воздухъ, зъ страшнымъ глухимъ ломотомъ поваливъ ся до долу, поперекъ потока и тѣсенины. Застогнала и затрясла ся тухольска долина ѡдъ страшного удару, далеко перловыми краплями брызнула вода потока и радѣснымъ, голоснымъ крикомъ наповнили воздухъ Тухольцѣ. Ворухнула ся въ своѣмъ таборѣ сонна монгольская сила, заверещали вартовѣ, загомѣли начальники, забрызчала збруя, але за хвилю все утихло. Монголы надѣялись нападу и стояли готовѣ до обороны, але Тухольцѣ и не думали нападати на нихъ. Они зовѣмъ иншій нападъ выконували.

Захаръ живо, мовъ молодець, оглянувъ положене обаленого камня. Камѣнь упавъ такъ добре, немовъ ѡдъ вѣку сюда бувъ припасованый. Острыми кѡнцями ѡнъ позапинавъ ся за выступаючі роги обрывѣвъ, творячихъ тѣсенину, а цѣлою своєю масою мостомъ лягъ поперекъ потока. Правда, воды потока ѡнъ собою не загативъ, бо тота плыла глубшимъ корытомъ, — але ось уже тухольскѣй молодцѣ двигали на друкахъ великѣ плиты, а другѣ вычищували дно потока ѡдъ намулу и круглого камѣня, щѣбъ зовѣмъ цѣльно замурувати водѣ проходъ. А другѣ зновъ мурували зъ другого боку, поза каменемъ, въ тѣсенинѣ, виводячи такимъ способомъ зъ найгрубшого камѣня стѣну зъ на якѣ два сажнѣ за-грубшки ѡдъ одной стѣны тѣсенины до другой. Тота стѣна, а ще зъ величезнымъ Сторожемъ въ своѣй основѣ, могла безопасно оперти ся хочбы и найсильнѣйшому напорови воды.

— Живо, дѣти, живо! заохочувавъ Захаръ, стоячи надъ потокомъ и допомагаючи то своєю радою то руками до работы. Затыкайте, замуруйте потѣкъ, поки ще вода не прибула. Въ горахъ знать дощѣ впали великѣ, живо прибуде повѣнь, а тодѣ трудне бы було наше дѣло. А стѣну вывести треба рѣвно зъ отсими обрывами за-вышки, — побачимо, що вдѣе сила Джингисхана проти силы воды!

Робота йшла пудами. Живо потѣкъ бувъ зовѣмъ

замурованый. Гнѣвно закрутила ся виромъ на мѣсци спѣнена вода, мовь непонимаючи, по що се єѣ спинають въ бѣгу. Люто плюснула филия за филию о величезный камѣнь, кинулась була подгрызати сподній, на днѣ покладені плиты, шукати мѣжь ними проходу, але все було дармо, всюды камѣнь тай камѣнь, цѣльно стисненый и збитый въ одну могучу стѣну. Заклекотѣла вода. Порушила ся у всѣмъ своѣмъ ложищи — и стала, зачудувана, спокѣйна на видѣ, але зъ гнѣвомъ нуртуючимъ въ си хрустальнѣй глубинѣ. Мовь туръ, готуючись до нападу, стане и голову въ дѣль похилить и роги до землѣ згинає и стишить ся, щобъ опѣсая разомъ вырватись зъ того приниженого положеня и кинутись зъ цѣлою силою на противника, такъ и непривычна до путь вода тухольского потока хвилю притишилась, немовь злѣнивѣла, задрѣмала въ плоскихъ своихъ берегахъ, а тимчасомъ набирала силы и смѣлости до нового, рѣшучого нападу, и тѣлько стиха перла собою о стѣну, немовь трѣбуючи своихъ плечей, чи не зможе ними одсунути кинену фй такъ несподѣвано запору. Але нѣ; запора стояла на мѣсци, зимна, гладка, горда въ своѣй неподвижности, непоборима. Пильнѣй руки Тухольцѣвъ разъ-въ-разъ скрѣпляли єѣ, навалюючи камѣне на камѣне, плиты на плиты, спуючи ихъ липкою, непромокающею глиною. Мовь нова, всемогучою волею здвигнена скала, такъ поднимала ся камѣнна гать все выше и выше подъ руками Тухольцѣвъ. Оружнѣй молодцѣ давно вже покинули свое становище въ долинѣ, лицемъ до монгольского табору, и промѣняли луки та топорѣ на друче и молотки до оббиваня камѣня. Радѣсно глядѣвъ Захаръ на ихъ роботу и на ихъ дѣло, въ его очахъ свѣтила ся певнѣсть побѣды.

А въ тѣмъ на сходѣ, надъ монгольскимъ таборомъ, кровавою луною розжеврѣли ся хмары. Свитало. Рожеве свѣтло облило высокѣй шпиль Зелеменя и сыпало ся искрами чимъ разъ низше. Далѣ хмары проступили ся, и звѣльна, мовь боязко, выкотило ся сонце на небо и глигнуло на кѣначихъ свою роботу Тухольцѣвъ. По-

венъ широи радости глянувъ Захаръ на сходъ и простягши руки, проговоривъ поднесеннымъ голосомъ :

— Сонце, великій, прясный владарю свѣта! одвѣчный опѣкуне всѣхъ добрыхъ и чистыхъ душею! Зглянь ся на насъ! Бачь, мы нападеніи дикимъ ворогомъ, що понищивъ нашѣ хаты, зруйнувавъ нашъ край, порѣзавъ тысячѣ нашего народу. Въ твоѣмъ имени стали мы зъ нимъ до смертельного бою и твоимъ свѣтломъ клинемось, що не уступимо до послѣдной хвилѣ, до послѣдного оддыху нашего. Поможи намъ въ тѣмъ страшнѣмъ бою! Дай намъ твердѣсть и вмѣлѣсть и згоду! Дай намъ не злякати ся ихъ многоты и вѣрити въ свою силу! Дай намъ дружностю и згодою и розумомъ побѣдити нищителѣвъ! Сонце, я поклоняюсь тобѣ, якъ дѣды нашѣ тобѣ поклоняли ся, и молюсь до тебе всѣмъ сердцемъ: дай намъ побѣдити!

Онъ замовкъ. Слова его горячі, могучіи тремтѣли въ свѣжѣмъ раннѣмъ воздухѣ. Слухали ихъ не тѣлько Тухольцѣ. Слухали ихъ горы и подавали собѣ ихъ одгомонъ одъ плаю до плаю. Слухала ихъ сперта Фила потока и морь надумавшись покинула бити собою о камяну гать, а повернула ся въ задъ.

VIII.

Поки бояринъ вернувъ ся зъ своего недалого посольства, Максимъ сидѣвъ въ его шатрѣ и прислухувавъ ся та думавъ, що ему робити. Коротка стрѣча зъ Мирославою була свѣтлою хвилею середъ пѣтмы его невольництва. Си слова, си поглядъ, дотыкъ си рукъ и си вѣсти, все то немовъ вырвало его зъ темного гробу, повернуло ему житє. Онъ чувъ, якъ вертала его давна смѣлѣсть и надѣя. Спокойно, але зъ ясными думками дожидавъ ся онъ боярина.

— Такъ ты ту? — скрикнувъ бояринъ, вступаячи въ наметъ. Бѣдный хлопче, дармо я старавъ ся о твое увѣльненє. Завзятый твоѣй старый! Хочъ сивый, а дитина.

— А хібаж я не казавъ тобѣ, боярине, що дарме твое старане? — ђповѣвъ Максимъ. Ну, але щожъ таке сказавъ мѡй батько?

— Казавъ, що будуть бити ся до послѣдного доху, тай годѣ! Або мы, каже, всѣ поляжемо, або вы.

— Мѡй батько не на вѣтеръ говорить, боярине. Онъ звикъ добре передумати, вакимъ що говоритъ.

— Вже я то бачу, що онъ хочъ потроха, а правду каже! сказавъ неохѡтно бояринъ. Але що дѣяти? Все таки боротьба Тухольцѣвъ зъ Монголами — нерѡвна боротьба. Сила солону зломить, що кажи, то кажи!

— Ехъ, боярине! е способы и на силу! — ђказавъ Максимъ.

— Ну, ну, бачивъ я ихъ способы! Моя дочка, запалена голова — вы очарували єѣ, то певна рѣчь — навчила ихъ робити метавки. Будемъ ту мати градокъ камѣня завтра, але не дуже шкѡдливый градокъ, бо не умѣли добре выплести шнуровыхъ пружинъ.

— А крѡмъ метавокъ, думаєшь, не мають иншого способу?

— Не знаю. Бачить ся, нема. Впрочѣмъ не довго и ждати, рано побачимо. Тѡлько лихо мое зъ Бурундою; конче налягає: шукай тай шукай способу, щобъ завтра рано вывести насъ ѡдти безъ бою и безъ страты часу. А ту Тухольцѣ уперли ся, мовъ цапы рогами. Але що менѣ зрѡбять? Якъ не можь, то не можь!

— Нѣ, боярине, такъ не кажи! Поки що, ты все таки въ монгольскихъ рукахъ такъ само, якъ я. Мушишь волити ихъ волю.

— Але щожъ я имъ вдѣю?

— Я може мѡгбы тобѣ стати въ пригодѣ, боярине. Я вдячный тобѣ за твое нынѣшне милосерде надо мною. Коли хочеш, то я послужу тобѣ нынѣ.

— Ты? менѣ? — скрикнувъ здивованный бояринъ. Щожъ ты можешъ зрѡбити для мене?

— Я знаю стежку зъ сеи кѡтловины, беспечну, а скрыту, о котрѡй не знає нѣкто въ Тухли окрѡмъ мого батька и мене. Стежки тои не пильнують. Туды можна вывести ѡддѣлъ Монголѡвъ на верхъ и обсадити ними

выводъ , а тодѣ легка рѣчь буде розвалити засѣки и выйти въ сеи долины.

Бояринъ стоявъ , мовь остовпѣлый передъ Максимомъ , ушамъ своимъ вѣры не нявъ. Невжежь се може бути? блиснуло въ его головѣ , и зновъ потемнѣло , и щось защемѣло въ его серци. Хоть и якъ до недавна днѣ ворогувавъ на Максима , то все таки ему подобала ся его рицарска твердѣсть и незломнѣсть , тожь теперь , коли почувъ такі Максимові слова , ему здавало ся , що въ его серци рве ся щось глубоке и святе , рве ся послѣдне пасмо вѣры въ чеснѣсть и постѣйнѣсть людей.

— Хлопче , — скрикнувъ днѣ , — що се ты говоришь? Ты мавбы хотѣти зробити щось подѣбного?

— А щожь , боярине , — сказавъ на-пѣвъ сумно , а на-пѣвъ насмѣшливо Максимъ , — самъ же ты сказавъ , що сила солону ломить.

— Але ты , ты , що недавно ще присягавъ ся , що „волю , мовлявъ , умерти , нѣжь подати ся на зраду“?

— Що дѣяти , — сказавъ зновъ такъ само Максимъ , — якъ не можь додержати присяги , то не можь!

— И ты , въ такою податливою натурою , смѣешь думати , що моя дочка тебе буде любити? — скрикнувъ гнѣвно бояринъ.

— Боярине , — ѡдкававъ рѣзко Максимъ , — не згадуй про ню!

— А видишь , якъ тебе се вколело! — сказавъ бояринъ , — видно , що я правду кажу.

— Кто знае , боярине , кто знае! У насъ военный часъ , вѣйна учитъ всякой штуки. А що , якъ бы — —?

— Якъ бы що? Чомъ ты кажешь? — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ.

— Нѣчого , нѣчого! Я тѣлько ще разъ пытаю ся тебе: чи пріймавшь мое предложенє?

— Але чи наравду ты думаешь вести Монголѣвъ проти своихъ Тухольцѣвъ?

— Наравду , коли тѣлько буде можна...

— Якъ то , коли буде можна? То значитъ , коли стежка не буде пильнована?

— Нѣ. Я за те ручу , що стежка не буде пильно-

вана и що пройдемъ нею въ бѣлый день незамѣченъ, коли тѣлько не буде якои другои перешкоды.

— А якажь бы могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли такъ, то нѣчого и пеняти довго. Ходѣмъ до Бурунды!

— Иди самъ, боярине, и скажи ему, що я отсе тобѣ сказавъ. Про можливу перешкоду не потребуешь згадувати, бо я ще разъ ручу тобѣ, що анѣ Тухольцъ, анѣ нѣякі другі збрійні люде намъ не перешкодятъ, а инші перешкоды чей не злякають вашихъ смѣльчакѣвъ.

— Нехай и такъ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— И проси его, щобъ велѣвъ ровковати мене, бо въ тыхъ ланцухахъ годѣ менѣ буде.

— Се розумѣе ся само собою! сказавъ бояринъ и пѣшовъ, всяко мѣркуючи по дорозѣ.

Які тревожні, які страшні, пекольні хвилѣ перебувавъ Максимъ за той часъ, поки бояринъ пѣшовъ звѣщати Бурунду о его намѣрѣ. Схопивши голову въ руки, сидѣвъ онъ въ страшнѣй непевности, ловивъ ухомъ всякій найлекшій шелестъ, немовъ ждавъ приходу когось найдорожшого его сердцю. Онъ тремтѣвъ весь, немовъ въ лихорадцѣ, и сѣкъ зубами, мовъ на морозѣ. Але хвилѣ текли такъ тихо, спокѣйно, лѣниво и кожда зъ нихъ мовъ острыми кѣгтями медвежими впивала ся въ его сердце. А коли такъ не стане ся, якъ казала Мирослава, и бояринъ почне налягати, щобъ сповнявъ свою обѣцянку? Ну, звѣсна рѣчь, смерти ему не уйти, на смерть онъ готовъ ѣдъ давно, — але умирати, не додержавши слова чоловѣкови, котрый на те слово поклавъ ся, котрого будучность, може и жите лежить на тѣмъ словѣ, — умирати зрадникомъ хочбы тѣлько въ очехъ зрадника — се страшно, се мука, се гѣрше самои смерти. Але и сама смерть була ему теперъ, пѣсля звиданя зъ Мирославою, далеко страшнѣйша, далеко ненависнѣйша, нѣжь передъ годиною, нѣжь тодѣ, коли онъ сидѣвъ середъ улицѣ и недвижно глядѣвъ на пожаръ рѣднои хаты, дусячи ся дымомъ того пожару... Але що се такого? Въ тѣй хвили задрожала земля, и страшный

лоскѣтъ потрясъ воздухомъ. Гамбръ знявъ ся въ таборѣ, крикъ, брякъ оружя — що се такого стало ся? Максимъ здрвавъ ся на рѣвнѣ ноги и сплеснувъ въ долонѣ, ажъ забрызгали его пута. Радѣсть, радѣсть! Се Тухольцѣ працюють! Се они будують тоту заваду, котра спинить Монголдѣвъ, не дасть ему бути зрадникомъ! Теперь ему можна и умерти спокѣйно, бо ѣнъ навѣтъ ворогови не вломить своего слова! Серце его билось живо, голосно, — ѣнъ не мѣгъ высидѣти на мѣсци, але почавъ ходити по наметѣ. Гамбръ въ таборѣ почавъ стихати, и въ тѣй хвилѣ вѣгъ бояринъ до намету. Лице его яснѣло радѣстю и доволенемъ.

— Хлопче, — сказавъ ѣнъ живо, — дуже въ пору прѣйшло твоє предложенє! Оно уратувало мене зъ великои бѣды. Ты чувъ той гукъ? Хитрѣй твои Тухольцѣ: роблять засѣвки и повадъ насъ. Живо ходи до начальника, ѣнъ уже збирає ѣддѣль, що має йти зъ тобою! Намъ треба швидко выдобути ся ѣдси, — ту небезпечно!

Мовъ острѣй ножѣ вразили въ сердце Максима тѣ слова. Будь, що будь, а ему треба було припѣзнити похѣдъ ажъ до той хвилѣ, коли ѣнъ стане ся неможливымъ.

— А се ѣдъ коли, боярине, вы почали лякати ся хлопскихъ засѣкѣвъ? Я не думаю, щобъ такъ нагло яке небезпеченство грозило Монголамъ. Нехай собѣ бавлять ся засѣвками, — живо мы зженемъ ихъ зъ нихъ. А квапитись намъ нѣщо, бо и такъ, бачишь, ще не розвиднѣло ся. А поки зовсѣмъ не видно ся, поти и выходу, про котрый кажу, не найдемъ.

— Але щожъ се за выхѣдъ такѣй, що тѣлько въ день можна его найти?

— Слухай, боярине, що за выхѣдъ. Въ нашѣмъ огородѣ, въ ѣднѣмъ мѣсци пѣдъ верствою землѣ, лежитъ велика плыта. Треба вынайти се мѣсце, ѣдкопати и ѣдвалити плыту, а тодѣ вѣйдемо до тѣненого, помѣжъ скалы пѣдземнѣй проробленого хѣдника, котрый выведе насъ ажъ на гору, просто на ясну поляну, тамъ, де ты недавно бачивъ сѣтька мого.

— Ну, чогожь ты чекати? Ходѣмъ зарѣзъ и шукаймо! скрикнувъ бояринъ.

— Добре ты говоришь, боярине, только одно забудь, что село сгорело, плоты и будынки наши погорели, знакъ, который означавъ те мѣсце, такожъ сгорѣвъ, такъ что на-потемки и нѣякимъ свѣтомъ не найду его. Тай ще разъ кажу, чего квапяти ся, коли хѳдъ нашъ безпечный и середъ бѳлого дня?

— Га, нехай буде и по твоему, — сказавъ въ кѳнци бояринъ. Иду звѣстити се Бурундѣ, и сейчасъ пришлю такихъ, що розкують тебе. Тѳлько, небоже, ты все таки останешъ ся пѳдъ вартою, бо, скажу тобѳ правду, анѳ Бурунда анѳ я не довѣряемо тобѳ, и скоро бы показало ся, що ты зводишь насъ, то будь певный, що смерти не минешъ.

— Я се давно знаю, боярине! — сказавъ безпечно Максимъ.

Зновъ выйшовъ бояринъ, и швидко опѳсля вѳйшли два монгольскѳ квалѳ, котрѳ розкували Максима и зняли зъ него тяжкѳ ланцухи. Мовъ на свѣтъ народивъ ся, такимъ легкимъ почувъ себе Максимъ, позбувшись тыхъ зельвныхъ тягарѳвъ, що близько добу втискали ся ему не тѳлько въ тѳло, але немовбы ажъ въ душу. Зъ легкимъ сердцемъ и повный надѣѳ онъ пѳшовъ пѳдъ проводомъ Монголѳвъ передъ наметъ Бурунды. Бурунда змѣривъ его ѳдъ нѳгъ до головы своими грѳзными, дикими очима, и сказавъ черезъ товмача, котру то услугу сповнявъ для обохъ Тугаръ Вовкѳ :

— Рабе, — сказавъ Бурунда, — я чувъ, що ты знавшь вихѳдъ изъ сей долины?

— Знаю, — ѳдказавъ Максимъ.

— И готовъ показати его намъ?

— Готовъ.

— Якои платы за те надѣвшь ся?

— Нѣякои.

— Для чогожь се робишь?

— Зъ доброй волѳ.

— Де е сей вихѳдъ?

— Въ городѳ моего батька.

— Можешъ заразь найти его?

— Не можу. Все тамъ погорѣло, а выхѣдъ грубо прикопанный землею. Коли розвиднить ся, — найду.

— Отсежь розвиднюсь. Иди и шукай! И слухай, що тобѣ скажу. Коли правду говоришь, коли найдешь выхѣдъ, то будешь свободный, ще й дары одержишь. Колижь манишь насъ пустыми словами, то згинешъ въ страшныхъ мукахъ.

— Покладаюсь на слово твое, великій бегадире, — сказавъ Максимъ, — покладайсь и ты на мое слово!

— Идижь и шукай выходу. Осъ тобѣ помѣчь! Я самъ иду зъ тобою.

Якъ повѣльно, оглядно йшовъ Максимъ! Якъ старанно обзиравъ кождый куточокъ, кождый камѣничикъ, немовъ стараючиься прикликати собѣ въ тямку положене мѣсцевости, змѣнене вчерашнымъ пожаромъ. Хочъ до огорода его батька було ще далеко, то ѣнъ кѣлька разѣвъ зупинявъ ся, прилягавъ до землѣ, стукавъ, шпортавъ, а все позиравъ ся напередъ себе, идъ потокови, ѣдки мала прійти для него помѣчь. Слимаковымъ ходомъ постунавъ ѣддѣль напередъ, — вже Бурунда почавъ нетерпити ся.

— Не гнѣвай ся, великій бегадире, — сказавъ Максимъ. Вчерашный пожаръ загладивъ всѣ слѣды людского житя на тѣй долини. Годѣ менѣ ѣдъ разу розпѣзнати ся. Отъ заразъ и будемо на обѣстю мого батька.

Цѣкавымъ окомъ зирнувъ Максимъ на потѣкъ. Господи, Тобѣ слава! Береги вже повнѣсѣнкій — ще хвиля, а вода розѣлле ся по долини! Ба, понизше села, при тѣснинѣ, вже виднѣли ся широкі рѣчки и ставки, червоні якъ кровь ѣдъ червоности сходячого сонця! Теперь, значить ся, можна! Швидко попровадивъ Максимъ Монголѣвъ на батькѣвъ огородъ, швидко вынайшовъ мѣсце, де земля глухо стугонѣла, а дрожацій зъ нетерпячки Бурунда крикнувъ Монголамъ, щобъ копали. Ажь теперь ѣнъ глигнувъ кругомъ и побачивъ розливаючу ся по рѣвинѣ воду.

— Га, а се що? — скрикнувъ ѣнъ, знятый якоюсь невыяснимою тревогою.

Тугаръ Вовкъ и собѣжь затрептѣвъ. Тѣлько Максимъ стоявъ спокойный, безпечный.

— Нѣчого, бегадире! Сеи noci впали дощѣ въ горахъ, а по кождой вливѣ нашъ потѣкъ выливае. Але се нѣчого, сюды не доходить вода нѣколи.

— А, такъ, — сказавъ Бурунда, перемагаючи въ собѣ тревогу. — Ну, коли такъ, то копайте далѣ!

Але Максимъ казавъ неправду. Вода розливалася чимъ разъ ширше по рѣвнинѣ, и тѣлько несвѣдущі та залякані Монголы не могли порозумѣти, що се не повѣнь, що вода въ потоцѣ зовеѣмъ чиста, що не тече напередъ, не шумить, тѣлько дуе ся въ гору и розливае ся зъ берегѣвъ.

Мѣжь тымъ копане ишло поволи, хочъ Монголы трудили ся зъ всеи силы. Ажь и справдѣ рыскалѣ задуднѣли о щось тверде. Плыта! Але плыта показала ся широка, ширша, нѣжь выкопана Монголами яма. Приходилось роскопувати яму ширше, щобъ вынати єѣ, або розбивати плыту. Максимъ тревожными очима слѣдивъ зрѣсть воды. Цѣла часть долины понижь села була вже залита. Валомъ котила ся вода горѣ долиною, якъ разъ въ противнѣмъ напрямѣ ѡдъ того, въ якѣмъ плыла ѡдъ вѣку. Ажь ось въ монгольскѣмъ таборѣ роздались страшный крики. Вода выступила зъ берегѣвъ и тысячными потоками розливалася по таборѣ.

— Рабе, що се значить ся? — скрикнувъ на Максима Бурунда.

— Щожъ, бегадире, — ѡдказавъ Максимъ, — видно велика туча впала въ горахъ, нашъ потѣчокъ дужше выливае, нѣжь звычайно. Але не вжежь вамъ бояти ся воды, сягаючи по кѣстки? Розбивайте плыту! — скрикнувъ ѡнъ до Монголѣвъ, нехай побачить великій бегадиръ, що я не ѡманювавъ его!

Загримали монгольскі топоры о плыту, але плыта була груба и мѣдна, годѣ було єѣ розбити.

— Гримайте лѣпше! — кричавъ Бурунда, не можучи вже теперъ опанувати свои тревоги на видъ той воды, що заливала одностайнымъ озеромъ велику часть тухольской долины и валомъ котила ся прямо до нихъ.

Але плыта була тухольской вдачѣ и опирала ся до послѣдней змоги. Ажъ ось она пукла; ще оденъ дружный ударъ, и она ровѣита на куснѣ впала до долу, а разомъ зъ нею впали и стоячі на нѣй Монголы. Темне гирло пѣдземного хѣдника показало ся очамъ згромажденныхъ.

— Видишь, бегадире! сказавъ Максимъ, — скажи самъ, чи обманивъ я тебе?

Але Бурунда якось не радувавъ ся ѡдкрытымъ хѣдникомъ. Валомъ надѣбѣгла вода и заплюскотѣла при ногахъ Монголѣвъ. Ще хвиля, и зъ веселымъ плюско- томъ полила ся вода въ новоѡдкрыту яму.

— Спинѣтъ воду, спинѣтъ воду! — кричавъ Бурунда, и кинулись Монголы гатити воду докола ямы. Але и се вже було запѣвно. Вода покрыла землю, глина розмякла и розливалась болотомъ въ рукахъ Монголѣвъ — така гать не могла спинити воды, котра чимъ разъ сильнѣйше, зъ всѣхъ бѣкѣвъ валилась въ яму, довго плюскотѣла и щезала въ нѣй, поки въ кѣнци не наповнила еѣ зовсѣмъ. Мовъ остовпѣлі стояли Монголы надъ ямою и дивили ся, якъ вода заливала послѣдній ихъ выхѣдъ зъ долины.

— Рабе! — сказавъ Бурунда до Максима, — чи се твоѣй выхѣдъ?

— Бегадире, — чи можужь я розказувати водамъ? — ѡдповѣвъ Максимъ.

Бурунда нѣчого не ѡдказавъ, а тѣлько дививъ ся кругомъ на воду, що чимъ разъ грубшою верствою покрывала долину. Вже гладкимъ зеркаломъ искрила ся вода по цѣлой долинѣ, тѣлько де-де вызирали, мовъ невеличкѣй островы, кусники сухой землѣ. Въ монгольскѣмъ таборѣ бувъ крикъ и замѣшане, хочъ вода ледво до кѣстокъ ще доходила Монголамъ.

— Бегадире, — сказавъ Максимъ до Буруды, бачучи, що той забирае ся вертати до своего намету, — пригадую тобѣ твое слово. Ты сказавъ, що якъ покажу тобѣ выхѣдъ, буду вѣльный. Я показавъ тобѣ выхѣдъ.

— И выхѣдъ обманивъ мене. Тодѣ будешь вѣльный, якъ усѣ выйдемо зъ сеи долины, не борше!

И Бурунда пѣшовъ, робити порядокъ у своѣмъ

змѣшаномъ войску, а за нимъ пошла и его дружина. Монгольске войско стояло довгими рядами, по кѣстки въ водѣ, сумне, безрадне. Хоть и якъ плытка була вода, але тота еи маса, що вкрыла вже всю долину, гладка, прозѣрача, мовъ блискуче розтоплене скло, и той водопадъ, що мовъ свѣтляный стовпъ стоявъ надъ водяною площею и разъ-въ-разъ доливавъ до неи новой воды, — отъ що лякало Монголѣвъ. Але годѣ було стояти! Сама тревога, самъ видъ грозячого небезпеченства побуджували тихъ людей до якогось дѣла, хочбы и безплодного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрѣбувати щастя, бо инакше — Бурунда чувъ се добре — вся тота маса Монголѣвъ поде въ ростѣчь, розбѣгне ся гнана власною тревогою. Бурунда велѣвъ затымъ цѣлому войску зѣбрати ся до купы, збити ся въ тѣсну масу.

— Що вы, мужѣ чи коты, що такъ боите ся тихъ кѣлькохъ крапель воды? Чи такійжь то рѣвки перебували мы? Що сей потѣкъ проти Яика и Волги и Дону и Днѣпра? Не бѣйте ся, вода по кѣстки не здужае затопити васъ! Далѣ до вывозу! Нагрняемо всѣ збитою масою! Не дбаймо на страты! Побѣда мусить бути наша!

Такъ кричавъ Бурунда и пошовъ передомъ. Двигнулася за нимъ монгольска сила, бродячи въ водѣ зъ страшнымъ плюскотомъ, ѡдъ котрого лунали горы и стогнали лѣсы. Але на сто крокѣвъ ѡдъ вывозу стрѣнувъ ихъ убійчій градъ камѣня, киданого метавками. Великій камяній кругляки, щербате кремѣне и рѣчный пѣщаникъ, усе то валило ся въ збиту громаду Монголѣвъ, друхотало кости, розбивало головы. Кровю зачервонѣла ся вода пѣдъ ихъ ногами. Не зважаючи на крикъ Бурунды, войско розскочило ся, найбѣльша частина подала ся въ задъ, тамъ де не могло досягнути камѣне. Вкѣнци и самъ Бурунда зъ прочою частиною своихъ найсмѣльѣйшихъ Туркоманѣвъ мусѣвъ ѡдступити, бо градъ камѣня чимъ далѣ, стававъ дужшій, а монгольскій стрѣлы не робили Тухольцямъ нѣякои шкоды. Тугаръ Вовкъ зирнувъ пильно на ворожій становища и побачивъ, що при найбѣльшой метавцѣ, котра слала ненастанно то тяжкій брылы то цѣлй кѣрцѣ дрѣбногo ка-

мѣня на Монголѣвъ, стояла его донька Мирослава середь кѣльцохъ вѣсковыхъ уже Тухольцѣвъ а заправляла вѣми рухами страшной машины. Максимъ давно вже побачивъ еѣ и не зводивъ зъ неѣ очей. Якъ радъ бы бувъ онъ теперь стояти коло неѣ и слухати еѣ смѣлыхъ, разумныхъ розказѣвъ и поражати ворога по еѣ показу! Та ба, не такъ ему судило ся! Осъ онъ стоить самъ середь тыхъ ворогѣвъ, правда, безъоружный, невольникъ, але все таки нещасливый, и бажае, щобъ хоть камѣнь, еѣ рукою киненый, закончивъ его жите и его муку.

Тугаръ Вовкъ сѣгнувъ его за рукавъ.

— Годѣ тамъ вдивляти ся, хлопче, — сказавъ онъ. Здурѣла моя донька, та онъ що виробляе. Але намъ все таки круто приходитъ ся. Чи у васъ такі повенѣ часто бувають?

— Такі? Нѣколи.

— Якъ то? Нѣколи?

— А такъ, бо се и не повѣнь. Видишь прецѣнь, що вода чиста.

— Не повѣнь? А щожъ?

— Хибажъ ты ще не догадавъ ся, боярине? Тухольцѣ загатили потѣкъ, щобъ заллѣти водою долину.

— Загатили! скрикнувъ бояринъ. Значить ся....

— Значить ся, вода буде разъ-въ-разъ бѣльшати, поки....

— Поки що?

— Поки вѣсхъ насъ не затопить. Отъ що!

Бояринъ кулакомъ ударивъ себе въ голову.

— И ты се знавъ напередъ?

— Знавъ, одъ твоѣ доньки. Се, боярине, мѣй батько-таке придумавъ.

— О, прокляте! И чомужъ ты менѣ сего не сказавъ борше?

— На що?

— Мы булибъ хочъ оба спасли ся.

— На се ще маємо часъ, — сказавъ спокѣйно Максимъ. Тѣлько держѣмъ ся разомъ, и колибъ що до чого, не дай мене, боярине, безъоружного скривдити.

— Се розумѣе ся, — сказавъ бояринъ, — тѣлько щожъ намъ робити?

— Поки що, нема ще страху, — ѡдказавъ Максимъ. Потѣкъ малый а долина широка, вода прибуває дуже поволи. Але се не довго такъ буде. Може черезъ пѣвъ години прибуде зъ гѣръ правдива повѣнь и живо наповнить цѣлу долину. До вечера вже буде по цѣлѣй долинѣ воды выше, нѣжь найвысшій хлопъ. А намъ конче треба продержати ся до того часу. Бо поки ще Монголы живі будуть, то певно не выпустять насъ живыхъ изъ своихъ рукъ.

— Але до того часу они можуть насъ розсѣчи.

— Не бѣй ся, боярине. Чоловѣкъ въ небезпеченьствѣ дуже смирный, дбае о себе, а не о смерть другого. Стараймосъ тѣлько вынайти для себе безпечне мѣсце, де бы насъ вода не затопила, якъ повѣнь прибуде.

За часъ той розмовы мѣжь бояриномъ а Максимомъ Монголы зовсѣмъ уже ѡдступили ѡдъ берега и стояли середъ воды, не знаючи, що дѣяти. Вода сягала вже до колѣнъ. Бурунда люто глядѣвъ на того неспѣваного ворога, котрый не лякавъ ся его гнѣвного голосу, анѣ его богатырскои руки. Онъ копавъ его ногами, плювавъ на него, ганьбивъ его найзгѣрднѣйшими словами, але ворогъ тихо, спокѣйно хлюпотѣвъ по долинѣ, филиювавъ легенько и рѣсь и рѣсь чимъ разъ выше. Вже сягавъ Монголамъ до колѣнъ, утруднювавъ имъ хѣдъ, ѡдбиравъ охоту до бою, ослаблювавъ войскову карнѣсть. Що се все мало значити ся? Не вжежь вода довго буде ще змагати ся? Коли дѣйде до пояса, то тодѣ всякій рухъ буде утруднений и Тухольцѣ своимъ камѣнемъ повистрѣлюють ихъ, мовъ качокъ! Але вода ще була чиста, ясна; тѣлько тамъ, куды йшли Монголы, стояли широкой болотяній калужѣ.

Тугаръ Вовкъ приблизивъ ся до Бурунды.

— Великій бегадире, — сказавъ онъ, — мы въ великомъ небезпеченьствѣ.

— Чому? — спытавъ грѣзно Бурунда.

— Сеся вода не буде опадати, бо вороги наші за-

гатили потѣкъ, щобъ затопити въ тѣй долинѣ всю силу монгольску.

— Га! — скрикнувъ Бурунда, — и ты се, рабе поганый, смѣшь менѣ говорити, коли самъ запровадивъ насъ въ сесю западню?

— Зважай, великій бегадире, що я не мѣгъ для зрады запровадити васъ сюда, бо що вамъ грозить, те грозить и менѣ.

— О, я знаю тебе! Ты-жъ и сеи noci ходивъ до нихъ, торгувати ся за згубу Монголѣвъ.

— Коли-бъ я въ тѣй цѣли ходивъ, то чи думавшь, бегадире, що знаючи згубу Монголѣвъ, я бувѣбы вертавъ ся гинути разомъ зъ ними?

Успокоивъ ся троха Бурунда.

— Що-жъ намъ дѣяти? — спытавъ ѡнъ — не вжежъ таки такъ гинути?

— Нѣ, намъ треба боронити ся. Ще хвиля, бегадире, а тодѣ прійде зъ гѣрѣ правдива повѣнь, котра швидко наповнить сесю долину. Проти неи передовеѣмъ треба боротись намъ.

— Але якъ?

— Вели своему войску, поки вода прозѣрчаэта, збирати зъ дна камѣне и класти на купу, высоко, понадъ поверхнѣсть воды. Стоячи на нѣй, мы зможемо оборонити ся й ѡдъ слабшого ворога — Тухольцѣвъ.

Не роздумуючи довго, выдавъ Бурунда вѣйску наказъ, збирати камѣне и класти на купы, кождый ѡддѣль для себе. Той наказъ, не гроячій нѣякимъ небезпеченствомъ, подобавъ ся Монголамъ, а надѣя, стояти на сухѣмъ и не лазити повышь колѣнъ въ водѣ, додама имъ духа. Зъ радѣснымъ крикомъ они кинулись въ розбрѣдъ по долинѣ, збираючи камѣне и стягаючи его на купы. Тухольцѣ стояли на своихъ стѣнахъ кругъ озера и реготались, глядячи на ихъ роботу.

— Сюда, сюда! — кликали они Монголѣвъ. У насъ камѣня доста, всѣхъ васъ ѡддѣлимо!

Але коли деякі Монголы надто наближали ся до ихъ становищъ, сейчасъ скрипѣла машина и жужмомъ

летѣло камѣне на несчастныхъ, котрѣ въ глубокѣй водѣ бродячи, ховзали ся, мордували ся, а втѣкати не могли. Хотя-нехотя мусѣли теперь Монголы держати ся на срединѣ долины, въ далека ѡдѣ тухольскихъ метавокъ. Бурунда трохи не сказивъ ся въ своѣй немочи, видячи тоту гордѡсть, чуючи тотѣ насмѣшки Тухольцѣвъ.

— Нѣ, се не може бути! — скрикнувъ ѡнъ. — Гей, до мене, мои вѣрнѣ Туркоманы!

Найсмѣлѣйшій ѡддѣлъ монгольского войска зѡбравъ ся кругъ него, хлопы, якъ дубье, якъ тигры степовѣ, въ котрыхъ шкѡры були поубиранѣ. інъ попровадивъ ихъ проти одного тухольского становища, высуненого напередѣ, самотного, на острѡмъ, щербатѡмъ обрывѣ. Невеличка купка Тухольцѣвъ стояла тамъ коло новой метавки.

— Затровными стрѣлами на нихъ! — крикнувъ Бурунда, и мовъ шершенѣ засвистѣли стрѣлы въ воздухѣ. Зойкнули пораненѣ Тухольцѣ и змѣшали ся, а Монголы въ радѡснымъ крикомъ поступали напередѣ.

— Не давайте имъ громадити ся! — кричавъ Бурунда, — не давайте имъ кидати на насъ камѣне! Тутъ можемо укрѣпити ся.

И ѡнъ подѣливъ своѣй ѡдрядъ на двѣ половинѣ: одна мала ненастанно стрѣляти на вороже становище, а друга громадити на купу камѣне для охороны ѡдѣ воды. Тугаръ Вовкъ и Максимъ, котрыхъ Бурунда недлучно провадивъ зъ собою, такожь прикладали рукъ до роботы, зносили камѣне и скидали его на купу. Але робота тота ставала чимъ разѣ труднѣйшою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати камѣня, а купа ще не досягала до поверхности воды. Бурунда командувавъ надъ стрѣляющими. Уже десять Тухольцѣвъ було раненыхъ; они конали ѡдѣ страшной гадячої отруты, котра дѣсталась имъ въ кровь — на тѣ раны дармѣ были веѣ лѣки Захара Беркута.

— Покиньте, дѣти, се становище! — сказавъ Захаръ. Нехай ѡнъ стоить собѣ ту передѣ стрѡмкою стѣною! Выратуватись туды не зможе, а ще до того маючи воду пѡдъ ногами!

Тухольцѣ опустили становище. Вѣшно бродили Монголы по водѣ, зносячи камѣне на купу. Въ кѣнци камѣня зовсѣмъ не стало.

— Годѣ вамъ, хлопцѣ, таскати камѣне, — сказавъ до своихъ воякѣвъ Бурунда. Стрѣльцѣ зъ луками, ставайте на купу и стрѣляйте на тыхъ хлопѣвъ! Прочі за мною! Мусимо здобути се становище! Выдрапати ся горѣ сею стѣнею, хочь нехай ту и небо валить ся! Вы, рабы, такожь зѣ мною! Покажуте дорогу!

— Бегадире, — сказавъ Максимъ черезъ уста Тугара Вовка, — туды дарма намъ дерти ся, туды нема стежки въ гору.

— Мусить бути! — скрикнувъ Бурунда и кинувъ ся въ воду, а за нимъ его Туркоманы. Грунтъ въ тѣмъ мѣсци бувъ нерѣвнѣй. Монголы ховзали ся, падали, — вода, рушана легкимъ вѣтромъ, билась сильными филами о стрѣмкѣ скалы и утруднювала имъ дорогу. Хочь ѣдъ монгольскаго становища до берега було не дальше, якъ двѣста крокѣвъ, всежь таки они майже пѣвъ години потребували, щѣбъ дѣйти туды. Тѣлькожь пѣдъ самою скалою вода була ще глубша, майже по пахи, а стежки горѣ скалою не було нѣякои. За те зъ сусѣднихъ становищъ тухольскихъ летѣло камѣне на смѣльчакѣвъ, и хочь ѣдльша его частина даремно гримала о скалу або падала въ воду, то всежь становище Бурунды въ тѣмъ мѣсци було дуже невыгѣдне и некорыстне.

— Може твои молодцѣ умѣють добре лавити, — кепкувавъ ся Максимъ, — туды горѣ сею стѣною можна выдрапати ся на верхъ.

Але нѣкотрый изъ Туркоманѣвъ-степовикѣвъ не умѣвъ драпати ся горѣ стрѣмкими камяными стѣнами.

— Коли такъ, — сказавъ Максимъ, — то позволъ, бегадире, менѣ першому вылѣзати и показати вамъ дорогу!

Але Бурунда вже и не слухавъ тыхъ слѣвъ, щѣ иншого надумуючи. Онъ зновъ роздѣливъ свою дружину на двѣ: одну часть лишивъ на здобутѣмъ становищи, за захистомъ выступаючаго скальнаго ребра, а зъ другою часткою, пѣдъ проводомъ Максима и Тугара Вовка, пѣшовъ дальше, шукати корыснѣйшаго мѣсца. Але скоро

тѣлько купа ихъ, по поясъ бредучи въ водѣ, выхилила ся зъ за хоронячого приберѣжка, коли разомъ зъ горы, зъ тухольскихъ машинъ, посыпало ся на нихъ камѣне. Майже половина цѣлои громадки ѡдъ разу полягла головами, — решта муѣла вертати ся.

— Ходѣмъ на свое безпечне становище, бегадире, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Чи чуешъ, якій шумъ и крикъ по долинь — мабуть повѣнь зближае ся!

Бояринъ правду сказавъ. Страшный шумъ водопаду, ѡдъ котрого ажъ земля двиготѣла, звѣщавъ, що вода прибула велика. Каламутнымъ валомъ котили ся ѡдъ водопаду величезнй филѣ; цѣла поверхнѣсть широкого озера збентежилась, покрывалась пѣною. Замѣсть чистого спокѣйнаго зеркала бушували теперъ лютй воды, крутили ся зъ шипотомъ виры, гойдало ся и било ся въ камяныхъ берегахъ розбурхане море. Страшно було глянути теперъ по долинь! Ту и тамъ, мовъ чорнй островы, виднѣли ся зъ воды купы Монголѣвъ. Анѣ слѣду якого небудь вѣекового порядку не було вже мѣжъ ними. Мовъ полова, розсѣяна зъ купы буйнымъ вѣтромъ, такъ розсѣялась ихъ сила по долинь, борючись зъ филиями, деєь кудыєь зъ трудомъ прямуючи, кричачи и проклинаючи. Нѣкто нѣкого не слухавъ, нѣ о кого не дбавъ. Однй стояли на нагромаженихъ купахъ камѣня, щасливи, що хочъ на хвилю були забезпеченй ѡдъ напору воды. Другй тонули въ водѣ по пахи, по шю, пѣдпираючись на свои списы або махаючи въ гору своими луками. Але бѣльша часть покидала луки, котрй мовъ солома крутили ся въ вирахъ. Деякй скидали зъ себе кожухи и пускали ихъ зъ водою, хочъ самй сѣкли зубами зъ зимна, бажаючи тѣлько улєкшити себе якъ небудь. Котрй були низшого росту, чѣпали ся високихъ и валили ихъ зъ нѣгъ, разомъ зъ ними ще въ водѣ шемечучись. Деякй пускали ся въ плавъ, хочъ самй не знали, куды и за чимъ плысти, такъ якъ опоры не було нѣде нѣякои. Купы камѣня, накиданй середъ поля въ послѣднѣй хвили, могли помѣтити на собѣ тѣлько невелике число щасливцѣвъ, и тй були предметомъ смертельной зависти, безумныхъ проклять у пото-

паючихъ. Кругъ каждой купы топились ихъ тысячѣ, скаженныхъ, ревучихъ, домагающихся и собѣ стояти на безпечнѣмъ мѣсци. Дармо стоячі на камѣню толкували имъ, що купа не може всѣхъ помѣстити, що комусь же треба гинути — нѣкто не хотѣвъ гинути, всѣ дерли ся на камѣне. Стоячі на купахъ мусѣли боронити ся ѡдъ того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоты и топоры монгольскій о руки и черепа самыхъ-же Монголдѣвъ. Братъ не знавъ брата въ тѣй страшнѣй хвили близькой смерти; товаришь мордувавъ товариша зъ бѣльшою лютостю, нѣжъ мордувавбы ворога. Тѣ зъ потопающихъ, що стояли зъ заду, близше неохибной смерти, тисли ся напередъ; тѣ, що стояли при самыхъ купахъ, выставлені на удары своихъ товаришѣвъ, зъ войкомъ перли ся въ задъ; середній ревѣли зъ болю и тревоги, стиснені зъ всѣхъ боковъ, вдавливані и задными и передными въ воду. Деякі, вже тонучи, хапали ся ще пѣдъ водою за навалене въ купы камѣне и своими судорожными рухами выдвигали его зъ мѣсца. Пять купъ завалило ся, и всѣ стоячі на нихъ попадали въ воду, зрѣвнали ся зъ тыми, ѡдъ котрыхъ боронили ся. А тѣ зновъ, несчастій, безумній зъ смертельной тревоги, за кождымъ разомъ пѣднимали радѣсный крикъ, коли нова купа роввалювалась и нові жертвы падали въ пащу страшному, безжалѣсному ворогови. Деякі попадали въ правдиву манію убиваня та нищеня. Отъ оденъ, ростомъ высокій, зъ посинѣлымъ лицемъ, зъ затиснутыми зубами и покусаными до крови губами на-ослѣпъ валить своимъ топоромъ по головахъ своихъ товаришѣвъ, котрый тѣлько пѣдпаде ся ему пѣдъ руки, а коли нѣкто не пѣдпаде ся, валить по кровавыхъ, клекочучихъ и пырекающихъ филиахъ; другій, регочучись судорожно, спыхае въ воду тыхъ, кому удалось стати на якѣмъ пѣдвышшеню, на камени, на трупѣ товариша; третій рычитъ, мовъ вѣлъ, и гримае зъ заду потопающихъ въ плечѣ, мовъ рогами; иншій, закнувши руки надъ головою, ридае, мовъ дитина; деякі, нѣчого не бачучи, окрѣмъ приближающей ся смерти, вдирають ся на головы своимъ товаришамъ, чѣпають ся ихъ волося, пригина-

ютъ ихъ до долу и тонуть разомъ зъ ними. Мовь рыбы на терлѣ, сперши ся въ тѣснѣмъ шипотѣ, тиснутъ ся, плюскочутъ, выставляють головы зъ воды, то зновъ тонуть, каламутятъ воду и хапають ровнятыми ротами воздухъ, — такъ и тутъ, середъ великого, каламутного, розбентеженого озера, кишѣли, мордували ся, тонули, то зновъ на хвилю выхапувались зъ воды, махали руками та головами, и зновъ тонули и гибли сотки и тысячѣ Монголѣвъ. Образъ правдиво пекольный. Нѣмо, недвижно, мовь деревяннй стовпы, стояли на берегахъ Тухольцѣ; навѣтъ найзавятѣйшй не могли безъ дрожѣ, безъ зойку, безъ слѣзъ глядѣти на тоту громадну загибель людей.

Мовь остовпѣлый глядѣвъ на сею страшну картину Бурунда-бегадирѣ. Хочъ ему самому грозило неменше небезпеченьство, хочъ вода у его людей сягала вже по пахи а быстрй течѣѣ, що потворили ся въ водѣ, валили ихъ зъ нѣгъ и нагадували имъ наглу потребу повороту на свое безпечне становище, — то прецѣнь довгу хвилю Бурунда стоявъ на мѣсци, рвучи собѣ волосе и выдаючи зъ горла страшнй, беззвязнй звуки на видѣ загибели своего войска. Нѣкто не смѣвъ сказати до него слово въ тѣй страшнѣй хвили: все стояли кругъ него, тремтячи, борыкаючись зъ перемагаючою ихъ водою.

— Ходѣмъ! — сказавъ въ кѣнци Бурунда, и они почали прямувати до той купы камѣня, котру выставили Туркоманы проти здобутого тухольского становища. Тай пора була! Вода змагала ся чимъ разъ дужше. Мѣжь ними а ихъ становищемъ утворивъ ся широкй виръ, котрый они могли перебути тѣлько купою, побравшись за руки. Тѣлько Бурунда, велить, ишовъ передомъ, самъ, могучими грудьми розбиваючи лютй филѣ. Мовь островець середъ моря, стояла горетка воякѣвъ на ихъ становищу, по поясъ въ водѣ, зъ луками все ще напятами и вымѣреними на опущене тухольске становище. У тыхъ небезпеченьство не знищило войскового послуху! На щасте, сеся купа камѣня була бѣльша ѡдъ другихъ, зложена зъ великихъ брыль и плыть, котрй тѣлько въ водѣ можна було такъ легко пѣддвигнути.

Больше якъ сто люда могло выгѣдно стояти на нѣй въ оружномъ становищу, а именно тѣлько було людей кругъ Буруды, не числячи тыхъ, котрыхъ ѡнъ лишивъ подъ скалою. Ставши на тѣй купѣ лекше якое ѡдохнули товаришѣ Буруды. Попередъ всего они позирнули на тыхъ своихъ товаришѣвъ, що лишили ихъ були подъ скалою, числомъ сорокъ хлопа. Въ тѣмъ мѣци шалѣла теперъ люта филя, розбиваючись о зубцѣ скалы и прыщучи далеко срѣбною пѣною. Зъ Туркоманѡвъ не було вже анѣ слѣду, тѣлько часомъ, коли филя на хвильку улягла ся, щось чорнѣло ся на сѣрѡмъ камени: се бувъ единый живой ще чоловѣкъ изъ тои дружины: заковязлыми пальцами ѡнъ державъ ся скалы, хочъ якъ шарпала и рвала его люта филя. Ѣнъ не кричавъ, не звавъ ратунку, тѣлько гойдавъ ся за кождымъ приливомъ воды, поки въ кѡнци и ѡнъ не щезъ, мовъ листокъ сполоканный водою.

Бурунда, нѣмый, синій зъ стужѣ и злости, зирнувъ докола по долинь. Страшнѣ крики и войки стихли вже. Въ вирахъ купами крутили ся трупы, де-де высталяючи зъ воды то затисненѣ пястуки, то ноги, то головы. Тѣлько десять купъ, мовъ десять чорныхъ островѡвъ, стояли ще живѣ, на своихъ камяныхъ баштахъ, але и то вже було не войско, а тѣлько заляканѣ, безсилнѣ, безъоружнѣ недобитки, тремтячѣ и розбитѣ розпукою. Хочъ однѣ зъ другими могли перекликати ся, але помочи собѣ не могли и, чи въ купахъ чи поединчо, були однако безраднѣ, ждали одной неминучої погибели.

IX.

— Якъ думаешъ, боярине?—спытавъ наразъ Бурунда Тугара Вовка, — що буде зъ нами?

— Вефъ погинемо, — ѡдповѣвъ Тугаръ Вовкъ спокѡйно.

— И я такъ думаю, — потвердивъ Бурунда. — И що найдужше мене лютить, такъ се то, що погинемо безъ бою, безъ славы, мовъ коты киненѣ въ ставокъ!

Бояринъ нѣчого не ѡдповѣдавъ на се. Новіи подѣвъ звернули всѣхъ увагу на себе. Тухольцѣ очевидно не хотѣли дожидати, ажъ поки вода на стѣлько прибуде, щобъ спокѡйно вытопити нужденнїи останки Монголѡвъ. Имъ квапно дѣяло ся доконати ворога. Въ лѣсѣ повышь потока ихъ молодцѣ рубали грубїи ялицѣ, заострювали ихъ зъ обохъ кѡнцѣвъ, мовъ палѣ, привязували до обрубаныхъ зъ гиля пнѣвъ важке камѣне, щобъ тїи новомоднїи стѣноломы плыли попѡдъ водою, и выждавши способну хвилю, коли серединою озера зробила ся ѡдъ водопаду прудка течѣя просто до монгольскихъ становищъ, почали долѣ потокомъ пускати тїи пнѣ. Заразъ першїи зъ нихъ зъ страшною силою своимъ острымъ рогомъ ударивъ о одну купу, на котрѡй стояли Монголы. Загуркотѣло пѡдъ водою камѣне, а натиснене зъ верху монгольскими ногами, зрушене зъ своего становища, розсунуло ся. Зъ страшнымъ крикомъ попадали Монголы въ воду. Два чи три зъ нихъ напали въ водѣ на пагубну ялицю и вчепили ся за ню. Течѣя хопила ихъ вразъ изъ ялицею и понесла гетъ на широку воду, поки не попала на виръ, котрый закрутивъ ялицею и поставивъ еѣ сторчака. Монголы попадали въ воду и вже бѡльше не показували ся. И прочїи, такъ нечаяно зопхнутїи зъ своего становища Монголы, мордували ся на мѣсци, толочили однїи другихъ въ воду, або просили у другихъ ратунку. Два чи три, очевидно добрїи пловаци, пустили ся въ плавъ до берега, але и ту не минула ихъ смерть: кѡлька великихъ каменѣвъ, киненыхъ зъ берега, зробили конецъ ихъ плавбѣ. Тѡлько немногихъ приняли товаришѣ на сусѣднїи становища. Але не довго и тутъ они були безпечнїи. Тухольцѣ, бачучи добру удачу своєї першої пробы, гочали пускати таранъ за тараномъ. Та вже тїи тараны не робили нѣякои шкоды Монголамъ: течїя проносила ихъ помѣжъ становища.

Тодѣ нову раду дала имъ Мирослава: збївати по кѡлька такихъ пнѣвъ до купы, спускати таку плотину на ливѣ долѣ водопадомъ, а ѡдтакъ притягнувши до берега, ставити на кожду по десять що найсильнѣйшихъ и добре уоруженыхъ молодцѣвъ, а двомъ довгими жерд-

ками кермувати плотину проти монгольскихъ становищъ. Живо готові були двѣ такі плотины, спущені долѣ водопадомъ, котрый теперъ зробивъ ся о половину низшій, нѣжъ бувъ при низкѣмъ станѣ воды, — и двайцять смѣлыхъ молодцѣвъ выплыло до бою зъ Монголами. Се бувъ легкій, хочъ и рѣшучій бѣй. Перша купа Монголѣвъ, на котру они ударили, була майже безъоружна, злякана, безильна. Они живо поспыхали тыхъ нещасныхъ въ воду, а тыхъ, що опирали ся, пошибали стрѣлами та списами. Жалѣбно заревѣли Монголы на прочихъ становищахъ, видячи надходячу погибель. Бурунда, побачивши ворогѣвъ, такъ воюючихъ, ажъ зубами заскреготавъ и за оруже вхопивъ ся, але гнѣвъ его бувъ дармый; навѣтъ затровні стрѣлы его Туркоманѣвъ не могли досягнути смѣлыхъ Тухольцѣвъ. Приходилось завязтому бегадирови бездѣльно стояти, по груди въ водѣ, и дивити ся, якъ Тухольцѣ становище за становищемъ розбивали останки монгольской силы. А Тухольцѣ мѣжъ тымъ лютували на водѣ; зъ затиснеными зубами, присѣдаючи на своихъ плотинахъ, наближались они до Монголѣвъ. Декуды стрѣчали завязтый опѣръ; кровь плыла, зойки роздавали ся зъ обохъ бокѣвъ, трупы падали и зъ плотины и зъ камѣнныхъ баштѣ, але сила Монголѣвъ была зломана, ихъ опѣръ бувъ короткій. Немовъ огонь, пущеный по скошенѣй сѣножати, повзе покѣсъ за покѣсомъ и злизуе копицю сухого сѣна за копицею, — такъ Тухольцѣ спыхали Монголѣвъ зъ одного становища за другимъ у воду, въ холодній обняты смерти. Всѣ погibli, до послѣднего; зъ купы чорныхъ островцѣвъ насередъ озера не осталось и слѣду. Тѣлько ѳддалѣкъ, прибѣчь, недалеко берега стояла ще одна купа, немовъ послѣдна чорна скала, выстаючи зъ посередъ повени. Се бувъ ѳддѣль Бурунды. Сотня Туркоманѣвъ, Тугаръ Вовкъ и Максимъ, — се бувъ єдиный останокъ великой монгольской силы, що мала тухольскимъ шляхомъ ити въ угорску землю и ту, середъ гѣръ, найшла холодный грѣбъ въ водахъ, хочъ переплыла Яикъ и Волгу, Донъ и Днѣперъ. Послѣдна жертва смерти, тотя смѣла гор-

стка стояла середъ воды, безъ надѣвъ ратунку, зъ единымъ бажанемъ — дорого продати жите свое въ бою.

Вся тухольска громада зѣбрала ся теперъ передъ тымъ послѣднимъ ворожимъ становищемъ. Спустили ще двѣ плотины, щобы окружаючи ворогѣвъ, непокоили ихъ зъ заду стрѣлами, але и зъ переду, зъ берегѣвъ, градомъ летѣли тухольскій стрѣлы и камѣне на ворогѣвъ. Та бѣльша часть тыхъ стрѣлъ не долѣтала навѣтъ до становища Бурунды; другій, хочъ и долѣтали, не могли зробити Туркоманамъ нѣякои шкоды. Блише-жь пѣдступати Тухольцѣ бояли ся задля затровныхъ стрѣлъ, а швидко видячи нешкѣдливѣсть своего стрѣляня, покинули тоту роботу и стали спокѣйно. Высоко на скалѣ стоявъ старый Захаръ, не зводячи очей изъ своего сына, що стоявъ мѣжь ворогами и зручными рухами обминавъ падуцї стрѣлы и камѣне. А бѣдалѣкъ, середъ стрѣляючихъ, стояла Мирослава, а погляды еи летѣли быстрѣйше нѣжь еи стрѣлы, въ ворожу купу, середъ котрой теперъ находило ся все, що було найдорожше їй въ житю: батько и Максимъ. За кождою, пущеною зъ тухольскихъ лукѣвъ стрѣлою замирало еи сердце.

Навкучило молодцямъ, стоячимъ на плотинахъ, стрѣляти зъ бѣдали. даремно. Они зѣбрали ся на бѣдвагу и рушили блише. Туркоманы стрѣнули ихъ своими стрѣлами и ранили кѣлькохъ; але живо помѣтили, що у ворогѣвъ не стало вже того страшного оружїя и зъ грѣзнымъ крикомъ кинули ся на нихъ. Мовчки дожидали Туркоманы ихъ нападу, тѣсно збитї оденъ при другѣмъ, опираючись и Тухольцямъ и водянымъ валамъ. Але Тухольцѣ наблизившись до нихъ на два сяжнѣ, кинули своими рогатинами, припятими у кождого довгимъ ремѣннымъ припономъ до руки. Десять ворогѣвъ войкнуло въ оденъ часъ; десять тѣлъ повалило ся въ воду. Зновъ кинули молодцѣ свои рогатины — и зновъ упало кѣлька ворогѣвъ.

— Прокляте на васъ! — кричавъ Бурунда. Они такъ и всѣхъ насъ выдзѣобають, хамы поганї!

Але гнѣвъ его бувъ теперъ, якъ пустый вѣтеръ, що шумить а нѣкому не шходить. Тухольскї молодцѣ

зъ крикомъ, мовь вороны, кружили докола становища вороговъ, то ту то тамъ разячи одного або другого добре вымѣреннымъ покидомъ рогатины. Оборона сталась Монголамъ невозможною. Приходилось имъ стояти спокійно, мовь звязанымъ, и ждати смерти.

— Бегадире, — сказавъ до Бурунды Тугаръ Вовкъ, — чи не можна намъ якъ небудь спасти жите свое?

— На що? — сказавъ понуро Бурунда.

— Всежь таки жите краспе, нѣжь смерть!

— Правду кажешь, — сказавъ Бурунда, и очи его заблыщали не жадобою жита, але радше жадобою помсты. — Але щожъ намъ дѣяти? якъ ратувати ся?

— Може схочуть теперь за своего полоняника дарувати намъ жите и вольный виходъ?

— Стрѣбуймо! — сказавъ Бурунда и вхопивши рукою за груди Максима, вытягъ его напередъ себе. Обѣчь него ставъ Тугаръ Вовкъ и почавъ махати бѣлою хусткою.

— Тухольцѣ! — закричавъ онъ, звертаючись до берега.

Тихо стало кругомъ.

— Кажи имъ, що коли хотятъ мати сего раба живого мѣжь собою, най даруютъ намъ жите и пустятъ свободно! Колижь нѣ, то мы зумѣемо загинути, але и ему, туй таки передъ ихъ очима смерть буде.

— Тухольцѣ! — кричавъ Тугаръ Вовкъ. Начальникъ Монголѣвъ обѣцуюе вамъ ѳдати вашего полоняника живого и здорового, и жадае, щобъ вы за то насъ, кѣлько насъ ще осталось ся, выпустили живыхъ и здоровыхъ изъ сей долины! Въ противномъ разѣ же вашего сына неохибна смерть.

Немовь хочачи доочне показати имъ всю правдивѣсть той грозьбы, Бурунда поднявъ свѣй страшный топѣрь надъ головою безъоружного Максима.

Вся громада стала, мовь безъ духа. Затремтѣвъ старый Захаръ и ѳдвернувъ очи ѳдъ того виду, що рѣзавъ его сердце.

— Захаре, — сказали старі Тухольцѣ, обступаяи его, — мы думаемо, що можна прийняти се предложене.

Сила монгольская знищена, а тыхъ кѣлька людей не могутъ намъ бути страшнѣй.

— Не знаете вы, братья, Монголѣвъ. Мѣжь тыми кѣлькама людми в ихъ найстрашнѣйшій начальникъ, котрый нѣколи не даруе намъ погибели своего войска. Онъ наведе нову силу на нашѣ горы, и кто знае, чи мы тодѣ другій разъ роздѣбѣмо еѣ.

— Але твоѣ сынъ, Захаре, твоѣ сынъ! Уважай, що его жде загибель! Глянь, сокира надъ его головою!

— Нехай радше гине сынъ мѣй, нѣжь задля него мае уйти хочь оденъ ворогъ нашего краю!

Зъ плачемъ наблизила ся Мирослава до старого Захара.

— Батьку! ридала она, що ты думаешъ робити? За що ты хочешъ погубити своего сына и — и мене, батьку? Я люблю твоего сына, я присягла зъ нимъ жити и ему служити! Хвиля его смерти буде и мою смертью!

— Бѣдна дѣвчино, — сказавъ Захаръ, — що я можу тобѣ порадити? Ты знаешъ тѣлько чорнѣи очи та станъ хорошѣй, а я дивлюсь на добро всѣхъ. Тутъ нема выбору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяне, — всѣ мы уважаемо, що досыть того знищѣня, що сила ворожа зломана и громада не бажае смерти тыхъ послѣднихъ. Вѣ твоѣ руки складаемо долю ихъ и долю твоего сына. Змилуй ся надъ своею власною кровю!

— Змилуй ся надъ нашою молодостю, надъ нашою любовю! ридала Мирослава.

— Можешъ обѣцати имъ на словахъ все, щобъ тѣлько ѡддали тобѣ сына, — сказавъ оденъ изъ загѣрныхъ молодцѣвъ. Скоро тѣлько Максимъ буде свободный, ты тѣлько кивни на насъ, а мы всѣхъ прочихъ пѣшлемо на дно, рабѣвъ годувати.

— Нѣ! сказавъ обуреный Захаръ, — се булобъ нечесно. Беркуты додержуютъ слова навѣтъ ворогови и зрадникови. Беркуты нѣколи не сплямятъ нѣ своихъ рукъ нѣ своего сердца пѣдступно пролитою кровю! Досыть, дѣти, тоѣ бесѣды! Заждѣтъ, я самъ пѣшлю свою руку имъ ѡдповѣдь!

И одвернувши лице свое онъ пошовъ къ машинѣ, на котрой варесѣ лежавъ величезный камѣнь, и сильною, недрожащою рукою взявъ за ужомку, котрою удержувана була тота вареха въ плоскомъ положеню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до него, — що ты хочешъ робити?

Але Захаръ, мовъ не чувъ еи крику, спокійно на-мѣрювавъ вареху на ворогѣвъ.

Мѣжь тымъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ дармо ждали на одповѣдь Тухольцѣвъ. Похиливши голову, спокійно, рѣшившись на все можливе, стоявъ Максимъ подъ поднесеною сокирою Бурунды. Тѣлько Тугаръ Вовкъ, не знати чого тремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ.

— Е, що намъ такъ довго ждати! — скрикнувъ въ кѣнци Бурунда. — Разъ мати родила, разъ и гинути прійде ся. Але попередъ мене гинь ты, рабе поганий!

И онъ зъ страшною силою замахнувъ ся, щобъ сокирою розлупати Максимову голову.

Але въ тѣй хвили блиснула шабля Тугара Вовка понадъ головою Максима, и грѣзна, убійча рука Бурунды вразъ изъ топоромъ, одгята шаблею одъ рамене, впала, обрискана кровю, мовъ суше полѣно въ воду.

Ревнувъ зъ лютоисти и зъ болю Бурунда и лѣвою рукою стисъ Максима за груди, мѣжь тымъ коли очи его зъ выразомъ пекельной ненависти звернулись на зрадливого боярина.

Але въ тѣй самѣй хвили Максимъ похиливъ ся и зъ цѣлою можливою натугою ударивъ страшного Туркомана головою и плечима въ лѣвый бѣкъ, такъ що Бурунда одъ сего удару стративъ рѣвновагу и покотивъ ся въ воду, потягнувши зъ собою и Максима.

А въ слѣдуючѣй хвили зашумѣвъ воздухъ и величезный камѣнь, киненый зъ тухольской машины руками Захара Беркута, зъ лоскотомъ грохнувъ на купку ворогѣвъ. Брызнула ажъ до хмаръ вода, загурило камѣне, роздирающій сердце зойкъ раздавъ ся на березѣ, — и въ слѣдуючѣй хвили гладка и тиха вже була поверхность озера, а зъ Бурундовой дружины не було и слѣду.

Мовъ мертва, безъ духа стояла надъ берегомъ ту-

хольска громада. Старый Захаръ, доси такой сильный и незломный, теперь тремтѣвъ, мовь мала дитина, и закрывши лице руками, ридавъ тяжко. При его ногахъ лежала зомлѣла, недвижна Мирослава. Страшна, болюща була хвиля.

А въ тѣмъ радѣсный крикъ роздавъ ся зъ долу. Молодцѣ, що плавали на плотинахъ, наблизившись до того мѣся, де потонувъ Максимъ зъ Бурундою, разомъ побачили Максима, выринаючого зъ воды, здорового и сильного, и повитали его веселымъ крикомъ. Радѣсть ихъ живо удѣлила ся цѣлоѣ громадѣ. Навѣтъ тѣ, що потратили своихъ сынѣвъ, братѣвъ та мужѣвъ, и тѣ радувались Максимомъ, немовъ зъ его поворотомъ повертали всѣ дорогой серцю, страченѣ въ бою.

— Максимъ живой! Максимъ живой! Гурра Максимъ! — роздали ся громовѣ окрики и залунали широко по лѣсахъ и горахъ. Батьку, Захаре! твоѣ сынъ живой! твоѣ сынъ вертае до тебе!

Тремтячи зъ глубокого врушня, зъ слезами на старечихъ очехъ, пѣднявъ ся Захаръ.

— Де ѣнъ? де сынъ мѣй! — спытавъ ѣнъ слабымъ голосомъ.

Весь мокрый, але зъ лицемъ палаючимъ радѣстю, выскочивъ Максимъ изъ плотины на берегъ и кинувъ ся до нѣгъ батькови.

— Батьку мѣй!

— Сынку, Максиме!

Бѣльше не мѣгъ нѣ оденъ нѣ другѣй сказати. Захаръ захитавъ ся и упавъ въ могучѣй Максимовѣ обнятя.

— Батьку мѣй, що тобѣ такого? скрикнувъ Максимъ, бачучи смертельную блѣдѣсть на его лици и чуючи ненастанну дрожь, що потрясала его тѣломъ.

— Нѣчого, сынку, нѣчого, — сказавъ по тихо, зъ усмѣхомъ Захаръ. Сторожъ кличе мене до себе. Чую его голосъ, сынку. ѣнъ кличе до мене: Захаре, ты зрѣбивъ свое дѣло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! ридавъ Максимъ, припадаючи коло него. Старый Захаръ спокойный, усмѣхнутый лежавъ на муравѣ, зъ лицемъ проясненнымъ,

зверненымъ до полуденного сонця. Онъ легко однявъ руку своего сына одъ свои груди и сказавъ :

— Нѣ, сынку, не ридай за мною, я щасливый! А глянь лишень тутъ обѣчь. Ту є ктось, що потребує твои помочи.

Озирнувъ ся Максимъ и задубѣвъ. На земли лежала Мирослава, блѣда, зъ выразомъ розпуки на прекрасномъ лицѣ. Вже молодцѣ принесли воды и Максимъ кинувъ ся одтирати свою милу. Осъ она дыхнула, отворила очи и зновъ зажмурила ихъ.

— Мирославо! Мирославо! сердце мое! кликавъ Максимъ, цѣлующи еи руки, — прокинь ся!

Мирослава мовъ пробудилась и здивоваными очима вдивляла ся въ Максимове лице.

— Де я? що зо мною? спытала она слабымъ голосомъ.

— Ту, ту, мѣжь нами! коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула она, зрываючись.

— Такъ, такъ! гляди, я живой, я свободный!

Довго-довго мовчала Мирослава, не могучи прійти до себе зъ диву. Въ тѣмъ разомъ кинула ся на шю Максимови, а горячѣ слѣзы брызнули зъ еи очей.

— Максиме, сердце мое!...

Бѣльше не могла нѣчого сказати.

— А де батько мѣй? — спытала по хвили Мирослава. Максимъ одвернувъ лице свое.

— Не згадуй про него, сердце. Той, що важить правду и неправду, важить теперь его добръ и вѣль дѣла. Молѣмъ ся, щобъ добръ переважили.

Мирослава обтерла слѣзы зъ своихъ очей и повнымъ любовью поглядомъ глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказавъ Максимъ, — отъ нашъ батько, тай той покидає насъ.

Захаръ глядѣвъ на молоду пару ясными, радѣсными очима.

— Клякнѣтъ коло мене, дѣти! — сказавъ онъ тихо, слабнучимъ голосомъ. Дону Мирославо, твѣй батько полягъ, — не судѣмъ, чи виненъ, чи не виненъ, — по-

лягъ такъ, якъ полягли тысячѣ другихъ. Не сумуй, доню! Замѣсть батька доля дае тобѣ брата....

— И мужа! додавъ Максимъ, стискаючи еи руку въ своїй.

— Нехай боги дѣдѣвъ нашихъ благословлять васъ, дѣти! — сказавъ Захаръ. Въ тяжкихъ дняхъ звела васъ доля до купы и злучила сердца вашій, и вы показали ся гѣдными, перестояти и найстрашнѣйшу бурю. Нехайже вашъ звязокъ въ нынѣшну побѣдну днину буде порукою, що и нашъ народъ такъ само перебуде тяжкій злигоднѣ и не розѣрве свого сердечного звязку зъ чесною и людскостю!

И ѣнъ холоднѣючими вже устами поцѣлувавъ въ чоло Мирославу и Максима.

— А теперь, дѣти, встаньте и пѣдведѣть мене крыхѣточку! Я хотѣвбы ще передъ ѣдходомъ сказати дещо до громады, котрѣй я старавъ ся щиро служити весь свѣй вѣкъ. Батьки и братья! нынѣшна наша побѣда — велике дѣло для насъ. Чимъ мы побѣдили? Чи нашимъ оружіемъ тѣлько? Нѣ. Чи нашою хитростю тѣлько? Нѣ. Мы побѣдили нашимъ громадскимъ ладомъ, нашою згодою и дружностю. Уважайте добре на те! Доки будете жити въ громадскѣмъ порядку, дружно держати ся купы, невломно стояти всѣ за одного а оденъ за всѣхъ, доти нѣяка сила ворожа не побѣдитъ васъ. Але я знаю, братья, и чуе се моя душа, що се не бувъ послѣдній ударъ на нашу громадску твердыню, що за нимъ послѣдуютъ другій и въ кѣнци розѣбютъ нашу громаду. Погані часы настанутъ для нашего народа. Ѡдчужить ся братъ ѣдъ брата, ѣдмежить ся сынъ ѣдъ батька, и почнутъ ся великій свары и роздоры по рускѣй земли, и пожрутъ они силу народну, а тодѣ попаде народъ въ неволю чужимъ и своимъ наѣвдникамъ, котрѣй зроблять зъ него покѣрного слугу своихъ забѣгѣвъ и вола робучого. Але середъ тыхъ злиднѣвъ зновъ нагадае собѣ народъ свое давне громадство, и благо ему, коли скоро и живо нагадае собѣ вго: се оцадитъ ему цѣле море слѣвъ и крови, цѣлій столѣтя неволѣ. Але чи швидше чи пѣзнѣйше ѣнъ нагадае собѣ жите своихъ предкѣвъ и забажаети ихъ

слѣдомъ. Щасливъ, кому судило ся жити въ тѣ дни! Се будутъ гарні дни, дни весняні, дни ѡдродженя народнаго! Передавайтежь дѣтямъ и внукамъ своимъ вѣсти про давне жите и давній порядки. Нехай живе мѣжь ними тота память середъ грядущихъ злиднѣвъ, такъ якъ жива искра не гасне въ попелѣ. Приїде пора и искра розгорить ся новымъ огнемъ! Прощайте!

Важко зѡтхнувъ старій Захаръ, зирнувъ на сонце, усмѣхнувъ ся — и по хвили вже не стало его.

Не плакали за нимъ нѣ сыны нѣ сусѣды нѣ громадяне, бо добре знали, що за щасливимъ грѣхъ плакати. Але въ радѣсними спѣвами обмыли его тѣло и занесли его на ясну поляну, до стародавнаго житла прадѣдовскихъ богѡвъ, и зложивши его въ камяной континѣ, лицемъ до золотого образу сонця, умѣщеного на стели, ѡдтакъ привалили вхѡдъ величезною плытою и замурували. Отъ такъ спочивъ старій Захаръ Беркутъ на лонѣ тыхъ богѡвъ, що жили въ его серци и нашептували ему весь вѣкъ чесній, до добра громады змагаючі думки.

Богато змѣнило ся ѡдъ того часу. Ажь надто докладно збуло ся вѣщоване старого громадянина. Великій злигоднѣ градовою хмарою перейшли понадъ рускою землею. Давне громадство давно забуте и, здавалось бы, похоронене. Такъ нѣ! Чи не нашимъ днямъ судилось ѡдновити его? Чи не мы се жиемъ въ тѡй щасливѡй добѣ ѡдродженя, о котрѡй говоривъ умираючіи Захаръ, а бодай въ досвѣткахъ тои щасливои добы?

Нагуевичъ, дня 1/X — 15/XI 1882.